

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: A műsorcímek a televízióban

Tolcsvai Nagy Gábor: Péterfy Jenő nyelvesztetikai nézeteiről

Rácz Endre: A behallás jelenségéről IV.

Nagy L. János: Az elemző okokat keres

V. Raisz Rózsa: Móricz Zsigmond: Esőleső társaság

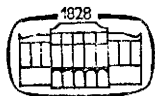
Bogár Edít: Központozási jelenségek Kassák Lajos verseiben

Sebestyén Árpád: Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól

Laczkó Mária: Az előrejelezhetőség a toldalék illeszkedésében

Farkas Mária: A birtokos jelzős szó szerkezet kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben

Kiss Lajos: Földrajzi nevek a magyar középkorból

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

115. ÉVFOLYAM 1991. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : A műsorcímek a televízióban	161
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Péterfy Jenő nyelvészeti nézeteiről	167
<i>Rácz Endre</i> : A behallás jelenségéről IV.	172
<i>Nagy L. János</i> : Az elemző okokat keres	189

Íróink nyelve

<i>V. Raisz Rózsa</i> : Móricz Zsigmond: Esőleső társaság	194
<i>Bojár Edít</i> : Központozási jelenségek Kassák Lajos verseiben	205

Nyelvjárásaink

<i>Sebestyén Árpád</i> : Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól	223
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Luczó Mária</i> : Az előrejelezhetőség kérdése a toldalék illeszkedésében	237
<i>Farkas Mária</i> : A birtokos jelzős szó szerkezet kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben	242

A Magyar Tudományos Akadémia

Könyvtára

Levártási szám: F 4431/91

MAGYAR NYELVŐR

115. ÉVFOLYAM * 1991. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A műsorcímek a televízióban

„A jó cím már fél siker, sőt aforisztikus túlzással: a cím fontosabb, mint maga a mű” — állapította meg A cím stilisztikája című, éppen másfél évtizede megjelent, két esztendővel korábban azonban már egy nyelvészkongresszuson is előadott tanulmányában Kovalovszky Miklós (Jelentéstan és stilisztika. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. Bp. 1974. 326). Bár e szellemes megállapítás nem minden műfajra és műfajtípusra vonatkoztatható egyforma érvénnyel — egy képzőművészeti alkotásra pl. kevésbé, egy krimire viszont igencsak érvényes —, az aligha lehet vita tárgya, hogy a televízióműsorok címe sem közömbös a befogadó, a néző számára; sem a sorozatoké, állandó műsoroké, sem az alkalmi produkcióké. Jogosan írta Buda Béla a tömegtájékoztatás nyelvének kommunikáció-lélektani és szciolingvisztikai sajátosságait vizsgálva a következőket: „A tömegtájékoztatás és általában a tömegkommunikáció fontos nyelvi elemei a címek. A címek feladata a tájékoztatás a közlemény vagy a műsor tartalmáról, de ugyanilyen fontos feladat az is, hogy a figyelmet felkeltse. A cím ezért a tömegtájékoztatásban mindig több, mint amennyit a tartalmi orientálás megkívánna. Ráadásul rövidnek és pregnánsnak kell lennie. Tömegkommunikációs vizsgálatok kimutatták, hogy a jó cím nagyon fontos a közlemény vagy a műsor hatása szempontjából, nem kis mértékben ez szabja meg a közlemény vagy a műsor »fogyasztóinak«, befogadóinak számát és körét” (in: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerk. Grétsy László. Membrán könyvek 15. sz. Bp. 1985. II. 16 — 7).

E szempontok jegyében és ismeretében vállalkoztam arra, hogy megvizsgálom a televízió műsorcímeit, s tájékozódásom eredményéről röviden beszámolok a Televízió Nyelvi Bizottságának. Már most jelzem: kevesebb a tanulság, mint amennyivel számoltam, azaz — másképp fogalmazva ugyanezt a dolgot — a „készlet” számbavétele után sokkal jobb az összképem a televízió műsorcímeiről, mint korábban, amikor pusztá benyomásaim alapján alkottam róluk véleményt. Ennek természetesen nagyon örülök, hiszen ezerszer inkább az én összefoglalóm legyen sovány és szerény, mintsem a műsorcímek legyenek rosszak, megtévesztők, jellegtelenek. Persze ez a kedvező összkép nem jelenti azt, hogy minden tetszik, minden rendben van, azaz most már nincs is mit csiszolni, javítani. Ezért az alább következőket továbbra is szívesen ajánlom a különféle tévéműsorok — meg a műsorközlő lapok — szerkesztőinek, továbbá a tévénezők széles rétegeinek figyelmébe.

Még valamit a corpusról, az átvizsgált anyagról! Valamivel kevesebb mint negyed év, összesen tizenegy hét címanyagát tekintettem át: az 1989. szeptember 25-től december 10-ig terjedő időszakét. Forrásom a Rádió- és Televízióújság volt. Nem is igen lehetett más, mivel a vizsgáladási időszak kezdetén

ehhez hasonló részletességű, tehát többé-kevésbé teljes programot semmilyen más lap nem adott. Minthogy azonban időközben létrejött s megindult a másik tüzetes műsorújság, a *Tvr-Hét*, erre olykor utalok majd a tárgyalás során. (Azt pedig itt jegyzem meg zárójelben, hogy az új lapnak a fejléce olvasható címe elég sikerületlen, mivel többszörösen is vét a helyesírási szabályok ellen: *tvrhét*. A szerkesztőség, amikor előfizetésre buzdít, a *Tvr-Hét* írásmóddal él; ez sem szabályos, mivel a *H* nagybetűs voltát semmi sem indokolja.)*

I. Helyesírási kérdések

Korántsem az a célom, hogy itt részletes helyesírási elemzésbe fogjak, végtére is nem egyik vagy másik műsorközlő lapnak a helyesírási gyakorlatát, hanem magukat a műsorcímeket kívánom elemezni, mégis ezzel, a címek leírásának s közzétételének módjával kell kezdenem. Nem tehetek másként, ugyanis a megvizsgált címekkel kapcsolatos problémák nem csekély hányada helyesírási jellegű. Persze amikor problémákat említek, nem egyértelműen hibákra utalok, még kevésbé durva helyesírási vétségekre. Amikor néhány esztendővel ezelőtt Kemény Gábor kollégámmal egy *Címek a mérlegen* című tanulmányban vagy két tucat napi- és hetilapnak, illetve folyóiratnak a cikkcímeit vettük szemügyre, akkor még olyat is találtunk, mint pl. „Jól sikerült *idénnyitó*”. Nem is álltuk meg ironizálás nélkül, ugyanis ezt fűztük hozzá: „Csak nem azért írtak *idénnyitó*-t, mert ezzel akarják jelezni, hogy a cikk tárgyául szolgáló sportverseny *idén* zajlott le?” (Jel-kép 1983. 2. 107). Nos, ilyenfajta, tudatlanságra vagy hanyagságra visszavezethető botlásokról nem kell beszámolnom, mert ilyenekre, hál' istennek nem akadtam. Néhány olyan kérdésre azonban, amely töprengésre készíthet bennünket, igen.

I. Nagy kezdőbetűk a címekben. Az köztudomású, hogy az állandó címeket, tehát az újságok, hetilapok és folyóiratok címét nagybetűvel kezdjük, mégpedig oly módon, hogy az *és* kötőszó kivételével a cím minden szavát nagy kezdőbetűvel írjuk. Tehát: *Esti Hírlap, Pesti Műsor, Rádió- és Televízióújság*. A szabályzat azonban mégis tesz egy megszorítást, mégpedig ezt: „Egyes hosszabb állandó címekben csak az első szó nagybetűs: *A magyar nyelv és irodalom tanítása* stb.” (197. §) Ha ezek alapján el akarjuk dönteni, hogy a rádió- és televízióműsorok többemű címében nagy kezdőbetű illeti-e meg a cím belsejében levő szavakat vagy sem, nem vagyunk könnyű helyzetben. Bár védhető volna az az álláspont, hogy a jól ismert, „bejártott” műsorcímeket helyesírásunk tekintetében ugyanolyan elbírálásban részesítsük, mint az *Esti Hírlap-, Pesti Műsor-féléket* — vagyis ezeket tekintjük szabályosnak: *Hazai Tükör, Tizen Túliak Társasága, Vers Mindenkinék* —, célszerűbbnek érzem azt a megoldást, ha a tévéműsorok címét azok gyakoriságától, előfordulásuk rendszerességétől függetlenül egészében az egyedi címek módján írjuk le, vagyis így: *Hazai tükör, Vers mindenkinék*. Arra persze mindig megvan a lehetőség, hogy a műsor- (vagy lap-)szerkesztő a valamilyen szempontból

* Azóta ez a tanácsom megfogant. Egy velem erről folytatott interjú nyomán, amely a lap 1990. évi 41. számában látott napvilágot, a szerkesztőség úgy döntött, hogy a grafikusok által kiformált fejléce változatlanul hagyja, de minden egyéb helyen — az impresszumban, idézőkor stb. — az általam ajánlott *Tvr-hét* formával él. Ezzel a megoldással magam is egyetértettem. G. L.

fontosnak ítélt, pl. szignálszerű címeket végig verzál szedéssel is kiemelje: DELTA, CSALÁDI KÖR, JOGI ESETEK stb.

A címek ilyenén szempontu átnézése aránylag megnyugtató képet mutat, de némi zavart is tükröz. Gyakoriak a végig nagybetűs címek, tehát az olyanok, mint a legutóbb bemutatottak. Ez egyáltalán nem baj, sőt a verzál szedés a kiemelésnek igen hasznos módszere. Olyan többelemű cím is jócskán van, amelyet az egyedi címeknek kijáró módon írtak le: *Unokáink sem fogják látni, Szép magyar tánc, Déli videóújság, Körzeti tévéstudiók műsora, Szindbád nyolcadik utazása, Legyen a vendégem, Közlekedésről mindenkinek* stb. Ez is rendjén van, függetlenül attól, hogy a cím valóban egyedi-e, vagy pedig egy sorozat állandó megjelölője. Azonban éppen azért, mert az idézett kétfajta írástípus jellemzi az átnézett műsorcímek 95%-át, feltűnő, hogy akad néhány olyan cím is, amelynek írása eltér az említett típusokétól. Mivel itt a visszakereshetőség, úgy érzem, megkönnyíti az orvoslást, zárójelben mindig megjelölök legalább egy olyan napot, amelynek tévéműsorában megtalálható a szóban forgó cím.

Mozgó Képek (okt. 14., 28., nov. 11., 25., dec. 10.); *Fiatál Művészek Stúdiója* (nov. 22.). Ehhez a két példához nem kellett megjegyzést fűznöm, a most következő néhányhoz azonban már kell. *Pannon Krónika* (Tvr-hét, dec. 7., az RTÚ-ban: PANNON KRÓNIKA). *Új Reflektor Magazin* (Tvr-hét, dec. 6.; az RTÚ-ban verzál szedéssel). *Rali Európa Bajnokság* (szept. 30.; így lett volna helyes: *Rali Európa-bajnokság*; alcíme: *Ciprus-Rali*; amely szintén hibás). *Zenés TV-Színház* (okt. 28.); illetve *Zenés Tv-Színház* (nov. 8., dec. 10.); mindkét változat többszörösen is hibás. Helyesen vagy ZENÉS TV-SZÍNHÁZ vagy *Zenés tv-színház*. A *Zenés Tv-színház* írásforma nem ajánlatos, de még mindig jobb a megjelent változatoknál.

2. Kötőjelhasználati problémák. E téren voltaképpen elég jól eligazodnak a szerkesztők — műsor- és lapszerkesztőkre egyaránt gondolok —, de azért akad néhány zavar, következetlenség. Az, hogy a *Hangversenyközvetítés* cím (okt. 11.) kötőjelet kívánna, még nem jelentős, sőt szót is alig érdemel. Az már feltűnőbb, hogy a *Tornász világbajnokság* cím öt napon át így szerepelt az RTÚ-ban (okt. 17—21.), s csak a hatodik napon kapta meg jogos kötőjelét: *Tornász-világbajnokság*. Hasonló példám még jó néhány van, de csak egyet említek, pontosabban egy hármas variánst. RTÚ, szept. 25.: *Hatos lottósorsolás*; okt. 23.: *Hatoslottó sorsolás*; nov. 20.: *Hatoslottó-sorsolás*. Ez utóbbi végre jó is. Végül itt jegyzem meg, hogy mind a kötőjelezés tekintetében, mind egyébként elég gyakran van helyesírási különbség az RTÚ és a Tvr-hét címírása között. Tehát olyasmire gondolok, hogy pl. dec 8.: *Tévémozi előzetes* (RTÚ) ~ *Tévémozi-előzetes* (Tvr-hét; ez utóbbi a jó); dec. 10.: *Szó-zene-kép* (Tvr-hét) ~ *Szó—zene—kép* (RTÚ; ez a jobbik változat). Egyébként felbukkan a gondolatjeles tagolás is: *Szó — zene — kép* (RTÚ, nov. 26.). Ez is jó.

3. A sorozatjelölés ügye. Nem arról akarok szólni, hogy a kialakult gyakorlat szerint a szerkesztők a római és az arab számok kombinációjával jelzik, hogy hány részből áll a sorozat, és annak hányadik darabjánál tartunk. Tehát a XIII/6. azt jelenti, hogy egy tizenhárom részes sorozat hatodik darabja (része, epizódja) következik. Tudom, többen bírálták ezt a jelzőmódot, én azonban célszerűnek, jónak tartom. Fontos azonban, hogy ha nem új sorba kerül, vesszővel válasszuk el az előtte levő szövegrésztől. Hiányo-

sak tehát ezek az idézetdarabok: „Brazil tévéfilmsorozat XI/4. rész” (okt. 11.), „Angol ismeretterjesztő filmsorozat XV/8. rész” (okt. 12.); „Tévéfilmsorozat XII/6. rész” (okt. 15.); sőt ezek is: „Teleregény 64. fejezet” (okt. 5.); Teleregény 68. fejezet” (nov. 30.) stb. Mindezek helyesen, szabatosan: *Brazil tévéfilmsorozat, XI/4. rész; Angol ismeretterjesztő filmsorozat, XV/8. rész; Tévéfilmsorozat, XII/6. rész; Teleregény, 64. fejezet; Teleregény, 68. fejezet* stb. Ismétlem, új sorba tördelés esetén nincs szükség a vesszőre: „Az idő
IV/3. rész” (szept. 26.)

4. Néhány írásjelprobléma. Nem jelentős kérdések, ezért bokrosítva szólok róluk.

a) Terjednek a műsorcímekben a hiányjeles évszámok: *Stúdió '89* (min-, den héten), *Savaria '89* (okt. 7., 14.) *Miss World '89* (nov. 23.), *TS '89* (dec. 2.) *Italia '90* (dec. 9.), *Módi '89* (dec. 9.). Elfogadható ez a módi, de nem árt arra felhívni a figyelmet, hogy a hiányjel kitevése korántsem kötelező. Soltész Katalin pl. *Hiányzik-e a hiányjel?* című cikkében előbb vázolja ezt az „'52-ben született”, „'70-ben érettségizett”-féle divatot, majd így ír: „... a hiányjel főlöleges cifraság, nélküle is mindenki helyesen értené a rövidített évszámot” (Népszava 1987. dec. 28.). Tehát nem arról van szó, hogy bírálná ezt az évszámegyszerűsítést, csupán a jelölésével nincs kibékülve. Cikkét így zárja: „A szabályzat szótári részében és egyéb, normának tekintendő szótárakban: a Helyesírási tanácsadó szótárban és a Magyar értelmező kéziszótárban található néhány hiányjellel írt állandó szókapcsolat: *hál' istennek, (ne)adj' isten, uram bocsá'*. Ezeket írjuk tehát hiányjellel, különben pedig kerüljük ezt a többnyire merőben fölöleges írásjelet.” Magam is ezt ajánlom.

b) Pontokból is megárt a sok. Úgy veszem észre, sokasodnak a három pontra végződő műsorcímek. Általában véve hasznos írásjelcsoport ez, hiszen mind valamely gondolat befejezetlenségét, mind pedig valamely idézetbeli szövegrész elhagyását kitűnően jelezhetjük vele. A tévé egyik-másik műsorcímében azonban — legalábbis számomra — sem befejezetlenséget, sem kihagyást nem éreztem a három pont, inkább csak valamiféle modorosságot. Szemléltetéstül bemutatom, hogy csupán december 1-je és 5-e között mely műsorok kaptak három pontot az RTÚ műsorközlésében. Ki-ki eldöntheti a maga számára, hogy valamennyit szükségesnek érzi-e: Egy óra múlva itt vagyok . . . (dec. 1.), Élni, élni hagyni . . . (dec. 1.), Emlékezzen . . .! (dec. 2.), A kis fehér labda nagyjai . . . (dec. 2.), „Voltál-e boldog már Pesten . . . ? (dec. 2.), „Nekem mindig szerencsém volt . . .” (dec. 4.), A „László” . . . (dec. 5.), Mesél a filmhíradó . . . (dec. 5.).

c) Amikor az írás is beszél. Az átnézett címek között egy-két olyan is akad, amelyben az írott változatnak saját, önálló stilisztikai értéke van, úgy is mondhatnám, többletértéke a cím élőszóbeli változatához képest. Ilyen pl. a dec. 5-i adásnap *BohóCipő* című műsora, melyben a *C* nagybetűvel való játék a stilisztikum forrása, és ilyen a dec. 2-i *SporTSzombat* — dec. 9-én ugyanez *SPORTSZOMBAT* megoldásban —, amely a maga középső két betűjével a *TELESPORT* műsor már kialakult rövidítésére utal. Talán mondanom sem kell, hogy ezek a csupán a szemnek szóló, csak látás útján befogadható jelek növelik a cím értékét.

II. Tartalmi, szerkezeti kérdések

Bármennyire elnagyoltnak tetszik is e csoportosítás, megmaradok e mellett, s nem választom szét az inkább tartalmi s az elsősorban szerkezeti jellegű észrevételeimet. Bízom benne, hogy azok a gondolatok, amelyeket az itt következő szakaszban fölvetek, e fejezet némileg heterogén volta ellenére is eljutnak az érintett szerkesztőkhöz. Mint az előző fejezetben sem, úgy ebben sem kapitális kérdésekről lesz szó. Az áttanulmányozott címek általában megfelelnek rendeltetésüknek. Megjegyzéseimmal csupán az lehet a célom, hogy néhány szemponttal próbáljam tovább színesíteni, gazdagítani a tévé-műsorok szerkesztőinek címadó tevékenységét, illetve felhívjam figyelmüket egy-két kiküszöbölendő hibára, sikerületlen megoldásra.

1. A szignálcímek problémája. Úgy veszem észre, hogy a tévében aránylag, sőt aránytalanul sok ún. szignálcím van, azaz olyan cím, amely a pusztán jelentéstartalma alapján nem árulja el, hogy voltaképpen milyen műsor élén áll. Itt van pl. a DELTA. Ez voltaképpen lehetne földrajzi, nyelvészeti vagy akár egészségügyi orientációjú műsor is, aszerint, hogy a címadó szónak melyik jelentése tolu előtérbe. A DELTA cím tehát önmagában nem informál eléggé, inkább csak figyelemfelhívó szerepet tölt be, mint általában a szignálok, továbbá mint igen gyakran a márkanévek. Akkor tehát nem jó ez a cím? Dehogynem, nagyon is jó. Csakhogy nem önmagában, hanem az alcímével együtt, tehát így: DELTA / Tudományos híradó. És ugyanígy, ugyanezért jók a következő szignálcímek is (az alcímeket mindenütt egy törtvonallal elválasztva közlöm, helytakarékosági okokból):

ABLAK / Közéleti szolgáltató műsor
 GONDOLKODÓ / A Televízió tudományos folyóirata
 HÍRHÁTTÉR / Nézetek, vélemények közérdekű kérdésekről
 KALENDÁRIUM 1989 / Ismeretterjesztő magazin
 MOZAIK / Telefonos játék
 NÉZŐPONT / A művészeti főszerkesztőség műsora
 PANORÁMA / Világpolitika percről percre
 STÚDIÓ '89 / A televízió kulturális hetilapja
 Szám-adás / Gazdasági negyedóra
 TÁJKÉP / Környezetvédelmi magazin
 Téka / Közhasznú információk
 ÚJ REFLEKTOR MAGAZIN / Érdekvédelmi riportműsor
 ÚJ VILÁG / Külpolitikai képes krónika

Persze, nemcsak alcímmel lehet rejtett információt adni egy-egy szignálcímű műsorról, hanem annak nevével is, aki a műsort fémjelzi. Íme erre is egy-két példa:

Legyen a vendégem / Rátonyi Róbert műsora
 PARABOLA / Írta és a műsort vezeti: Árkus József
 Telefere / Vitray Tamás műsora (bár ez utóbbi esetben a játékos-szellemes cím már maga is eléggé informatív).

2. A sima tényközléstől a szójátékig. Míg az iménti szakaszban minden elmarasztalás nélkül szóltam az abban tárgyalt címekről,

a most következőben már egy-két bíráló megjegyzést is kénytelen vagyok tenni. Kénytelen vagyok, ugyanis nem mindegyik cím tekinthető olyan problémátlanoknak, mint az idézett szignálcímek jelentős része. Nem érzem feladatommak, hogy a szemügyre vett címeket típusok szerint csoportosítsam; erre vonatkozólag talán elég, ha csupán utalok a legújabb, Kemény Gábor tollából származó összefoglalásra (In: Szaknyelvi divatok. Szerk. Bíró Ágnes. Gondolat. Bp. 1989. 101–33.). Bár a tévéműsorok címe nem hozható közös nevezőre a napi- és hetilapok cikkeinek címével – illetve a szignálcímeké a lapokéval –, azért igen nagy a hasonlóság, a rokonság. Itt is akadnak t é n y k ö z l ő címek, pl. *Harminc éves a Budapest Táncegyüttes* (okt. 15.; kár, hogy a címet helyesírási hiba szeplősíti, ugyanis a *harmincéves* szót egybe kell írni). Itt is felbukkan egy-egy a l l i t e r á l ó cím: *Pier Paolo Pasolini passiója* (okt. 21.). Találkozunk olykor f e l i d é z ő címmel is: *Ha lúd, legyen sovány!* (dec. 3., az ismert szólás kifordításával), *Élet helyett órák* (nov. 8.; a műsor újszülöttgyilkos nőkről szólt). Néha egy-egy blikkfangos cím is mellbe vág bennünket: *Bumm!!!* (okt. 9., 10., 11. stb.). H u m o r o s, s z ó j á t é k o s cím is előkerül egyszerűen: *Folyton-folyvást folytassa!* (okt. 24.), *Gyuszi ül a fülben . . .* (nov. 12.), *Tudatoshasadás* (okt. 30.). Akadnak szellemes összetételcímek is pl. a *Napzártá*, Horváth János leleménye (okt. 27., nov. 10.). Vagyis színes a paletta.

És most az ígért észrevételek! Az egyik: feltűnnek olykor j e l l e g t e l e n, s e m m i t m o n d ó címek is. Nem az olyan szürke, de valójában nagyon is informatív címeket bírálok, amilyen az *Esti mese*, *Reklám*, *Híradó*, *Műsorajánlat* stb. Az olyan címekre gondolok, amilyen pl. ez: *Hárman egy témáról*. Persze ez is ad információt, de lényegtelen, perifériálisat.

A másik megjegyzésem: vitathatónak érzem az olyan címeket, amelyek bizonyos s a j á t o s h á t t é r i s m e r e t e t feltételeznek, anélkül nem is érthetők. Főleg a gyermekműsorok között akadnak ilyenek: ÚJ CIM-CIM (okt. 23.), *Kéménymesék* (nov. 12., 19. stb.). Nem állítom, hogy ezek rosszak, hiszen annak, aki e műsorokat megnézi, már kinyílik, kitárulkozik a cím, ezért inkább csak a figyelmet hívom fel e címtípusra. Teszem ezt azért is, mert a sajtóban is felbukkan ez a címfajta, olykor zavart is okozva. A Magyar Nemzetben pl. már hosszú hónapok, talán évek óta fut egy cikksorozat a következő megszólításszerű címmel: *Kedves Mapkobur!* Már két törzslevelezőm is arra kért, ugyan, mondanám meg, kicsoda – vagy micsoda – az a bizonyos címezett!

3. N é h á n y n y e l v h e l y e s s é g i é s z r e v é t e l. Valóban csak néhány, s azok sem világrengetőek.

Roxinpadon: a Gerendás Péter Társaság (szept. 30.). Nem azzal van gondom, hogy az *i* rövid, ugyanis az *x*-szel való betűjátéknak ez is szerves része. (Más kérdés, hogy bizonyos műveltségi szint alatt az efféle szó- és betűjáték egyszerűen felfoghatatlan. Bizonyíték rá, hogy az Álljunk meg egy szóra! műsornak pusztán ezt a *Roxinpad* szót vagy ötvenen beküldték, jelezvén, hogy hibás a helyesírása, nem *x*-szel kell írni!) Ellenben zavaró módon hiányzik a cím elől a határozott névelő. Máskor már ki is tették. Egy példa: *A Roxinpadon*: a Kentaur (okt. 21.).

Ritmikus sportgimnasztika világbajnokság (szept. 30.), de: *Ritmikus sportgimnasztikai világbajnokság* (szept. 29., okt. 1. stb.). A következtelenség sosem jó, itt sem. (Akad még néhány hasonló, de nem térek ki rájuk.) Már az is éppen elég baj, hogy a korábban *művészi torná*-nak nevezett női talaj- és

kézisportorna-fajtaát előbb *modern gimnasztiká-ra*, majd *ritmikus sportgimnasztiká-ra* keresztelték át, azaz egyre idegenebb s egyre hosszabb nevet használ a sportág (hasonlóan ír erről Kemény Gábor: Szaknyelvi divatok 151). Ne rontsunk még tovább a helyzeten a következetlenséggel!

Ajándék a mentősöknek (szept. 30.). Kár ezt a bizalmas, pongyola formát terjeszteni, hisz amúgy is elég virulens. Jobb lett volna: *Ajándék a mentőknek*.

*

Lu Hszünnek, a modern kínai széppróza világirodalmi rangú képviselőjének egyik híres kisregényében, az „A. Q. hiteles története” címűben olvasható ez az aforisztikus mondás: „Ha helytelen a cím, nem lehet helyes a szöveg sem!” Nem érdemes elemezni, hogy mennyiben igaz, s mennyiben túlzó ez a megállapítás; a lényeg mindenképp az, hogy a cím szinte névjegye a műnek, amely fölött ott áll.

A tévéadás is „mű”, a legkisebttől a legnagyobbig, az egyedi darabtól az éveken át tartó sorozatig. Mindegyiknek a névjegye a cím, s nem mindegy, hogy milyen ez a névjegy: piszkos-e, gyűrött-e, hivalkodó-e, a valóságnál többet vagy kevesebbet mondó-e stb.

Ha csupán arra volt is jó ez a kis áttekintés, hogy egy röpke „névjegy-felülvizsgálatra” készítse a tévéműsorok meg a műsorközlő lapok szerkesztőit és más érdekelt munkatársait, már nem érzem munkámat fölöslegesnek.

Grétsy László

Péterfy Jenő nyelvészeti nézeteiről

Midőn a hazai stilisztikai gondolkodás irányait és műveit szándékozom vizsgálni a magyar eszmetörténet, a hazai nyelv- és irodalomtudomány keretében,* az eltérő felfogások mellett különböző módszereket is számba vehetek. S bár e helyt nem tartom szükségesnek az irodalmi és nyelvi indíttatású stilisztikák közti általános különbségeket részletezni (azt sem, hogy mi a stílus és a stilisztika), egyet föltétlen meg kell itt említenem. Az irodalomtudós csak néha hivatkozott s hivatkozik ma is tételesen a stilisztika megállapításaira. A morfológizáló irodalmi elemzés ritka volt, különösen az elmúlt évtizedekben, s ritka ma is. S miközben a hazai nyelvtudomány stilisztikai tárgyú irodalma ezzel éppen ellenkezőleg részletező volt, többnyire kifejtett elméleti háttér nélkül, így a részletekben nemegyszer elveszett, addig az irodalomtudomány sem kényeztette el a művelt olvasót stílusteóriákkal. Irodalomtudósok, kritikusok írásaiból tehát gyakran csupán áttételesen, a sorok között olvasva derül ki az ott képviselt nyelv- és stíluszemlélet, s az is persze, hogy ez összefüggő, átgondolt háttér vagy rendezetlen ismeretek halmaza.

Péterfy Jenő vérbeli irodalmár, igazi kritikus és kissé rejtőzködő, ám tudatos stilisztika volt. Ő is ahhoz a körhöz tartozott, amelyben mindenkinek határozott véleménye volt nyelvről, stílusról, de ezt nem foglalta össze, nem fejtette ki, hanem leginkább rövid megjegyzésekben utalt rá.

* A tanulmány az MTA-Soros Alapítvány által támogatott készülő magyar stilisztikatörténet része.

Legelsőként a kreativitás kiemelt tulajdonságát kell megemlíteni Péterfy kapcsán. A szuverén alkotóképességet Péterfy — liberális polgárként — igen nagyra értékelte minden szóba jöhető tekintetben: kompozícióban, jellemábrázolásban s nyelvezetben egyaránt. „Már ily korán becses előtte a költőben az egyéni íz”, írta dicsérőleg Bajzáról (Bajza József. In: Péterfy Jenő válogatott művei. Bp., 1983. 495. A továbbiakban az oldalszámok mind erre a kötetre vonatkoznak). S éppen Bajzánál hiányolta ennek megvalósulását: „Azonban kezdettől nagy baja van: nincs könnyen röpdőső elméje; a gondolatok, képek csak nehezen válnak ki; ha költői ihlet szállja meg, melegség ömlik fejébe, kaotikussá lesz képzelme, csak lassan tisztulnak a gondolatok, lassan kelnek a képek, s még lassabban terem a szabatos kifejezés” (496). A kijelentésben egyúttal az alkotás tényezői is felsoroltatnak: ihlet, képzelet, gondolat, kép, kifejezés. Péterfy tehát pontosan tudta, hogy az irodalmi mű legfontosabb elemeihez tartozik annak nyelve, stílusa. Kritikáiban, esszéiben ezt az alapítelt következetesen érvényesíti is. Stílus és irodalom effajta felfogása Péterfy közismerten nagy európai műveltsége mellett főképp Arany kritikusi elveinek egyéni folytatását jelzi, és rokon Négyesy stilisztikai nézeteivel. Egyúttal szembehelyezi őt a dogmatikussá merevedő népnemzeti irány bezárkózásával, egyoldalúságával, kivált a Nyelvőr ortológus irányzatával.

Az ortológusok Szarvas Gábor vezetésével merev szemlélettel a jelen megromlott nyelvallapotát szembehelyezték egyrészt a múlttal, másrészt egy idealizált népnyelvvél (vö. Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vita (A népies provincializmus kialakulásához. In: Mű és személyiség Bp., 1970. 465—520). Péterfy — megint csak nem tételesen — az irodalom s a nyelv, így a stílus folytonos változását fogalmazta meg. Stílusváltozatok egyidejű létezése, változatok folyamatos létrejötte: mindez természetes volt számára. E gondolatkörben is sokat tanulhatott a hazai szerzők közül Aranytól.

Péterfy tisztában volt saját korának nyelvváltozataival. Kritikáiból derül ez ki leginkább, ahol egyes műveket éppen nyelvi irodalmiatlanságuk miatt bírál vagy újszerűségükben elemez. „Ez reporterstílus, s ebben a stílusban van tartva a regényekben a társadalmi és politikai viszonyok rajza is” — írta Wohl Stefánia Aranyfűst c. regényéről (698). Így beszélt Herczeg Ferenc szalonstílusáról, társalgási modoráról a Szabolcs házassága bírálatában (721—2). S így mellesleg a kiegyezés utáni évtizedek új nyelvi fejleményei közül a hírlapíró nyelvhasználatát s a társalgási nyelvet is határozottan bevonja a stílusvizsgálatok körébe. Amíg az előbbitől éppen elhatárolja a szépirodalom minden lehetőségét, addig az utóbbit a maga helyén megengedi.

A stílusrétegek tekintetében persze nem csupán saját korát vizsgálja Péterfy: történetileg szemléli e jelenségeket, általában és konkrétan egyaránt. E vonatkozásban éppúgy jelentkezik nála a történeties gondolkodás, mint irodalomfelfogásában — mondhatni természetesen. (Péterfy történeti felfogására vö. Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. Bp., 1981. 295.) S ahogy az irodalmi értelmezésnél és értékelésnél a történetinek és az örök értékeknek együttesét adja, ezt teszi nyelvi-stilisztikai megjegyzéseinél is (nagy filozófiai műveltségéből Hegel és Ranke hatására).

Péterfy az irodalommal kapcsolatban annak főképp akkori jelenéről s közelmúltjáról írt. Ezért is föltűnő, midőn régebbi szerzőről értekezett, annak nyelvvel foglalkozott. A Bánk bánról készült tanulmányában (1883) világosan szembekerülhetett az akkori olvasó a fél századdal korábbi (tehát még mindig nem olyan régi) nyelvi, stílusbeli változásokkal, változatokkal. „Az irodalmi

köröktől azonkívül már nyelve miatt is idegen maradt Katona drámája. Katona nyelvében is oly eredeti, önálló, magára támaszkodó, mint drámái felfogásában. Nem követi sem a nyelvújítókat, se a régihez ragaszkodókat” (444). E mondatok s az utánuk következők igen széles nyelvtörténeti tájékozottságra utalnak, s még valamire, mely Péterfynél oly fontos: a stílusban, a stílus mögött föllelhető emberi, írói magatartásra. Ki is jelenti a bekezdés végén: „Ma már értjük Katonát, ő nyelvével is az indulatok drámái kifejezésére törededett” (uo.).

Még érdekesebb hosszú Dante-tanulmányának (1886) a nyelvre vonatkozó számos gondolata, mely ezúttal viszonylag kifejtve olvasható. A nyelv történetisége a Herder-féle metaforikus keretbe foglaltatik, nem éppen függetlenül a pozitívizmus gondolatvilágától, az újgrammatikus nyelvfelfogás némely torzult tartalmú tételétől. Így ír Péterfy: „Dante stílusának sok utánozhatatlan sajátága legalább egyenesen azon nyelvnek érdeme, mely először benne ébredt erősebb költői létre. Ennek a nyelvnek szavai például még frissek; nincs rajtok kopás” (287—8). És: „A szók még friss erővel bírnak, s nem színtelen, elvont jegyek, melyek eredeti jelentésüket már alig érzetik. A gondolat még nem látta el annyi elvont árnyalattal, de nem is halványította el; a szó képet ad, benyomást tükröztet akkor is, ha a költő nem is akar vele festeni, ha nem is tudja, hogy képet használ” (uo.); valamint: „Nyelvében még benne van a »buon vigor terrestre«, az erő, mellyel magok a szavak vésnek, faragnak, festenek, s nem kell belőlök nagy nehezen még szint keverni . . . Neki igaza volt, mikor mondja (Inferno XXXII), hogy a földadat, melyet maga elé tűzött, nem oly nyelvnek való, mely csak »papát, mamát gügyög«; de nem való olyanoknak sem, mely naivságát, ifjúsága hímporát már elvesztette” (uo.).

Kifejtett, de meg nem nevezett metafora áll a gondolatsor közepén: a nyelv élete az élőlény, legfőképp az ember életéhez hasonlít, s nemcsak abban, hogy születik, él s meghal. A hasonlítás fő alapja az egyes életszakok jellemzője, a gyermeki ártatlanság, az ifjú éretlenség, naivság, a felnőtt érettség és az öregkori hanyatlás. A nyelvnek ilyen fölfogása több forrásból ered az egyszerűen kínálkozó szemléletes, de kissé korlátozó metafora mellett. Egyrészt az akkor már mintegy százéves szellemi mozgalmakból, mely a népköltészet, a népnyelv felé mint eredetibb, őszibb, naivabb és így értékesebb változat felé fordult (a magyar szellemi életben Herder hatására), másrészt a pozitívizmus eszmeköréből, nevezetesen egyik fő módszertani eljárásából, mely szerint a társadalmi jelenségeket és történéseket is a természettudományos módszerekkel kell leírni. A társadalmi történések „szerves fejlődése” fogalmazódik itt meg.

Péterfy persze nem volt dogmatikus, tehát e gondolkört nem alkalmazta mereven mindenütt, Dante-elemzéséhez viszont jól illett: a reneszánszba hajló középkor végén a latin alatt kiműveletlen olasz sajátosságát, népiségét e metaforával jól be tudta mutatni s érzékletesen állította szembe a későbbi korok, főképp a 19. sz. kiművelt, kifinomult, „dekadens” nyelvvel: „. . . minden során előmlik a nyelv primitív ereje és bája” (288); és „Ez a népies nyelv erősebb hajtású, másrészt egyszerűbb, mint mai nyelvünk; képpel beszél ott, hol ma elvont szóval elégszünk meg; másszor egy közönséges kifejezéssel erősebb hatásokat idéz elő, mint mikor mai költő képet halmoz, vagy a gondolatot finom részletekig elemzi” (289). Péterfy e tételt több példával részletesen is kifejtette. De nem merült el ahistorikus módon a 19. századi népiesség eszméjének visszavetítésében, s nem vont le végletes következtetéseket a

metaforából származó hanyatló véggel kapcsolatban, inkább hangulati elemként célzott rá. Némi nosztalgiával gondolt vissza a nyelvnek ama általa föltételezett korára, melyben a közvetlen képiség, az áttétel nélküli érzékiség uralkodott, s amely háttérbe szorulva akkorra átadta helyét a kifinomult fogalmiságnak.

Sokat beszélt Péterfy ezzel is kapcsolatban a fordítási nehézségekről, melyek épp a föntiekből, a nagy időbeli távolság miatti eltérő nyelvallapotból, a különböző stilisztikai lehetőségekből erednek. (E gondolatai bizonylatottak Babitsra is.) Irodalom- és nyelvszemléletének történetisége e részletekben igen határozottan és átgondoltan jelentkezik. S még valami kiolvasható e fejtegetésekből, mely a kiváló stilisztát mutatja, miközben a modern szemantika egyik dilemmáját is, a fogalmi és az érzéki sík kapcsolódásának kérdését is előrevetíti: „a fordításban, mai halványabb nyelvünkön az ilyen alapján egyszerű gondolat a kép által túlságos erős színfoltot hagy hátra elménkben; egyáltalán a fordításban a gondolat s kép kapcsa lazul; nekünk már ez elvontabb kifejezés a természetesebb, a megfelelőbb; míg az eredeti nyelvén a kifejezésnek e képlegessége természetes, s lépten-nyomon ismétlődő valami, a kép a gondolatnak burokja, nem pedig nagyobb érzékelhetőség kedvéért odabiggyesztett retorikai figura” (289). Ez a kissé borongós megjegyzés kétféle természetű képről szól: egy erős hatású természetesről, melyben kép és gondolat eggyé forrtak, s mely az adott nyelvben nem különleges jelenség, a nyelv lényegéhez tartozik, s egy másikról, mely „retorikai figura”, dísz, melyben kép és gondolat, érzéki és fogalmi sík természetes egysége megszűnik, inkább képi illusztrációról lehet szó.

Péterfy eszménye egyértelműen az előbbi, miközben az utóbbit sem veti el igazán. E stilisztikai, jelentéstani megjegyzéseivel közelebb jutunk az irodalmi műalkotás nyelvi specifikumaihoz, de általános jellemzőihez is, költői habitus, nyelv, irodalmi műforma szoros összekapcsolódásához, az írói egyéniséghez, az egyes konkrét nyelvek különlegességeihez, egyediségükhöz, a műalkotás individuum jellegéhez. Péterfy az „átható öröm”-ről beszél, melyet Dante olvasása kelt: „Származik [ez az öröm] azon összhangból, melyben a költészet áll a kifejezéssel, a szóval, a szó hangzásával, a ritmussal” (332). E gondolatok teljes mértékben megegyeznek más írásaival s stílusfelfogásának alapjaival.

A stílus alapja Péterfynél — ahogy sok más szerzőnél is — az írói magatartás. Az a habitus, amely valamely alapállást vesz föl, s nyelvét is így választja meg, ehhez igazítja. A magatartás persze erősen összefügg az író természetével, de ugyanakkor választott témájával, műfajával is. Legtöbb stilisztikai jellemzésében e felfogást találhatjuk, Dante-tanulmányában szintén, ahol bár az Isteni színjáték stílusát — mint látható volt — az akkori olasz ártatlan naivitásából, népiségéből vezette le, de tudta, hogy e stílushoz Dante alkotói nagysága tán méginkább hozzájárult. Így jellemzi a költő antikos leírásait, középkori allegorizálását, reneszánsz érzékenységét, individualizmusát stílus eszközeivel.

Ez a szemlélet érvényesült a már idézett rövid Herczeg-bírálatában, ahol kimondja e lényegét: „Van valami előkelő könnyedség, írói számíttással egybekötött látszólagos pongyolaság előadási módjában s meséje fűzésében” (720); és: „Herczegnek személyes stílusa van; ő magát adja, pongyolában, mely a végsőkig gondos; keresetlenséggel, mely mégis számítás, föltűnés nélkül s mégis becsvágygal. S ami a legjobb: ez ellentétek oly természetességgel vegyül-

nek modorában, hogy az olvasó önkénytelenül is az írói személyiségre vezet vissza annak írói modorát” (720—1). Péterfy e kései, 1898-ban írt rövid, de csillogó, tömör, pompásan szerkesztett kritikájában nem csupán írói magatartás és stílus összefüggését mutatja be, hanem gondolatmenetét következetesen kifejti a példán: írói habitus, nyelvezet, téma, műfaj, cselekmény, szerkezet s a kész mű világos összefüggésében jelenik meg. (Mindennek a lélektani alapjait Taine-esszéiben s Jókai-tanulmányának bevezetőjében fogalmazta meg.) E fölfogásból ered a stílus egyik legáltalánosabb meghatározása is: a stílus mindent átfogó beszédmód. Péterfy eljárásának irodalom- és eszmetörténeti hátteréről, a lélektani alapozásról, Macalulay és Saint-Beuve, Taine, ill. Gyulai Pál és Kemény Zsigmond hatásáról Németh G. Béla idézett munkája mellett l. még Sötér István: *Nemzet és Haladás*. Bp., 1963. 132.

Péterfy értékrendjének nyitottsága itt mutatkozik meg igazán: irodalmi és stilisztikai változatokat, értékeket saját korából is történeti sorban s egyben az örök értékek között tartott számon, így a népnemzeti iránytól elszakadó s újra színessé, változatossá váló kortárs irodalmat reálisabban tudta bemutatni.

Ezért tudta őszintén értékelni pl. Léva József költészetét „Nincs költeményeiben egy idegen vonás, mint egyéniségében nincs semmi eltanult, importált” — írta róla többek között (680). S ezért hiteles, amit Salamon Ferenc Irodalmi tanulmányok c. kötetéről írt: „Nem szeneveleg semmit, sem a nyugodtságot, sem az egyszerűséget, annál kevésbé annak ellentétét. Valóban nem csinált stílus [. . .] ellentétképp eszembe jut Csengery stílusa, melyből némileg hiányzott az, ami a Salamonénak majdnem jellemző vonása; bizonyos neme a naiv, őszinte természetességnek, mely a gondolatot adja minden póz nélkül, úgy, amint írója agyában kikalapálódik. Az egyszerű szavakban, a mesterség nélkül egybefűzött mondatokban a nyugodt gondolkozás erejét érezzük, bizonyos belső életet, melynek nincs szüksége semmi külső gesztusra, hogy észrevetesse magát. Ez a stílus hasonlatot alig használ, élénkebben színező jelzőt sem, majdnem köznapi külsejű s mégis eleven. Nincs szárnnya, de van jó erős marka; nem röpi körül a tárgyakat, de megroppantja. Erő van benne s természetesség, s ezzel kimondtuk azt a szót mely minduntalan tollunkra akart siklani. S ha így Salamon stílusa nem tanulta vagy jobban mondva nem »vette be« a retorikát s különös hatásokat, színt, ragyogást nem keres: pótolja mindezt az a magyaros zamat, mely rajta elömlik. [. . .] a magyar józan ész egyik tipikus képviselője” (663—4). A magatartás-fölfogás mellé itt egy másik stílusértelmezés is társult, mely magát a nemzeti nyelvet (itt a magyart mint specifikus nyelvet) tekinti stílusnak. Ez az eszme néhány évtized múltával Zolnai Béla munkásságában jelenik meg a hazai stilisztikában, erős német és francia hatásra.

A magatartást búvárló vizsgálódás kerestette Péterfyvel Kemény prózájában az „elnyomott, magába fojtott” érzékenységből fakadó erőteljes képzelőerőt s a belőle fakadó stílt, a „szónokias vagy érzelmi pátoszt” (550), s ez mondatott vele kemény ítéletet először Eötvös felett, túl érzelmesnek találva („Amilyen rossz rajzoló az érzélem, olyan rossz elbeszélő is. Folytonos rezgése végre monotonná válik” 517). Majd Jókai lélektani gyengeségeit elemezte, bár gunyoros hangú írásában elismerte a nagy mesélő kivételes stilisztikai képességeit (629). S Mikszáthot is megróttá magatartásbeli következetlenségei, stílus törései miatt: „Mikszáthnak megvan a maga élénk tősgyökeres magyarsága, de néhol az ízlés rovására túloz. Gyakran az elmosottabb szó helyén volna ott hol az író »okvetetlenkedik, ripakodik, resze-riszál, hajkurász«. Annál feltűnőbb

azután, hogy egyszer nála »a város ügyei rosszul néznek ki« (A beszélő köntös, 711).

Péterfy nagy műveltsége, európai látóköre mellett is talán Arany Jánostól tanulta a legtöbbet irodalomkritikában, az aprólékos műbírálóban. Mesterről, a lírikus Aranyról máig ható érvénnyel tudta elmondani stílusnak, költő és nyelv kapcsolatának épp Aranynál oly kivételes megvalósulását: „Talán nincs költőnk, ki egy közönséges szóba is, néha pusztá névmásba, ha kell annyi erőt tudna önteni, mint Arany. Mintha ellenlábását jellemezte volna, mikor egy költőről megjegyzi, hogy annak »a nyelv puha, erélytelen kötése« is csökkeneti hatását. Arany gyakran már az »erős kötés« által kiváló esztétikai hatást támaszt, mintha a szónak igazabb, mélyebb értelme volna, ha ő foglalja mondatba. [...] A nyelvnek ez a belső ereje amennyire művészet, annyira természet is Aranynál, s ezért tulajdonképpen utánozhatatlan” (Arany János öszikéi, 635). A gyakran fölényesen ironizáló Péterfynek itt tapasztalható lelkesedése értékrendjére is fényt vet: ő is Aranyt tartotta addigi irodalmunk legnagyobb alakjának, ám épp nem a népnemzeti irány dogmatizált érvei, hanem a nagy lírikus szuverén nyelvteremtő képessége és gyakorlata alapján. A pozitívizmus eszmeköre kapcsolódik itt össze kiváló nyelvi ismeretekkel, retorikai tudással, örök irodalmi értékekkel. Schiller s különösen Kant esztétikai nézetei elevenedtek föl itt Péterfy által s vegyültek a pozitívizmus eszmekörével, kiváló nyelvi ismeretekkel, retorikai tudással, a századvég pszichológiájával.

Péterfy Jenő nyelvi tudatossága egyéb részletekre is kiterjedt, így pl. rendszeresek voltak nyelvhelyességi megjegyzései, amelyek — persze túlzások nélkül — gyakran közel álltak a Nyelvőr ortológusainak nézeteihez, s kiválóan illeszkedtek az emelkedett irodalmi stílusrétegek és az alantasabb megszólalási módok elkülönítéséhez, ill. az irodalmi mű belső nyelvi önállóságának gondolatához. Saját stílusa pedig igen jellegzetes egyéni írásmód, részben enyhén archaizáló, Gyulai és Kemény esszéire emlékeztető, részben mégis közvetlenebb, elevenebb stílus.

Tolcsvai Nagy Gábor

A belehallás jelenségéről

IV. A madarak éneke

Szirmay Antal (Hungaria in parabolis. 1807. 23) a magyar nyelv hajlékonyságát egyebek között a madarak hangjait kifejező, distichonokban írt „elégiával” is bizonyítja:

- A' mikor a' melegültt Tavasz a' kebelét ki-nyította;
 A' vidám napnak mindenik állat örül.
 A' madarak tsevegési miatt hegyek óldali tsengnek;
 Szép halgatni miként szól valamennyi madár.
 A' verebek mondgyák repkedve *tsirip! tsirip!* a' gyász
 Fetske *firits, firitser*, 's a' Tzinegétske *vitzintz!*
 A' Pintyöke *pipintyt'*, a' furtsa Patsirta *tsi-tsir-tsir!*
 Sárge Rigó görögül mond *flüaréo ió.*
 A' Babuk-is *bu bu buk* 's *ku ku kuk kukuk!* a' Kakuk így szól;
 És pedig a' kis Tsíz mondani szokta: *tsivincz!*

Nem de nem éneke közt tseng a' kis Fülemlüének,
Gyűj! gyűj! csak gyűj! füttyre tanítalak itt!
 Im valamennyi madár mikor énekel, arra tanítgat;
 Hogy van azoknak Urok, a' ki nekünk-is Urunk.

A vers a madárhangokat általában hangutánzó kifejezésekkel (*csirip, firics, vicinc* stb.) érzékelteti, de két esetben értelmesíti őket, vagyis belehallással él. Az egyiket a görögből veszi át. Eszerint a sárgarigó így füttyöl: *φλυαγέω ιώ*, azaz: 'bohóskodom, hej'. A fülemüle ellenben magyarul mondja: *Gyűj, gyűj, csak gyűj, füttyre tanítalak itt!*

A két madár énekét nemcsak Szirmay elégiája, hanem a magyar népdal is összekapcsolja: „Lement a nap a maga járásán, | Sárgarigó szól a Tisza partján, | Sárgarigó meg a fülemüle, | Szép a rózsám, hogy váljak el tőle”.

A Tisza partján persze a sárgarigó is magyarul szól. Se szeri, se száma a füttyös, dallamos hangját értelmező — országszerte elterjedt — belehallásoknak.

Ezek elsősorban a *bíró* szóhoz kapcsolódnak: *Szolgabíró!*; *Jó a bíró!*; *Huncut a bíró!* [Móra Ferenc szerint „az angol sárgarigó is ezt mondja”: Négy apának egy leánya. 1965. 249]; *Síró bíró!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 33; Chernel: Magyarország madarai 2: 574; Gönczi: Göcsej népköltészet 28; Kiss: Magyar madárnevek 31, 324; BGy. 201); *Lófilkó bíró!*; *Lufió bíró!*; *Csutora-bíró* (Kiss i. m. 324; Gönczi: i. h.). — Változatai is vannak, hosszabb mondatokkal: *Turó, író, huncut a bíró!* (Kiss: i. h.); *Író-bíró, huncfut a bíró fia, huncfut a főbíró* (Nyíri i. m. 33, Zselicség).

Talán még változatosabbak a *dió* szóra rezonáló belehallások. Idetartozik mindenekelőtt ez a kérdő mondat: *Kell-e dió, fiú?* (Herman: i. h.; Kiss: i. m. 31, 324; BGy. 201, Margitta, Mezőtelki). Herman Ottó egyik elbeszélésében ezzel a mondattal csalja el madarunk fészke környékéről a rossz szándékú embereket: „Az aranybegy örökös jókedvében koronából koronába szállva, bujkálva bolondította a vásott fickókat, kik tojást szedni kórtak az erdőbe, folyton azt kiáltotta nekik: *Kellediófiú-kellediófiú?* Majd innen, majd onnan kiáltotta. S a fickók, fölfelé bámészkodva keresték a bolondítóját; mentek, mentek a hang után, míg végre a gyökérbe botolva orra buktak . . .” (Hajnal: Erdők, rétek, nádasok [Válogatás Herman Ottó műveiből]. 1986. 59.) — Móra szellemesen utal a sárgarigó csalafintaságára (füttyét váratlan fordulattal a születendő gyermek nemére is vonatkoztatva): „Az udvar vénhedett török-eperfáján elrikkantotta magát egy jókedvű sárgarigó. »Kell-e dió, fiú?« — ezt mindig olyan fán kezdik a sárgarigók, amelyiken nincs dió — és Dia megszólalt: — Tera mama azt mondja, fiú lesz.” (Hannibál föltámasztása. 1955. 89.)

Egyéb, bihari változatai a *dió* szóval kapcsolatos belehallásoknak (a lapszámok a BGy.-éi): *Mi jó | A dió* (201, Margitta); *Mi jó, | Rigó? | Bogyó, | Dió!* (uo.); *Mi jó, | Mi jó, | Érik a dió!* (201, Köröstarján); *Add ide a diót!* (uo., Éradony); *Kéne sok dió!* (uo., Nagyszalonta); — más vidékről: *Mienk a dió, | Mienk a dió, | Jaj, de jó!* (Vargyas: Magyar néprajz 5: 590, Piros, Jugoszlávia).

Olykor a *tillió, trillió* hangutánzó vezet be az értelmesített szöveget; pl. *Trillió, | Mi jól érik a dió, | Kell-e dió, fiú?* (BGy. 201, Nagyvárad). Mórától is idéztünk efféléket a bevezető részben. Erdélyi József is beleszóvi egyik versébe, mely szerint a sárgarigó a saját nevét mondja ki (vö. Chernel: i. h.), és sok diót ígér:

Sárgarigónak nincs dala;
 nincs annak, csak egy szép szava;
 azt a szép szót fütyüli ő,
 hogy *tilió* vagy *tilió*;
 azt mondja, hogy *sárgarigó*,
 jósolja, hogy *kőből dió*;
 azt a szép szót cserélgeti,
 míg az ősz el nem kergeti.

(Dióverő)

Egy másik versében viszont — a halál árnyékában is — áradó életöröm csendül ki a sárgarigó énekéből, ugyanúgy, ahogy Szabó Lőrincnek nemrég idézett költeményében a dalmáciai tücsökzenéből. Egyik jelzőjébe még a *huncut a bíró* reminiszcenciája is átszivárog:

Egy szép reggelre gondolok,
 és mosolygok, és meghalok.

Kék volt az ég, sütött a nap,
 mentem sötét fenyők alatt.
 Kezemet fogta jó apám,
 sárgarigó fütyölt a fán.
 Sárgarigó, *huncut rigó*,
 azt fütyölte, hogy *élni jó*,
 hogy *élni jó*, hogy *élni szép*,
 ha fogják az ember kezét.

(Reggel)

A *f e k e t e r i g ó* más szóval fejezi ki az életörömöt Áprily versében:

Most szólj, rigó. Hófoltok halni készek,
 nyírfák körül szellő-szűzek cicéznek,
 mogyoróbokrok aranyat szitálnak,
 ötszáz leány kacag a napsugárnak.
 Most szólj, rigó. Faormon, póznacsúcson,
 hangod dagadjon és lobogva gyújtson,
 gyökerekig fusson tüze a fákon,
 gyújtsa fel gyúlhatatlan némaságom,
 avaromnak vessen szikrát alája,
 legyen a tavasz piros lármafája,
 riassza fel dalaid áradása
 rabdalaimat zengő lázadásra.
 Torkod remegve és ujjongva sírja,
 hogy *líra — líra — líra — líra — líra!*

(Most szólj, rigó)

De térjünk vissza a *f ü l e m ü l é h e z!* Az énekébe való behallás alkalmasint magától Szirmaytól származik: *Gyűj, gyűj, csak gyűj, fűttyre tanítalak itt.*

Herman Ottó más szöveget hall bele a fülemüle énekébe:

„Így állott ez a dolog, amikor a nemes pintyőke éppen hazafelé tartott. A nagy tisztásról jött, hol megfalatozott. Repül, repül!

Éppen az ér mellett sűrűsödő kecskerágó- és ostorménybokrok felett lebegne, amikor egyszerre csak hallja:

*Püj — püj — pinty!
Állj — megállj! — megállj!
Csak — csak — csak — csak
Itt!*

Jaj, a fülemüle. Ez ő.” (Májusi fülemüle: Erdők, rétek, nádasok [Válogatás Herman Ottó műveiből]. 1986. 60.)

Figyelemre méltó, hogy mindkét értelmezésben a felcsattanó rövid *itt* szó zárja le a fülemüleéneket. Hasonlóan, az egytagú *mind* szóval fejezi be Arany János a függő idézet formájában értelmesített, szárnyaló madárdalt:

Történt pedig egy vasárnap,
Hogy a fentírt fülemüle
Ép' a közös galyra üle,
Azt szemelvén ki oltárnak,
Honnan Istent jókor reggel
Magasztalja szép énekkel:
*Megköszönve a napot,
Melyre, im, felvirradott,
A sugárt és harmatot,
A szellőt és illatot;
A ját, melynek lombja zöld,
A fészket, hol párja költ,
Az örömet, mely teli
Szivecskáját elteli;
Szóval, ami benne él,
S mit körében lát, szemlél,
Azt a pompát, fényt és szint,
Mely dicsőség
— Semmi kétség —
Ő érte
Jött létre,
Csupán ő érette, mind!*

(A fülemüle)

Herman Ottó másutt eltérő módon, tulajdonnevek és értelmetlen szavak halmozásával érzékelteti a fülemüle énekét: *Fülöp-Fülöp-Fülöp | Tarak-Tarak-Tarak | Diderot, Diderot, Diderot | Dávid-Dávid-Dávid | Kvepiktiász zerrrrrrrr | Judit-Judit-Judit* stb. (A madarak hasznáról és káráról 239).

Természetesen népi belehallás is jellemezheti a fülemüledalt: „Éneklése, húzva: *Húzd, húzd, húzd!* | Gyorsan: *Csapd a bokorba!*”; „Húzva: *Ott . . . ott . . .* |

Gyorsan: *Húzd a bokorba!*” (Gönczi: Göcsej népköltészete 28–9, Döbréte, ill. Páka).

A fülemüléhez hasonlóan kedves dalosa a szántó-vető embernek a *p a c s i r t a*. Nem csoda, hogy számos népi értelmezés, belehallás is fűződik

énekéhez. Herman Ottó közli a következőket: *Felmegyek, mégyek, | Kérek, kérek | Szekeret, lovat; | Lovat; | Szántok, vetek, | Vetek, | Úgy élek, úgy élek!*; ill. *Dicső, dicső, | Kikelet, kikelet. | Kivirít, kivirít | A virág, a virág | Mind!* (i. m. 39—40; vö. Chernel i. m. 2: 636). — Heves megyében úgy tartják: „A pacsirta tavasszal, amidőn legelőször kibujik téli rejtekéből, egy fiatal fűszálat keres, azt szájába fogja, s úgy emelkedik az ég felé. Útjában ezt mondogatja: »*Gyertyát viszek Jézuskának, gyertyát hozok Jézuskának.*»” (Nyr. 38: 286.)

Zelk Zoltán versbe is foglalja a pacsirta énekét:

Mindig csak az eget járja,
földön fészkel, égen szárnyal,
sohase röpül a fára!
Figyeld csak, milyen tréfás,
jókedvű a mondókája:
Felmegyek!
Felmegyek,
Megnézem az eget!
Kérek ott szekeret,
lovat és szekeret!

(A pacsirta)

A fűstifecske kedves csicsergése szinte elválaszthatatlan a falusi ember házatájától; a szeme láttára neveli fel fiókáit. Országszerte ismeretesek a kicsinyek etetéséhez fűződő, behallásos mondókák; pl. *Csicseri-ficseri, | Kicsit a kicsinek, | Nagyot a többinek, | Csicseri-ficseri*” (BGy. 200, Margitta; vö. Herman: A madarak hasznáról és káráról 29—30). Ebbe a fecskemondókába is — akárcsak a harangokhoz kapcsolódókba (l. az I. részben) — belevegyülhet a pofonvágás motívuma, sok változattal; pl. *Kicsinek kicsi köll, nagynak nagy köll, ha nem aggya, vák pofon, hogy tizenhatot hencsörögjön!* (Nyr. 36: 236, Hódmezővásárhely). Több hasonló mondókában a következőményes mondat igéje kifejezőbben érzékelteti a fecske hangját; pl. „Kicsit a kicsinek, | Nagynak nagyot; | Ha kicsi nagyot kér, | Vágd pofon, hogy szeme kiugorjééék” (Chernel i. m. 2: 517; vö. BGy. 200, Margitta); „... hogy szeme *vicSOROgyiiiiik!*” (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 164, Alföld; vö. i. m. 92); „... hogy *vicSORodji-t-ik!*” (BGy. 200, Bihardiószeg; vö. i. m. 201, Szalárd); „... hogy *elvicSORodjék!*” (Nyr. 8: 527, h. n.); „... csak úgy *ficsérégjik!*” (Nyr. 9: 142, Mezőtúr); „... hogy *elkÁmpicSORodji-t-ik!*” (BGy. 200, Érbogozsló); „... csak úgy *csenderedji-t-ik!*” (i. h., Pósalaka) ~ „... csak úgy *szenderedji-t-ik!*” (i. h., Nagyvárád); „... hogy *megveresedji-t-ik!*” (i. h., Nagyszalonta); „... csak úgy *csendüljő-ő-ön!*” (i. h., Ant).

Természetesen egyéb fecskemondóakkal is találkozni; pl. *Fecske csicserreg, | Mindent kifecseg* (BGy. 177, Érmihályfalva, Erdőgyarak). — Tulajdonnevek is vegyülhetnek beléjük: *Ficseri-fácsori, | Fekete lukácsi* (BGy. 200, Kágya); *Icsiri-ficsiri | Ficsirike! | Nyisd ki a szemedet | Rest Birike!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 34, Szilágyság). — Herman Ottó szerint — a tél káráról okoskodva — bizonyára a fészek tartalmáról mondja a fecske: „Mikor én elmentem | Szénát, szalmát hagytam, | De most már semmi | *Sítíncs!*” (i. h.; vö. Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 165). A göcseji

példák nem erősítik meg ezt a vélekedést: „*Csicsuri, csácsori*, | Teli pajtát hattam, | Űresen találtam, | *Csicsuri-csácsori*” (Gönczi: Göcsej népköltészete 28, Kerkaszentmiklós); „*Fityeri-fátyori*, | Teli pajtát hattam, | Űresen talá-
tom — *pitty*” (i. h., Radamos); vö. még: „Összűszettem szienát, számát —
Sëmi sincs!” (i. h., uo.).

Szépirodalmi feldolgozásai is akadnak a fecske csicsergésének. Közülük legismertebb Szabó Lőrincnek „Ficseri-füsti” című verse. Íme a legjellemzőbb részlet a költeményből:

„*Mit, mit?*” — csicseregsz, ha kérdelek; — „*Itt, itt!*”
csivogod, ha kereslek, s már továtűnsz.
„*Mi vitt?*” — a társad kérdi; de: — „*Csitt, csitt!*”
inted le, ahogy megint berepülsz.
Nem értelek, isteni
vendég, te kicseri,
csak nézem, hogy körözöl elegánsan,
s csupaszáj-fiaidnak enni hogy adsz:
áldás lakik a fehérfa házában,
ficseri-füsti, ahol te laksz.
Pedig gyötrődsz, te, vidámszavu fecske,
te szép, te citeraénekű:
mint lelket a bűn, fészked nyüve-szennye
folyton emészt, a rüh, bolha tetű.
— „*Csitt, csitt!*” — keserű
szavad is gyönyörű:
ha csak villansz, önzőn felejttem
nyomorod, nyílgyors, légi vadász,
s — „*Vigy, vigy!*” — hintázom a végtelenben
kék szárnyadon, elragadtatás.

Péter László szerint (Nyr. 106: 172) a fészkét építő fecskepár is szinte verset mond, egymással feleselve, Móra Ferencnek egyik novellájában:

— *Csicseri-ficseri!*
— *Sebesen gyere ki!*
— *Szalma, pép, van-e még?*
— *Van elég!*
— *Add errébb!*
— *Hozom én izibe!*
— *A sarat add ide!*
— *Lesz ebéd, menyecske?*
— *Ne búsulj, férjecske!*
— *Mi lesz az, menyecske?*
— *Amit szeretsz, fecske:*
— *Szanyogocska, bogaracska, legyecske!* (Szilánkok. 1961. 135;

más változatát l. Dióbel királyfi. 1955. 165.)

Ugyancsak Móránál olvashatjuk:

„Ebben a percben megszólalt az eresz alatt a fecske:

— *Dicsértessék, csicseri, aki megnyugasztott, dicsértessék, ficseri, aki felvirrasztott!*

— *Pity palatty, pity palatty, szöke hajnal, felvirradj!*

— felelte rá a másik sarokból a fürjecskenk.” (Dióbél királyfi. 1955. 62).

A f ü r j — mint most láttuk, s a bevezető részben említettük is — azok közé a madarak közé tartozik, amelyeknek a hangját utánzó szó a madárnak a (népi) nevévé vált; vö. *bibic, csicsörke* stb., ill. *kétkés, vakvarjú* stb. (Kiss Jenő i. m. 25—7, ill. 31). *Pitypalatty* nevére számos népi mondóka rímel; pl. *Kis fürj mondja: pitypalatty, | Szép tavasz, nyár, itt ne hagyj*” (BGy. 172, Nagyszalonta; vö. i. m. 179, Nagyszalonta, Mezőtelki); *Pitypalatty, pitypalatty!* | *El ne hagyj, itt maradj;* | *De ha jó a vadász: | Csitt! szaladj!* | *Pitypalatty, pitypalatty!* (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 167, Szilágyság; egyéb változatait l. i. m. 166—8; vö. még: Chernel i. m. 2: 351—2; BGy. 179, Margitta, Albis).

A fürj hangjának azonban van még egy eleme. Fábrián József már 1799-ben így írja le a teljes hangadását (id. Kiss i. m. 137): „*Vává, vává! pitypalatty! pitypalatty*”. Chernel (i. m. 2: 351) megemlíti, hogy az Alföldön ilyen változata is él a f ü r j k a k a s hangadásának: *Babám, babám* (ez felel meg a bevezető vavakolásnak), s erre következik: *Vártalak, vártalak, vártalak*.

Arany János azonban az első elemeket nem a fürjkek, hanem a t o j ó hangjának mondja:

Hullámozó vetés közt
Búvócskázik a fürj; suttog a nő „vá-vá”,
Nyomon úzi a hím s három *pitypalattyot*
Örömmel kiált rá.

(Télben)

Chernel szerint (i. h.) viszont a fürjkek és a tojó értelmessített párbeszéde a kakas hangjával kezdődik: *Pitypalaty, merre vagy?* A tojó válasza: *Pity pity pity: itt, itt, itt*. Erre a kakas így felel: *Pitypalaty, el ne hagyj*.

Országszerte ismeretes a „Hármat tojott a fürjecske” kezdetű népdal. Herman Ottó egyebek között ezt a változatát közli (A madarak hasznáról és káráról 34):

Hárman voltak a fürjcskék
Fürj, fürj rendembe.
Rendem bokor, rendem csipke,
Ró, ró rekettye.
Ripityom gyere be
Rózsám a rendembe.
Ripityom gyere be
Kis rózsám ide be!

Ehhez hozzáfűzi, hogy a *fürj* a fürjmadár szava, amikor fölrepül; a *ripityom* a *pitypalaty*-nak felel meg, a *ró, ró* pedig a tojó hangjának. Eszerint Arany megfigyelésének ad igazat, s ráadásul magát a *fürj* szót is hangutánzó eredetűnek vallja (a TESz. szerint ismeretlen származású, s a hangutánzóból való eredeztetés további vizsgálatot kíván). Herman Ottó másutt (Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 159—60, 167—8) a dal egyéb változatait is felsorolja, s a *für* alakot (160) a menekülő madár hangjához kapcsolja.

S van még egy értelmezése a fürjkakas hangjának: *Itt szalad, | Itt szalad* (BGy. 202, Mezótelki). Ez a Krisztusról és a madarakról szóló legendában is szerepet kap, akárcsak a bíbic, a vadgalamb, a pacsirta és a cinke hangja. Erről részletesen a fejezet végén szólunk, miután a többi szereplő hangját sorra vettük. Következzék hát közülük a cinke éneke, mégpedig a széncinkéé.

A s z é n c i n k e egyik legkedvesebb madarunk, sokféle hallani énekét, különösen kora tavasszal. Nem csoda, hogy a legtöbb belehallás a cinkeszóhoz fűződik (l. vázlatosan: Rácz: ÉdAny. 1988. 4. sz. 5—6).

Ilyen mindenekelőtt a *nyitnikék*, amely a szőlősgazdához szól: nyitni kellene már a szőlőt, vagyis a további művelésre előkészíteni, az ősszel betakart szőlőtövekről kapával lehúzni a földet (vö. Chernal i. m. 2: 670; Herman: A madarak hasznáról és káráról 40, 207, Borsod m.; Kiss Jenő i. m. 31, 293; BGy. 202, Mezótelki, Nagyszalonta stb.).

A cinke *nyitnikék* szavát versek is visszhangozzák. A legismertebbnek, a Szabó Lőrincének idézzük néhány strófáját:

Alszik a hóban
a hegy, a völgy;
hallgat az erdő,
hallgat a föld.

Egyszerre mégis
rezzen a táj:
hármat füttyül
egy kis madár.

Háromszor hármat
lüktet a dala,
vígán, szaporán, mint
éles fuvola.

Az a fuvolás
a *Nyitnikék!*
Már kezdi is újra
az énekét:

két füttyre mindig
k v a r t lefelé:
nem sok, de örülni
ez is elég.

*Nyitni kék, füttyüli,
nyitni kék,
szívnek és tavasznak
nyíltni kék!*

*Nyitni, de — nyitni, de —
nyitni kék!
Füttyülöm én is
énekét.*

.....

Nyitni kék! Ébred
a hegy, a völgy,
tudom, mire gondol
a néma föld.

Ő volt a szája,
a *Nyitnikék*,
elmondta a holnap
üzenetét:

a hitet, a vágyat
füttyülte szét,
kinyitotta a föld
örök szívét:

fütty-fütty-fütty, nyitni kék,
nyitni kék —
Nyisd ki, te, versem,
az emberekét!

(Nyitnikék)

Illyés verseiben is fölzeng a *nyitnikék*:

Verik a karót s a kopácsolással
versenyt szól — hogy tágul bele az ég!
a — „*nyitni kék! nyitni kék! nyitni kék!*” —
a legelső madárdal.

(Jegyzőfüzet: Cinkék)

A számárszürke föld
tavalyi hajszála közé tolul
máris az új:
a balekhittel újra üdezöld —
Az Erdélyi-vers óta „*nyitnikék*”
nevü szécinke sem okul,
reszel csak, nyitja egyre még
népies füttyel műhelyét.

(Az első cinkére)

Erdélyi neve itt alkalmasint elírás, a Szabó Lőrincé helyett. Szabó Lőrinc egyébként Kodolányi Jánostól hallotta először a *nyitnikék* szót (Vers és valóság 1: 484). Illyés azonban más — hasonló ritmusú és hangzású — szöveget is belehall a cinkeszóba:

Hull a hó, szítál,
de dél fele már
beleszól a téli csöndbe
az első madár.
A hó rácsai
közt kezd szólani.
„*Ki, ki, tél!*” — ezt mondja egyre,
„*Ki, ki, tél, ki, ki!*”

(Cinegemadár)

Áprily versében a *nyitni kék nyitni fog*-ra módosul:

Ködben ember haladt.
Páncélos hó harsant a súly alatt.

Szakadt a fátyol: hegytetőre ért.
Nap villogtatta bükkcserjén a dért.
Gallyak hóbarlangjába cinke szállt,
fény szédítette s egy napos titok,
s dermedt rügy-csipkerózsikák között
dalolt:

— *Nyitni fog — nyitni fog — nyitni fog!* . . .
(Téli reggel)

Móra kisregényében pedig a *nyitni kék*-nek az értelme módosul: nem a szőlőt, hanem a csapdát kellene (ki)nyitni:

„A cinegefogás nekem mindig kedves téli mulatságom volt. Persze nekem nem az orrom fogta a cinegét, mint a mostani gyerekeknek. Tökből csináltam a cinegefogót, kitettem a kerítés tetejére vagy a kút kávájára, s estefelé már rendszeren benne jajveszékelt a szegény kis fogoly:

Nyitni kék, nyitni kék, nyitni kék!

[Messzi Gyurka, az öreg csósz azonban lebecsüli a zsákmányt:]

— Na, ezért ugyan kár volt azt a szép nagy tököt elpredálni, hiszen ez csak olyan parasztcinege.

— Hát van másforma cinege is?

— Meghiszem azt, hékám! A cinegék királya, az a valami. Azt kellene megfogni, gyermekem. Az viszi a szerencsét a házhoz.

No, erre én mindig elszomorodtam, és kiröpítettem a markomból a parasztcinegét.

— *Küncsücsü, küncsücsü, küncsücsü!* — kiabálta vissza hálásan a madárka a sövény ágai közül, de én bizony meg nem vigasztalódtam arra, hogy ő most már *kint csücsül.*” (Kincskereső kisködmön. 1987. 15–6.)

A *künn csücsü, künn csücsü, künn csücsü* a gyakoribb cinegehang-utánzóik közé tartozik (vö. Kriza: Vadrózsák 383, Székelyföld; Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 164, Szilágyság; BGy. 202, Köröstárkány; vö. még Chernel i. m. 2: 669–70; Kiss i. m. 293). A Móra-féle alkalmi értelmezésén kívül népi értelmezése is van, különösen a *kün-csics, kün-csics, kün-csics* változatának. A torockóiak azt tartják, hogy a cinege így csúfolja azokat a rest lányokat, akik a télen át nem szóttek és nem fontak, ezért rongyos mellű ingben járnak (Herman: i. h., A madarak hasznáról és káráról 207; Chernel: i. h.; vö. Kiss: i. h.). Obszcénabb értelmezése van a *kimpics* változatnak (Mokány: NytudÉrt.*105. sz. 14; vö. Kiss: i. h.).

Pedig hát az utolsó pillanatokban, még a tél végén is kérdéssel biztatja a cinke a lányokat a munkára: *Ki szű, ki szű? | Ki szű, ki szű?* (BGy. 202, Mezőtelki). S késő tavasszal így mondja ki — akárcsak a *kün-csics* esetében — a következményeket: *Nem szűttél, nem varrtál, | Kopasz [fenékkal] maradtál* (uo.) ~ *Nem szűttél, nem fontál, | Rongyosan maradtál*, ill. *Nem szűttetek nem fontatok | Meztelen maradtatok*; stb. (i. h., Ant, Mezőbaj).

A kora tavaszt — a *nyitni kék*-en kívül — a cinege csengő hangja így is jellemzi: *Friss idő, friss idő, friss idő!* (Vargyas: Magyar néprajz 5: 590, Apáca, Brassó m.). S mivel a friss időben fázik a lába, — hasonló ritmussal és hangok-

kal (*i — i — ő*) — ekképpen könyörög: *Kis cipőt, kis cipőt, kis cipőt, kis cipőt!* (i. h., Vitnyéd, Győr-Sopron m.; vö. Kiss i. m. 31, 293; más magyarázattal: Chernel i. m. 2: 669, l. a Krisztus és a madarak legendáját a fejezet végén). Másut így „fogalmazza meg” kérését: *tutyi kő, tutyi kő, tutyi kő*; ez azonban épp az ellenkezőjére, az idő megenyhülésére céloz: „már jó az idő, tutyit, posztóból való könnyű lábbeli lehet felhúzni” (Lőrincze: ÉdAny. 1987. 4. sz. 5, Szentgál).

Érdekesen simul bele Móra Ferenc értelmezése — mint annyi más helyen (l. pl. a bevezető részt) — a regény cselekményébe:

„Szép, tiszta nap volt, a csorgásban levet eresztett a hó, az eperfa kopasz koronájában sármánymadarak árulták az aranyat és a sövényben a cinegék hangzattatták szokott téli véleményüket a csizmadia-iparról.

— *Kis cipő! Kis cipő!*

— *Kicsit ér. Kicsit ér. Kicsit ér!*

Akármilyen kicsit ért, szüle azt gondolta, hogy a Márka viseltes cipője még egészen jó lenne Péterkének.” (Ének a búzamezőkről. 1929. 1: 115; vö. Péter: Nyr. 106: 171.)

A *kicsit ér* — amely magánhangzóival a *nyitni kék*-et másolja — a népi értelmezésben más helyzethez kapcsolódik:

„Somogyban, mikor a cinege valami prédát lel, így beszélgetik: »*Itt-itt, itt-itt, itt-itt!*«, mire, ha silány volt a falat, így szól: »*Kicsit-ér, kicsit-ér, kicsit-ér!*«” (Chernel i. m. 2: 669; vö. még Kiss i. m. 31, 293).

Áprily ezt a kifejezést is átköltve illeszti be Koncert című versébe (Lőrincze: i. h.):

A forrásnál pár fürge cinke perget

becéző szót: *Kicsi ér! Kicsi ér!*

Nagy tarkaharkály járja fenn a kertet

és néha kasztanyettával kísér.

Móra ismét más értelmet hall bele a cinkék szavába, mikor Gáborka barátai közé sorolja őket:

„Cinege szállt az akácfára, és ahogy Gáborkát meglátta, mindjárt megszólalt:

— *Gyerre, gyerre, gyerre!*

— *Merre, merre, merre?* — tudakozódott egy másik cinege a háztető szélén.

— *Erre, erre, erre!* — hívogatta az akácfás cinege. Gyere, meséljünk valami szépet ennek a szegény Gáborkának!” (Gáborka barátai: Csengő barack. 1957. 101.)

Az erre szónál még hívebben adja vissza a cinege hangját a tagadó változat: *nincs erre* (vö. Kiss: i. h.). Ezzel téveszti meg a cinke Krisztus üldözőit az említett legenda egyik változatának „pozitív hőseként” (l. részletesebben a fejezet végén): *Nincs-erre, nincs-erre, nincs-erre!* (Chernel i. m. 2: 669, Rábaköz); *Nincs erre! nincs erre!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 41); *nincs ererere* (Gönczi: Göcsej 223), *csincserere, csincserere... nincs itthon... nincs itthon* (i. m. 182). Mint láttuk, az utolsó példa újabb értelmezéssel (*nincs itthon*) toldja meg a cinkeszót. — Hasonlóképpen jár el Herman Ottó Lillafüreden című hangulatos írásában: „No, a csuszka, az aztán az igazi! Ha kell, fejjel fölfelé, ha kell fejjel lefelé halad a törzsön, s a vastag ágakon

körül-körül csúszik nagy sebesen és ügyesen, itt is kopácsol, ott is kopácsol, és füttyel felelget, ha a széncinke azt mondja: »*Nincs erre! Itt sincs! Itt sincs!*« (Erdők, rétek, nádasok 19.) — Zelk Zoltán egyébként „Cinkék” című versébe beleszótta a cinkeszó legismertebb értelmezéseit.

A cinkeszóba való belehallásoknak — leszámítva mindenekelőtt az egytagú szavak ismétléseit (*Itt-itt, itt-itt, itt-itt!*: Chernel: i. h.; *Kincs, kincs, kincs!*: Móra: A gyémántcserép: Csengő barack. 1957. 73; stb.) — megvan a maguk különös ritmusa. Áprily szerint: „Zeng a picinyke | szénfejű cinke | víg dithyrambusa: *daktilusok*” (Március). Lőrincze (i. h.) viszont úgy véli, hogy a cinkeszó inkább anapestusokban zeng. Ez a „vita” alkalmasint eldönthetetlen (Rácz: ÉdAny. 1988. 4. sz. 5—6).

A széncinke hangjához hasonlít a b a r á t c i n k é e is:

„És mikor a tél a kis barátzinegét az erdőből a gyümölcsösbe szorítja, a kis madár ernyedetlen szorgalommal keresgéli eledelét ott, az ágak hónaljában, a kéreg repedésében: csupa alvó bogárság az, mely fának, virágnak, gyümölcsnek kártékony ellensége. Ekkor a kis czinege keresgélés közben így szól: *Nincs, nincs, itt-sincs!*”

Amikor pedig mégis csak talál valami iczipiczi alvó hernyócskát, petét vagy mást, ekkor ezt mondja: *Kicsit ér, kicsit ér!*

De azért csupa szorgalom!” (Herman: A madarak hasznáról és káráról 32.)

A b a r k ó s c i n e g e, a Kincskereső kisködmön „cinegekirálya” más-ként szól, mint a „parasztcinege”. Azt mondja: *csitt, csitt!* Erről ismeri fel gyerekhősünk, Gergő is. (I. m. 1987. 17, 19.)

A b ú b o s p a c s i r t a, a pipiske szava viszont a széncinkéére emlékeztet. A csűr körül keresgetve téli eledelét, „értelmezett hangon” így panaszkodik: *Kicsi csűr, kicsi csűr!* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 32—3, Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 177, Szilágyság; BGy. 202, Mezőtelki; érdekes, hogy Áprily a széncinkét mondja *kicsicsűr*-madárnak, vö. Lőrincze: i. h.); *Nincs itt, nincs itt!* (BGy. 202, Éradony). A téli hideg ellen meleg ruhát kíván: *Csiki szűr, csiki szűr!* (Kriza: Vadrózsák 383, Székelyföld; vö. Herman: i. h.). — Göcsejben a fecske panaszára emlékeztető mondóka fűződik a pipiske hangjához: *Hattam hat asztagot, | Téli pajtát — sèmi sincs!* (Gönczi i. m. 519, Csertamellék). Ugyaninnen, ill. Fejér megyéből idézhető a *Kitipem, kitipem, kitipem* (gyorsan mondva; Gönczi: i. h.), ill. *Ki-típem, ki-típem, ki-típem!* (Chernel i. m. 2: 639; ő ugyan ezt — föltehetőleg tévesen — a mezei pacsirtához kapcsolja, s egy történetkét is fűz hozzá). — Más göcseji belehallás: *Veszü szürt? — Nem veszek!* (Gönczi: Göcsej népköltészete 27, Lentikápolna; l. uo. az előző példákat is).

Hasonlít a pipiskééhez az ö k ö r s z e m szava, „mikor Simon Judás [okt. 28.] körül az eresz alatt bujkál: *Vész-e szürt, vész-e szürt?*” (Babics: Nyr. 7: 141, Győr m.).

A magányos ökörszemmel ellentétben, a s e r e g é l y e k csapatban járnak, s mikor a gyümölcsöt vagy a szőlőt megszállják, a vetésbe szabadult ludak törvényét (l. a III. részben) követve, ezt mondogatják: *Ki mit kaphat, | Ki mit kaphat* (Herman: A madarak hasznáról és káráról 35, 42; BGy. 202, Köröstárkány, Tenke). Ilyenkor szemtelenségük — legalábbis Móra szerint — nem ismer határt: „— *Csak ki, csak ki, csak ki!* — rikácsoltak hangosan a seregélyek, ahogy megláttak bennünket. A magunk szőlőjéből tessékelték ki bennünket az arcátlanok.” (Szóló szőlő: Csengő barack. 1957. 81.)

A vadgalamb bűgásának igen változatos az értelmezése: *Vigyék ki, vigyék ki!* (BGy. 201, Margitta); *A bukor-ba, a bukor-ba* (i. h., Nagyszalonta); *Megölte, megölte*, | *Bokorba, bokorba* (i. h., Éradony); *Tu-dom, tu-dom*, | *Bokor-ba, bokor-ba*, | *Ugor-ka, ugor-ka*, | *Megállj csak, megállj csak* (i. h., Kágya; vö. még: i. h., Albis, Gálospetri); *Nyuzzuk, nyuzzuk* (Gönczi: Göcsej 519, Göcsej népköltészete 29, Sárhida); *Kata süss kukut* [’tojást’] (Gönczi: i. h., Bucsuta). Lassú dallamába ellentétes értelmű szövegek is belehallhatók: *Szeretlek*, ill. *Utállak*. (Erről Devecseri Gábor beszélt a Kossuth Rádió Szivárvány című műsorában, 1967. jún. 11-én.) Egyik szereplője a Krisztusról és a madarokról szóló legendának, továbbá — a szarkával együtt — a fészekrakásról szóló hangutánzó állatmesének. (Ezeket l. a fejezet végén.)

Az utóbbi állatmese némely változatában a vadgalamb helyett a gerle (gilice) szerepel. Nem csoda, hiszen hangjuk összetéveszthető. A gerle azonban nevetni is tud; vö.: „Mikor mindennel készen voltam, felálltam a kútkáva tetejére és a csillagokra szegezett fejjel elmondtam első nyilvános beszédemet. . . noha a próbát félhangosan tartottam, fölébresztettem vele a Tera mama nőstény gerlicéjét és az azt mondta rá, »hikihi! hikihi!« (Móra: Hannibál föltámasztása. 1955. 65.) — Hímjének bűgását költő is értelmezi: „Mikor én a száraz gallyon | Éneklek keservesen, | *Tűrjt, tűrjt* mondok, hallja társam, | Odarepül csendesen” (Orczy Lőrincről id. Chernel i. m. 2: 328). — Népi értelmezései köznevek, tulajdonnevek (effélék — mint az előző részben láttuk — a háziállatoknál, a baromfiudvarban sem ritkák, s a fecske, sőt a vadgalamb hangjával kapcsolatban is előfordulnak, pl. *ugorka*): *Köbölkút*, | *Köbölkút!* (i. h., Monospetri); *Etelka*, | *Etelka!* (i. h., Érbogyoszló).

Tulajdonneveket és rövid közszavakat más madárhangokba is szoktak belehallani (esetleg egyéb hangutánzók társaságában). A csíz ezt mondja: *Duli-duli-Dezsőbő!* (Herman i. m. 34, Szaján); a stiglic: *Cipity Lőrinc, cipity Lőrinc!* | *Tyaf-tyaf-tyaf!* (i. m. 35); a fácaán: *Kölykök!* | *Kölykök!* (BGy. 203, Kágya); a vöröslábú cankó: *nyalka, nyalka, nyalka* (Chernel i. m. 2: 199, Dinnyés), a szintén a vízi-parti madarak közé számító kis lile: *hiú, hiú, hiú* [ti. „minden keresgélés, engem ugyan egyhamar meg nem látsz”] (i. m. 2: 155); továbbá a haris: *két-kés, két-kés, két-kés* (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 146), ill. (a fürj szavára felelve): *Két-kés, három nyárs* | *Két-kés, három nyárs* (i. m. 168, Szilágyság; ezért a madár egyik népi neve: *kétkés*; vö. Kiss i. m. 142).

A haris azonban nemcsak főneveket, hanem igéket is mond, mégpedig a gabona közül, így biztatva az aratókat: *köss-mess*, ill. *mezs-d-mezs-d* (Kiss i. m. 31, 142; Beke: Nyr. 67: 51; vö. még Babics: Nyr. 7: 141, Győr m.; Gönczi: Göcsej népköltészete 29, Csertamellék). Grammatikai tekintetben hasonlít hozzá a mezei poszta szava, amikor „kiül valami gazbokor, ághegy tetejébe s derült hangon így hívogat: *Hozd, vedd, vedd, vedd*” (Chernel i. m. 2: 709). Félelmesebb felszólítás a kuvik hangja, „melyből a képzelt ősfül a *ki-vidd, ki-vidd* mondást is ki véli hallani, melylyel a halálmadár figyelmeztet; a mi, ha esetleg beteg van a háznál, nem jelenthet mást: hogy *ki-vidd a temetőbe*” (Chernel i. m. 2: 454). Alkalmasint ezzel függ össze a közlebről meg nem nevezett bagoly hangjának értelmezése: *Viszlek*, | *Viszlek!* (BGy. 203, Érbogyoszló).

Nem felszólítást, hanem latin búcsúszót hall bele a költő a vadlúd krúgásába:

Vadlúdak. Sűrűn érkező hadak,
 egyik tűnik, de már új integet.
 Szomorúan *Vale*-t rikoltanak
 s teleírják V-vel a kék eget.
 (Áprily: *Vale*)

Más madarak pedig (a korábban említettek közül részben a sárgarigó, a cinke és a pipiske is, továbbá az ökörszem) éppenséggel kérdezősködnek. A köd-
 ben eltévedt kisgyerek kétségbeesett segélykiáltására ezt a választ véli hallani:
Ki jó, ki jó, ki jó? (Móra: Kincskereső kisködmön. 1987. 156–7). Kiderül, hogy
 egy „f a k o p á n c s m a d á r” szólt így, s „nem arra volt kíváncsi, hogy ki
 jön, hanem magamagát biztatta, hogy a hernyó kijön a fából, ha szépen kéri”.
 Ez a közelebről meg nem nevezett fakopácsmadár minden bizonnyal a fekete
 harkály lehetett, melynek hangját Chernel (i. m. 2: 472) így írja le: *plíii-jű,*
hlíii-jű, klíii-jű.

Kérdő hangja van a b í b i c n e k is: *kiévítt, viévítt* (Chernel i. m. 2:
 159). Mórának egy másik novellahőse, egy tanyai dinnyetermelő ezt a törté-
 netet fűzi a b í b i c hangjához: „Jajgat mindég, szögeny feje, mert eccör volt
 neki egy aranykrajcárja, oszt azt elrejtötte a nádban egy felhő irányában, hogy
 arrul majd mögtudja, hova tötte, de a felhő elmúlt, oszt azóta a b í b i c ögyebet
 se tösz, mint sír-rí az aranykrajcárja után, hogy »*kiévítt, kiévítt?*« [’ki vitt el?’]”
 (Móra: Csodadinnyék: Beszélgetés a ferde toronnyal. Túl a palánkon. 1983.
 171; vö. Péter: Nyr. 106: 171). Másutt — de ugyancsak Móránál — ez olvas-
 ható: „Néha csak a b í b i c ijedt visongását hallani hónapszámra, mintha valami
 elátkozott királyfi keresné a menyasszonyát: »*kiévítt? kiévítt?*«” (Ének a búza-
 mezőkről. 1929. 1: 147). — A b í b i c hangjának egyéb értelmezései (*búvik, híd*
alatt stb.) a Krisztus és a madarak legendájához fűződnek (l. a fejezet végén.)

A nádasok másik jellegzetes madara, a b a k c s ó, a saját hangjáról
 kapta népi nevét is: *vakvarjú* (Kiss i. m. 31, 63). Herman Ottó szerint: „A
 n é p é r t e l m e t a d a m a d á r s z a v á n a k, mondván, hogy ... ezt
 mondogatja: *Jakab pap hat vak bak, | Vadgalamb ül.* Vagyis, hogy értelmetlen,
 bolond beszéd.” (A madarak hasznáról és káráról 32.) De tud ám a vakvarjú
 értelmesebben is szólni: a vallásos révületében magát a mocsárba vesztő
 asszonynak azt kiáltja oda: *Látlak* (Móra: Ének a búzamezőkről. 1929. 2: 176).
 Mondhatja is, hiszen csak a népetimológia szerint vak. Emellett nem is
 varjú.

A valódi v a r j ú (vetési varjú) szava egészen más: *kár, kár, kár.* A folk-
 lórbán is ez az általános értelmezése, eltekintve az efféléktől: a ganéj felett ezt
 mondja: *Kalács, kalács!*; majd csalódottságában: *Phi kaka! Phi kaka!* (Nyr. 9:
 335, Szíhalom; vö. Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága
 180–1). Hasonló tévedésekor ezt is mondja: *Gyurrrrott mák, gyurrrrott mák!*
 (Herman: i. h.).

A *kár* hanghoz számos mondóka fűződik; pl. *Kár, hogy a fejed ott áll!*
 (Krizsa: Vadrózsák 383, Székelyföld); *Kár! Kár! Kár! Kár! | Hogy a fejed*
fennáll (Herman: i. m. 180, Szilágyság); *Kár, kár, Varga Pál, | Hogy a fejed áll*
 (Herman: A madarak hasznáról és káráról 28); *Kár, kár, Varga Pál, | Nem*
kapál, nem kapál, | Csak a lányok után jár (Vargyas: Magyar néprajz 5: 590,
 Piros, Jugoszlávia); *Kár, kár, varjú Pál, | Megmondtam, hogy ne pipálj* (BGY.
 180, Kágya); *Kár, kár, | Hosszi pipaszár* (Gönczi: Göcsej népköltészete 25,
 Kerkamellék); *Varjú mondja: kár-kár-kár, | Jaj de soká lesz még nyár!* (BGY.

171, Siter); *Kár, kár, kár, | Elmult már a nyár, | Kár, kár, kár, | Hordd el magad, csúnya madár* (BGy. 179, Nagyvárad).

Kis történetkéik is fűződnek a varjú károgásához. Egy ilyet Arany János is leír: „*A varjú*. Kiált rendesen, ha valamit ellopott: *kár! kár!* — Mire aztán felel neki az ember: »*kár a beledbe, kár!*«” (Összes prózai művei és műfordításai. Franklin Társulat, Budapest. É. n. 1043.) — Benkóczy Emil közöl egy másikat: „Egy szegény ember — Gál volt a neve — lovát őrizte künn a pusztán. Hogy hogyan nem, de egyszer csak hült helyét találja a lovának. Szaladgál össze-vissza, keresi mindenfelé. A varjak a szántásból kiabálnak utána: »*Gál kár, Gál kár!*« A jó ember erre így felel: »*Kár bizony Uram, kár!*« Azt hitte a jámbor, hogy az Úr szólott hozzája.” (Nyr. 38: 287, Heves m.)

Sokkal jelentősebbek versbe foglalásai. Közülük legnevezetesebb Arany Jánosnak Vörös Rébék című balladája:

„Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón s elrepült —”
Tollázkodni, már mint varju
Egy jegenyefára ült.
Akinek azt mondja: *kár!*
Nagy baj éri és nagy *kár*:
Hess, madár!

Ezután — a strófák refrénszerű három utolsó sorában — még éppen egy tucatszor megismétlődik a *kár*, közbülső rímhelyzetben, a varjú, ill. Rébi néni vagy más szereplők szájából.

Számos más versben is találkozni a varjú értelmesített károgásával. Illyés Gyula verscímül is felhasználja: *Kár-kvár! Kár-koár!* A többi közül egy szép példa:

Fehér nagy hóésésben
Fekete varjú száll,
A tollazatja ében, —
Kering . . . megül . . . megáll.
Szétnéz a tág határon.
Fejét forgatja . . . Vár.
Sohol se lomb, se lábnyom.
S rikolt lebbenve: — . . . *Kár!*
(Pásztor Árpád: Tél)

A szépprózában is fel-feltűnik ez a szomorú behallás, például:

„Teleszívni magam a nyár lelkével, a magánosság ködpántlikáiba öltözni az őszi tarlón, s lassankint belesüppedni a hóba, hogy Szilveszterre csak a fej búbja maradjon ki belőle, amin megülhet *egy komor varjúpap, míg elmondja a circumdederuntot.*

— *Kár, kár . . .* (Móra: Madárijesztő: Georgiokon. Nádi hegedű. 1959. 111; vö. Péter: Nyr. 106: 171.)

A varjúnál ritkább és nemesebb madár a h o l l ó, de a hangja ugyanaz: *Kár*. A végzet szava szól belőle, mint például Thaly Kálmán balladájában:

Föltüzék a fejét a bástya fokára,
Amely néz Nyitrára, — egy nagy árbócfára.

Nagy fekete hollók sűrűn szálldosának —
S ott környül kerengvén, ekkép károgának:

„Kár, kár, kár, kár vala Ocskai Lászlónak,
Ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak !

De nem kár, hazáját, vérit eladónak
Szemeit kivájni, fekete hollónak !”
(Ocskai Lászlórúl való ének)

Poe híres hollója — refrénként — így válaszol a költő kérdéseire: *nevermore*. Ez a refrén „akusztikailag is értékes szóban sűrűsödik ki és a változó tartalomra ez a kísértetiesen változatlan, kegyetlen értelmű, ítéletszerű ige tompán, gyászosan felelget” (Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat* 80). Kosztolányi szó szerint fordítja le: *sohasem* (vö. „Zsivajgó természet”-ének Holló című versével is). A magyar szó hangalakja sejtelmességet hordoz ugyan, de elmarad belőle az eredeti hangutánzás.

Kosztolányi a következőképpen indokolja meg tudatos költői eljárását: „Mindenekelőtt tisztázzuk a refrén kérdését. Élek Artur nem kifogásolja az én refrénemet, de megjegyzi, hogy Lévy József »legértékesebb trouvaille«-a a »soha már«. Mikor — egy szeszélyes percben — rászántam magam erre a nehéz feladatra, rögtön tisztán állott előttem, hogy egyetlenegy mód van a refrén megoldására, az, amit én választottam, és egyetlen tilos refrén van, az, amit Lévy József választott. A „soha már” károg. A „sohasem” susog. Nagyszerű lenne a „soha már”, hogyha lenne értelme. De nincs értelme. A magyar nyelvhasználat nem ismeri. Erőszakos, kellemetlen és csinált. Ha a „Holló” csak egyszer mondaná, még hagyján. De nagyon sok szak végén ismétli, úgyhogy ez a nyilvánvalóan odarántott két szó, amely eddig a gyakorlat folytán még s o h a s e f o r r o t t e g y b e, rám enyhén komikus hatást tesz.” (Ábécé. 1957. 150—1.) Hasonló kifogásai vannak a refrén *nothing-more* változatának a *senki már* és a *semmi már* szavakkal való fordítása ellen.

Igaz, a vers nem Lévy József fordításában lett népszerű. De nem is Kosztolányiéban, hanem Tóth Árpádéban, akinek varázslatosan gördülő sorait-strófáit szintén a *soha már* — és a *senki már*, *semmi már* — zárja le, mégsem érzünk bennük semmiféle erőszakoltságot.

A holló mondotta *kár* és a *már* összekapcsolására egyébként egy sokkal igénytelenebb versből is idézhetünk példát. Szirmai Antal (*Hungaria in parabolis* 172) ekképpen siratja el kútba veszett kedves hollóját:

Már oda van! *már! már!* meg esett rajtunk ez az új kár
Hogy *már! már!* oda *már!* ez a' szép holló madár

Gém, sas, tsóka, bagoly, babuk, ölyv szomorú jajjokat szóly!
Mert oda *már!* oda *már!* ez a' szép holló madár.

Hollók azonképpen *károgjatok* itt ti-is éppen:
Mert *kár* vólt! *kár! kár!* ez a' szép holló madár.

Am másképp is szólhat a holló, mégpedig úgy, ahogy a béka, legalábbis Móra elbeszélésében: „Én a sövény mögül néztem őket [ti. a gulyást és a

bérest], ahol az uradalom sánta hollója mutogatta bölcsességét. (Csakugyan bölcs madár, mindig azt hajtogatja: »urak a papok!«.)” (Triász és társai: Véreim. Parasztjaim. 1958. 99; vö. Péter: Nyr. 106: 171.)

Végezetül nézzük meg azokat a történeteket, amelyekbe t ö b b m a d á r értelmezett hangja van beleszőve.

Számos változatban ismeretes a Krisztus és a madarak legendája. A Benedek Elek megszövegezte formájában idézzük:

„Egyszer, mikor Jézus Krisztust az ellenségei üldözték, az erdőbe menekült, s ott bujkált szegény. Az ellenségei megtudták, hogy az erdőben van, utána mentek, keresték mindenfelé, minden bokorban, minden szakadéokban. Láta ezt a kis pacsirta, s hogy Jézust az ellenségei meg ne találják, mikor éppen jó nyomon voltak, másfelé akarta vezetni, de ott volt a f ü r j is, és elkezdett kiabálni torkaszakadtából:

— *Itt szalad, itt szalad!*

Segített neki a b í b i c is, ez azt kiabálta.

— *Búvik, búvik, búvik!*

No, legrosszabb volt a v a d g a l a m b, ez meg is mondta, hol van. Mind azt búgta, burukkolta:

— *A bokorban, a bokorban, a bokorban.*

Meg is találták Jézust az ellenségei a bokorban. De mikor vitték az erdőből, odaszólt a madaraknak:

— No, te fürj, amiért nyomra vezetted az ellenségeimet, ne tudj repülni magasan, mindig csak a vetések közt bujkálj! Te meg, bíbic, bujkálj mindig a nádasokban, téged, galamb, pedig megátkozlak, hogy fára ne szállhass, mindig a bokrok alatt keresgélj az eleséged! Hanem a kis pacsirtát megáldotta. Azzal áldotta meg, hogy minden madár között a legmagasabban tudjon repülni, s még reptében is tudjon énekelni.” (Magyar mese- és mondavilág [szerk.: Kovács Ágnes] 2: 243.)

E legendának ezt a változatát Gyulai Pál versben is feldolgozta (Krisztus és a madarak). Egyébként a magyar néprajzi irodalom még tizenhárom változatát ismeri (Kovács Ágnes: i. m. 500).

A változatokban a bíbic másképpen is árulkodik: *Jézus! Jézus!* (Herman: Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 164), sőt hosszabban is: *Híd alatt Jézus* (Chernel i. m. 2: 159). Az árulkodók sora más madarakkal is bővül. Ilyen például a k a k u k k, amely azt mondogatta: *kukucs, kukucs!* Ezért Krisztus arra akarta büntetni, hogy többé ne szólhasson, de Szent Péter közbenjárására megengedte, hogy az ő nevenapjáig ne legyen érvényes a tilalom, de a Péter-nap után már nem szólhat és nem is költöhet (Gönczi: Göcsej népköltészete 349). — A b a n k a is segített az üldözőknek, ezt mondta: *Hup-pu-pu, itt!* „Az árulásért avval bűnhődik, hogy örökösen piszokban turkál, fiai pedig nyakig ülnek benne, a fészekben is” (Herman: A madarak hasznáról és káráról 41).

A göcseji változatban a banka a már elfogott Krisztust csúfolja, mikor ütök-verik, így: *hupp, hupp!*; a vadgalamb pedig ezt tanácsolja az elfogóknak: *nyuzzuk, nyuzzuk!* (Gönczi: i. h.).

Ugyanebben a változatban (és — mint korábban említettük — több másban is) a pacsirta helyett a c i n k e s iet Krisztus segítségére:

„Miko Krisztus kinszenvedisé elütt bujdosott, a fák alatt kerestik a zsiduk; a zott röpködü cinégemadár asz mondogatta: *csincserere, cincserere!* vajis hon nincs ott, ahun keresik. Akko ész zsidu dárdájáve um megdobta, hot

tizénkit darabba szakatt. Akko Krisztus futtábo főkapkotta a darab madár-riészeket, osztán főhajtáto ön nevendik fáro, osztán azok ott iéletét nyertek.

Azit ollan kicsin a cinégemadár; addig ollan nam madár vuót, mind a tik. Még azit máji napig is tizénkettüt küöt a cinége.” (Gönczi: i. h.).

Ismét egy másik, mégpedig rábaközi változat szerint Júdás a Getsemáne-kertben megkérdez egy embert, hogy nem látta-e Krisztust. A tagadó választ megerősíti a fáról az akkor még galamb nagyságú cinege: *Nincs erre, nincs erre, nincs erre!* Júdás haragjában lekapja a cipőjét, a cinke felé hajtja, de Krisztus segít a madáron: a mostani nagyságúra változtatja. A cipő célt téveszt, a cinege pedig így gúnyolja támadóját: *Kis cipő, kis cipő, kis cipő!* (Chernel i. m. 2: 669.)

Gyulai Pál nemcsak a Krisztus és a madarak legendáját foglalta versbe, hanem egy másik hangutánzó állatmesét is, ilyen címmel: „A szarka és a gilice”. A mese más változataiban a gilice (gerle) helyett a vadgalamb szerepel. Ismét a Benedek Elek szövegét idézzük:

„Szép madár a vadgalamb, de nem ért a fészekrakáshoz. Elmondom nektek, hogy miért nem ért.

Réges-régen, még az ántivilágban volt, a vadgalamb is szerette volna megtanulni a fészekrakást. Látta, hogy a szarka vékony ágacskákból, gallyakból milyen pompás fészkeket rak. Elment hozzá, s kérte szépen:

— Kedves szarka pajtás, taníts meg engem a fészekrakásra!

— Én jó szívvel — mondotta a szarka.

Hirtelen összeszedett egy csomó ágat, ügyesen rakta az egyiket a másikra, s magyarázgatta a galambnak:

— Csak így, csak úgy, csak így, csak úgy.

A vadgalamb ugyan nem értette, de szégyellette megvallani. Egyre mondta:

— Tudom, tudom, tudom.

— Hát, ha tudod, csináld — mondotta a szarka nagy haragosan, s ott hagyta a vadgalambot a félig rakott fészekkel.

Nem is tanulta meg azóta sem a vadgalamb a fészekrakást, s ha a szarka ki nem békül vele, nem is tanulja meg sohasem.” (Magyar mese- és mondavilág 2: 316, 504; vö. Herman: A madarak hasznáról és káráról 50, Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága 170; BGy. 201, Nagyszalonta stb.).

A madarak hangját, énekét — mint láttuk — nemcsak a folklórban értelmesítették, számos költői példa is van rá. Érdekes azonban, hogy a madárhangok szépirodalmi feldolgozásával még azok sem foglalkoztak, akik a madárdalnak a művészetben — természetesen mindenekelőtt a zenében — betöltött szerepét vizsgálták (vö. pl. Bernh. Hoffmann: Kunst und Vogelsang. Leipzig. 1908.).

Rácz Endre

Az elemző okokat keres

1. Aki nyelvészeti munkákat olvas, lépten-nyomon példákat talál egy-egy jelenség bemutatására, állítások alátámasztására stb. Az alábbi József Attila-részlet szokatlan szintaktikai szerkezete lepett meg:

„Ha azt akarom, hogy szeres-
senek, mindezt el

kell titkolnom,
de akkor már nem szeretnek,
mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem engemet . . .”

(Békési Imre: A gondolkodás grammatikája, 81)

Szokatlan benne ez: „nem szeretnek, mert tudom . . .” Igaz lehet ez? Azért, mert tudom . . .?

1.1. Maga az adott mondatszerkesztési típus teljesen tipikus. Kétféle minősítése van. A hagyományos szemlélet szerint a *mert* az okhatározói mellékmondatok kötőszava, az utóbbi évtizedekben azonban gyakran tekintik a szerzők ezt a kapcsolóelemet az okadó magyarázó mellérendelés utótagját bevezető szónak is. Az alábbi (2)-ben a közvélemény ma is okhatározói mellékmondatot, (3)-ban Rácz Endre mellérendelést lát.

- (2) „Csak azért futott, *mert* világosan látta,
Hogy méltán haragszik oly nagyon gazdája.”
(Petőfi Sándor: János vitéz)

Az első kijelentés főmondat, benne utalószó az *azért*. Jancsi futásának oka az, hogy egyrészt valóban bűnösnek érzi magát, másrészt fölnevelő gazdájával szembeszállni nem tartja illendőnek.

- (3) „Haragszik rám az én rózsám, *mert* nem szól.”
(Népdal)

Mind a (2), mind a (3) Rácz Endre közismert tankönyvéből való (Mondattani elemzések, 1972.). Az indoklás a (3)-hoz is nagyon tanulságos: „Okadó magyarázó utótagú mellérendelt mondat, *mert* kötőszóval. A *mert* ugyan az okhatározói alárendelés tipikus kötőszava (vö. 733.), a második tagmondat azonban nem fogható fel az első tagmondat okhatározóját kifejező mellékmondatnak, hiszen nem ezt akarjuk mondani: „Azért haragszik a rózsám, *mert* nem szól” (éppen fordítva: „Azért nem szól, mert haragszik”). A második tagmondat tehát csupán magyarázza azt, hogy mi volt az alapja az első tagmondat kijelentésének” (280.).

S a kettő között az átmenet is — a hivatkozott helyen, Rácz 733. sz. adatának értelmezésében: „Az is előfordulhat, hogy a *mert* kötőszóval bevezetett tagmondat egészen közel kerül a magyarázó mellérendeléshez. Az ilyen összetétel előtagjában soha nincs utalószó; pl. „Nagyon homályosan beszélheték, mert ő nem értett semmit a beszédből” (Petőfi). Hasonló tagmondatot vezet be a *merthogy* kötőszó ebben a versrészletben:
„Amint reánk tekintte: Ó, Jézus Mária! — kiálta, *merthogy* ő volt Mária Luiza. (Garay)” (Rácz i. m. 218. p.).

2. Térjünk vissza kiinduló szövegrészletünkhöz. Békési Imre arra hívja fel a figyelmet, hogy a tartalmi viszonyok közül a legfontosabb („a főkapcsolás”) a *de* kötőszóval jelölt ellentét. Ehhez képest az első részben található egy *ha* — *akkor* formájú feltételes szerkezet, a másodikban pedig a *mert*-tel jelzett okadó magyarázat. Annak felel meg: „akkor már nem engemet szeretnek,

mert tudom, hogy azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet.” A végén még egy ellentét is van: nem engemet, hanem azt szeretik” stb.

Tegyük viszont fel a kérdést másképpen! Kérdezzük azt: mi t tudok? A válasz már elkezdődik ott: „akkor már nem szeretnek” (ti. engem) — és ott folytatódik: „mert . . . hogy azt szeretik” stb. Mi következik ebből? Az, hogy ha a *tudom* azért tárgyias ragozása, mert 3. személyű határozott tárgyat az imént idézett mellékmondatok fejtik ki, akkor az eredeti szövegrész a következő formában jelenik meg: „de tudom, hogy akkor már nem szeretnek, mert azt szeretik, akinek mutatom magamat” stb. Így az *akkor*-ral kezdődő tagmondat mellékmondat, a *tudom* igének alárendelve, éppúgy, mint a folytatás. Ábrázolva:

Főmondat — *tudom*
mellékmondat — *akkor már nem szeretnek azt szeretik . . . stb.*

S a két mellékmondat között lévő ok-okozati viszony jelezhető a *mert* kötőszóval. Így hát a nyelvtan szerint 3. személyű határozott tárgynak mellékmondatban való megjelenése mellékmondattá teszi a *de* után álló kijelentést, azt a kijelentést, ami ellentétes mellérendelésben látszott lenni az őt megelőző főmondattal. Mint ilyenek a lényegéből viszont az következik, hogy mellérendelő viszony vagy csak főmondatok, vagy csak mellékmondatok között lehetséges. Tehát: első látásra az ominózus *de*-vel kezdődő tagmondat főmondat, sőt a legfontosabb tartalmi viszony is a kötőszó jelezte elvárástörő vagy megszorító ellentét. Ez a főmondat-érték, mint láttuk, a *tudom* grammatikai jellemzőinek fenti analízise alapján mellékmondat-érték.

3. Az ellentmondás megértéséhez, illetve feloldásához lássuk most József Attila 1936-ban írt Szabad ötletek jegyzéke két ülésben című szövegének idézett részletében a következő tényezők elemzését: nyelvtani sajátságok — ritmikai jellemzők — a kijelentések referenciája.

3.1. Első látásra szembevetendő a részletek grammatikájából, hogy az 1. személy a 3. személlyel váltakozik: *akarom — szeressenek; el kell titkolnom — nem szeretnek; tudom — szeretik; mutatom — (nem engemet) [szeretnek]*. (Itt szögletes zárójelben a redundáns s emiatt újra már le nem írt *szeretnek* szó mint oda illő, oda értendő.) Az egyes kijelentések persze a másik pólust is tartalmazzák, a legtöbbször értelemszerűen: *akarom — ti. tőlük, szeressenek — ti. engem, el kell titkolnom — ti. előlük, nem szeretnek — engem, tudom — ti. róluk, szeretik — azt, mutatom — ti. a számukra, nem engemet — ti. szeretnek*.

Szemantikailag közös az *akarom, el kell titkolnom, tudom, mutatom* kifejezésekben a mentális jegy. Van persze dinamikai különbség: az *akarom* ige függvényében felszólító módba került a *szeressenek*, s a deontikus modalitás értelmezheti az *el kell titkolnom* formát is. A *mutatom magam* kifejezés az *el kell titkolnom* következménye, a *tudom* ige pedig teljesen kívül áll az előbbieken. Hogy miben? A másik kifejezés célratörő, a *tudom* nem az. Feltűnő, hogy az egyes szám első személy formái együttesen állnak szemben az egyetlen *szeret* ige többes szám 2. személyű alakjaival: *szeressenek — nem szeretnek — szeretik — szeretnek*, ti. „nem engemet”. (Vö.: „szeret — nem szeret”).

3.2. Az imént láttuk az egyes szám 1. és a többes szám 3. személy váltakozását, ez a gondolatok sajátos ritmusát hozza. Maga a tartalom nem igényli a *tudom* lépést a gondolatmenetben: *azt akarom — szeressenek — mindezt el kell*

titkolnom, de akkor már nem szeretnek — mert azt szeretik — akinek mutatom magamat és nem engemet. Így azonban kétszer egymás után áll a 3. személy! Hát még ha a részlet végén álló kizáró ellentétes viszony tagjainak sorrendjét felcseréljük: de akkor már nem szeretnek, mert nem engemet szeretnek, hanem azt szeretik, akinek mutatom magamat. Így is többes szám 3. személyű formák vannak egymás mellett!

A tartalom nem igényli — írtuk. Az ellentét is, a tagadás is együtt jár a *mert*-el Békési konstrukciótípusaiban: mindkettőt indokolni szoktuk. A kérdés már csak az, hogy miért éppen azon a ponton áll a *tudom* elem az adott konfigurációban. (L. Néprajz és Nytud. 1981. 161—75.)

3.3. Tekintsük most rendre a József Attila-részletben a kijelentések referenciájának jellemzőit, s így térjünk vissza az elemzésünk indításában feltett kérdésre: azért nem szeretnek, mert tudom...? A Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben c. szöveg más helyén ezt olvashatjuk:

- (4) „Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta mér-
hetetlenül áhítozik sze-
retetre, hogy a szeretet
visszatartsa őt oly
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.”

(József Attila Összes Művei, 1967. IV. 28)

Látható ebből a részletből a *mérhetetlenül* és a *szeretetre* elválasztása által kiemelve is a költő kielégíthetetlen vágyakozása arra, hogy szeressék. A kezdetben idézett részletben ezt választotta el: *szeressenek* és *mutatom* (ti. magamat). Ott a fő gondolati viszony, mint már céloztunk rá, ez volt: *akarom, hogy szeressenek, de nem szeretnek*. Az indoklás a második részben megáll a *tudom* nélkül is: *mert azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet*. De ha József Attila kínzó magányán kívül skizoid alkatára is emlékezünk, mennyivel gyötrőbb a szeretet hiánya a költő számára! Mert tudja, mindig tudja is! Ebben az értelemben úgy folytatódik logikailag a fenti állítások sora: „és én mindezt tudom!” Tudom, hogy vágyam a szeretetre kielégíthetetlen és reménytelen. Ennek oka: nem vagyok szerethető, szeretetreméltó. Ugyanis csak mutatom magam szeretetreméltónak, s ha szeretnek, „nem velem azonos személyt”, hanem az igazi énjét eltitkoló valakit szeretnek. „Nem engem szeretnek, és én mindezt tudom, tudom, tudom...” Ennyire hangsúlyos ez a *tudom*.

Így hát ha az a kérdés: lehet-e ok a kijelentések láncában, hogy „tudom-e vagy nem tudom azt,” kit is szeretnek, akik látszólag engem szeretnek; a válasz természetesen: *nem*. De ha arra gondolunk: a költő eltitkolja a benne rejtőző bajokat, hogy szeressék; — de mégsem szeretik, még ha — úgy látszik — őt szeretik is. Ez iszonyatos! *Mert tudja*, mert állandóan ezzel foglalkoznak a gondolatai.

4. Az alkotói gondolatmenetben a vers szövege, a grammatikai személyek váltogatásának ritmusa, a magányos költő *t u d a t o s* viszonya egyedüllétéhez egyaránt indokolta, hogy az idézett helyen található a *mert tudom*. Belebészél ezzel saját gondolatmenetébe, jellegzetesen úgy, ahogyan az adott

funkciójú elemeket H. Molnár Ilona leírta (Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben, Bp., 1968.).

Analóg példa lehet az alábbi párbeszéd. A hasonlóság szembeszökő.

(5) „— Hogy vannak a fiatalok?

„— Lakáshoz kellene juttatni őket, de manapság az nagyon nehéz. Mert tudod, hogy keveset keresnek a pályakezdők, a lakásárak meg magasak.”

Emlékezzünk a József Attila-részletre! Ok-e itt is, hogy tudja-e a partner, vagy nem tudja? És még egy megjegyzés: a költő szövegében sokkal fontosabb a *tudom* szerepe! Itt inkább csak narratív, familiáris ízt ad az indoklásnak.

5. Fónagy Iván 1989. július 15-én emlékezetes előadást tartott a Nyelv-tudományi Intézetben a gondolati konstrukciók és a stilisztikai alakzatok összefüggéseiről, a kapcsolatok kutatásának időszerűségéről. Amikor a fenti gondolatmenet a kijelentések értékkülönbségeit és értékegyezéseit vizsgálta, szerény lépést igyekezett tenni a szuverén alkotói gondolat és a szintaktikai forma egymásra utaltságának analízise felé. Abban az értelemben, ahogyan Deme László vélekedik (A beszéd és a nyelv, 8): „... ami az egészre áll, az vonatkozik a részletekre is: az első kérdés minden nagyságrendben az, hogy az adott alakulat milyen szerepet tölt be, milyen értéket (az én kiemelés, N. J.), s csak az után következik a második: hogy az milyen eszközökkel és szerkezeti formában valósul meg.”

Nagy L. János

Móricz Zsigmond: Esőleső társaság

Az 1929-ben keletkezett, először a Nyugatban közölt (22. évf. 575—88) elbeszélésről kevés megjegyzést találunk az író életművét vizsgáló irodalomtörténeti feldolgozásokban, elemzése azonban megjelent a „Miért szép” sorozat novellaelemző kötetében (Gondolat, Bp. 1975. 135—48), Vajda Endre tollából. Béládi Miklósnak az a jellemzése, melyet a kisregényeket elemezve fogalmaz meg, e novellára is érvényes: „lassú sorvadás, belső zavar, kielégületlenség, lelki börtön, bénítóan alacsony életforma. Hozzáidomulás a kunsági Góbi-sivatag levegőjéhez, lomha élettempójához, melyet a szokások, viselkedési formák, a társasági együttélés régi szabályai, virtusok, mulatozások nemcsak hogy elviselhetővé tesznek, de képesek még arra is, hogy vonzóvá stilizálják, a veszendőt” (Értékváltozások. Bp., 1986. 117). Schöpflin Aladár szerint Móricz műveiből „megkapjuk a magyar alföldi élet teljes lélektani és társadalmi képét”. Nem a táj érdekli, hanem az életstílus, a lelkiállapot. (A magyar irodalom története. 1937. 230—1.)

Valóban a Kunság adta az élményt a novellához. Kisújszállási ihletésű, miként — Szathmári István szíves közlése szerint — a Kamaszok, valamint a Kerek Ferkó, a Vidéki hírek, az Úri muri, a Forr a bor, a Bál — amint Czine Mihály írja (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1966. 66); Czine azt is tudja, hogy a főszereplő nyugalmazott ezredes figurájának mintája Móricz kisújszállási magántanítványa, aki felnőttként hadbíró ezredes lett, és kedélyes, jó humorú úrként ismerték. (Egyéniségének vonásait az Úri muri Csörgheő Csulija is őrzi.) (Czine: i. m. 74.)

Nagy Péter állapítja meg, hogy a novella szinte az 1928-ban írt „Úri muri” önálló életre kelt darabjaként hat, közeli rokona az 1926-ban megjelent „Kivilágos kivirradatig”-nak, keletkezési sorrendjük jelzi, hogy azok témájának újabb feldolgozása. Itt azonban a cselekmény nem torkollik tragédiába, s a szereplők sem az önpusztító fajtából való vad, mulató, túlfűtötten erotikus emberek. A vidámságnak tartalma: csak a bajokkal nem szembenézni, mert úgyszólván tehetetlenek vagyunk. „Ugyanakkor ezeknek az alakoknak a megrajzolása érezhetően igaz alkotói örömet okoz az írónak. A halálharang állandóan a társaság fülébe cseng: mindnyájan érzik, hogy a föld kicsúszik alóluk, hogy fiaik már legfeljebb festeni fogják azt a földet, melyet apáik elherdáltak. S a végzet ellen már nem is küzdenek: még ha valamelyikük látja is a megoldás lehetőségét, tudja, hogy öntözéssel újra versenyképesse lehetne tenni a földet, már energiája senkinek sincs a megvalósításra: fatalistán várják a véget” (Nagy Péter: Móricz Zsigmond 1962. 267—8).

Halványan felvillan annak a Thomas Mann-i gondolatnak a csírája, mely szerint a gyakorlati életre képtelenné váló „fiak” művésszé válnak — az azonban homályban marad, igazi művészek lesznek-e, az ahhoz elengedhetle-

nül szükséges tehetséggel és művészi érzékenységgel, vagy csak művészkedő dilettánsok.

Anélkül, hogy az irányzathoz tartozást értékmérőnek tekinteném, szólni kell róla. Az elbeszélés a realista novella hatását kelti, benne századunk modern irányzatainak színei alig fedezhetők fel. A társadalmi valóságot ábrázolja, nem elvont etikai problémát jelenít meg; mégsem a külső történése fontos, hanem — a társadalmi folyamatok, a „magyar ugar” ábrázolása mellett — a lélekállapot megmutatása a fő cél, annak a festése, hogyan hat a bajok, a reménytelen helyzet felismerése a szereplőkre.

A novella nem szimbolikus értelmű, mégis fel-feltűnik több mozzanatában az elvontabb, szimbolikus értelmezés lehetősége. Ilyen eleme, amely ezt lehetővé teszi, a címe is: *Esőleső társaság*. Ez a cím nagyon informatív: van benne szubsztancia jelentést (*eső, társaság*), akcidencia jelentést, azon belül cselekvésjelentést (*leső*) hordozó elem — ha a denotatív jelentést nézzük — ezek a jeltárgy megnevezésével közvetlenül (azaz nem névmási módon) utalnak a valóságra (Vö. Károly S.: *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. 71.); másrészt a jeltárgyak jelentéséhez jelviszonyjelentés is társul: tehát már a jelkapcsolatok jelentése vizsgálendő. A valóságviszonyoknak megfelelően az *esőleső* összetételben a *leső* utótag cselekvésének objektuma az *eső*, s az *esőleső* tárgyias összetétel mint minőségjelzője kapcsolódik a *társaság* taghoz.

A cím első eleme, az *esőleső* szó szójátékszerű, az álikerszavakra emlékeztet a formája (hasonlóképpen, mint az „*Úri muri*” a „*Kivilágos kivirradatig*”, valamint az ugyancsak 1929-ben keletkezett novella, a *Cserebere játékos címei*). E színessége és tartalmassága ellenére sem csak tárgyiasan tájékoztató és hangulatkeltő funkciójú ez a (nyelvi formáját tekintve) jelzős szerkezet, bár az elsődleges, szó szerinti értelmezése is lehetséges a novella alapján, hiszen szereplői kesernyés tréfálkozással így nevezik magukat, hanem általánosabb, szimbolikus értelmű: jelképe lehet a tehetetlen, cselekvésképtelen, csodaváró magatartásnak. Móricz 1930-ban megjelent *elbeszéléskötete* címeként is használta ezt a címet, ez jelzi, hogy mélyebb, általánosabb érvényűnek tartotta e novella szereplőinek kesernyés-tréfás megjelölésénél. Találó, figyelemkeltő, kitűnő cím.

Hasonlóképpen benne rejlik a szimbolikus értelmezés lehetősége a novella befejezésében:

„Az égen sötét felhő kezdett emelkedni.

— Eső lesz, eső — kiáltottak fel.

Kimentek az udvarra, lesték az eget.

A város felől jött a nagy felhő, komoran, vastagon.

— Ez nem eső lesz, hanem vihar —

mondta az erdélyi úr.

Aggódva, gondterhes arccal néztek a jövőbe.

— Már nekünk úgysem tehet kárt. Az a fő, hogy legalább hoz egy kis csapadékot . . .” (214) 501–220 (508)*

A részlet a konkrét és az átvitt értelem, értelmezőség közt ingadozik. Enyhítő, frissítő, életet adó esőt várnak — helyzetük javulását, feszültségeik oldódását várják — a novella szereplői; s e változás, úgy hiszik, ellenkezőjébe:

* A szövegrészletek idézésekor a bekezdés- és mondatzámot jelzem. V. R. R.

viharba csap át. A felszínen az elsődleges jelentések dominálnak. Azonban konnotációt rejt a *nagy felhő* után álló, két extraponált, jelzői értékű határozó (*komoran, vastagon*); hátravetettséjük folytán — az előttük érvényesülő beszédszűnet által is — nagyobb súlyt kapnak. A jövő véstjósító előjeleként figyelik őket az „esőlesők”. Úgy látszik, nem is eső lesz, hanem *vihar*. A szó magában hordozza a pusztító hatású, nagyfokú zavar, heves kitörés konnotatív jelentését — itt talán a társadalmi folyamatokra is értve. Kettős jelentésű tehát a befejezés. Vajda Endre „nagyon átlátszó szimbólum”-nak tartja (i. m. 148).

Nagy Péter szerint — kora irodalomértelmezésének megfelelően — határozottan a forradalom képét idézi fel (i. m. 268). Ezt a túlzóan kategorikus értelmezést azonban bizonynyal túlhaladta az idő.

Realista hatású a novella abban a tekintetben is, hogy lineáris benne a cselekményvezetés módszere, ezzel összefüggésben a tér és az idő is a létezés természetesen keretétül szolgál.

Nem válik itt sokértelművé a tér, nem bomlik fel az idő: a cselekmény egy nap néhány órájában játszódik le, azonos helyszínen: a nyugalmazott ezredes alföldi tanyáján. Nincs a novella szövegében olyan elem, amely a napszakot meghatározná (az évszakot ismerjük, meleg, napsütéses nyár, dinnyeérés ideje); leginkább délutánra gondolhatunk, ezt sugallja a színek tompasága, a mozdulatok nyugalma. Ezen az összhatáson néhány élénk szín (a háziasszony római vörös ruhájának említése) és élesebb fény sem változtat: *a sietgő napfény* színesztézia melléknévi igeneve nem mozgalmas hatást vált ki, hanem a tűz, a forróság képzetét idézi fel. A pontos napszakmegjelölés elmarad, hiszen ebben a környezetben összefolyik az idő, szinte nincs is jelentősége.

Ha cselekményről beszéltem, pontatlanul használtam a fogalmat: a novella szereplőinek sorsát, életét befolyásoló történések nem a novella helyszínén és idejében mennek végbe, hanem a szereplők elbeszéléseiben jelennek meg. A tulajdonképpen „cselekmény” egyszerű és jóformán történés nélküli: vidéki urak — földbirtokosok és nyugalmazott katonatisztek —, rokonok, barátok (az „esőleső társaság”) ellátogatnak az ezredes tanyájára, ott beszélgetés közben felidézik a múltat (a dicső, nagyerejű „nagyapák” idejét), valamint a jelen tragikus eseményeit, s sorsuk kilátástalanságán, tehetetlen cselekvés-képtelenségükön — melyet részben helyzetük, részben személyiségük idéz elő — egyre jobban elkomorodnak. Ennek kifejezése a novella záró mozzanata. Szó sincs tehát csattanós, anekdotikus novellavégről. A novella s z e r k e z e t é b e nem vonul be az anekdota, bár anekdotikus történetek megjelennek az elbeszélés szövegében. A szereplők természetesen anekdotázó kedve azt a felszíni harsány vidámságot teremt meg, amely alatt sötét és komor reménytelenség húzódik. Ez az e l l e n t é t, k o n t r a s z t tehát a novella egyik fő szövegszervező elve.

A novella mélyén elkeseredettség, komorság lappang, a felszín azonban tréfás, vidám. A szereplők el-elmondanak egy-egy anekdotát, sőt az író a nevetés cselekvését — szokatlan módon — lépten-nyomon megnevezi az elbeszélés szövegében, igaz, fokozatosan csökkenő számban, jelezve a hangulatváltást.

Az elbeszélés 210 bekezdésében, illetve 508 mondategységében a következő előfordulásai vannak a 'nevetés' kifejezésének, természetesen mindig az elbeszélő narrációjában, sokszor idéző mondategységben: *nevetett* (5/7), *összenevetett* (9/16), (*szólt*) *nevetve* (14/23), *nevettek* (15/25), *nevetett* (17/28), *nevetett*

(27/47), *nevetett* (29/50), *nevetett* (30/53), *nevettek* (32/64), *nevetett fel* (35/72), *nevetett* (39/79), *felkacagott* (41/84), *nevetni* (43/86), *nevetve* (48/99), *mosollyal* (60/121), *mosolygott* (70/139), *nevetett fel* (80/180), *nevetés* (80/183), *kacagott* (86/198), *nevettek* (88/204), *nevetés* (89/207), *nevetve* (97/235), *felkacagott* (89/235), *mulattak rajta* (102/244), *nevetett* (103/247), *nevetett* (103/247), *nevetett* (103/250), *nevetés* (103/250), *nevetni* (103/251), *küört a vidámság* (105/255), *nevettek* (105/256), *nevetéssel* (107/259), *nevetve* (110/266), *nevettek* (117/283), *nevetésük* (119/286), *sistergő vidámság* (124/397), *nem nevettek* (152/365), *felnevetett* (161/403), *nevetett* (161/404), *mosolyogtak* (181/433), *nem tudott nevetni* (181/432), *felnevetett*, *ahogy kinjában nevet fel* (199/467), *keserűen mosolyogtak* (201/473), *nevettek*, *mosolyogtak* (203/483), *mosolygott* (211/498).

A szövegben — mint látható — fokozatosan csökkennek a vidámságra közvetlenül utaló kifejezések, sőt a novella végén negatív (tagadó) értelművé válnak.

Az ellentét mint szövegszervező elv nemcsak hangulati síkon van jelen (oly módon, hogy a fent jelzett hangulati ellentét a felszíni vidámság, tréfásság és a szereplők valóságos lelkiállapota, levertsége között mindvégig érezhető), hanem a novella szerkezetében is felismerhető. A novella két részét a cselekmény is elkülöníti: az első részben „Borbéj Laci naccságos úrérk” a tanya vendégei, a második részben az „esőleső társaság” is megérkezik. Az 508 mondategésznyi szövegből 286 mondategésznyi — az első rész — folyik le kellemes, mindennapi társalgással, felszínes társasági csevegéssel, anekdotázással, nosztalgikus emlékezéssel. Még a dicsó nagyapa elkövette gyilkosságnak (a kovács halálának) felidézése is csak múlt árnyék, eltűnődésre való alkalom a derűsnek látszó képen. Azonban ezzel mégis feltűnik a műben a halál motívuma. A második részben megjelennek az „esőlesők”, s tragikus hírt hoznak, Péter halálát jelentik be. („Szerencsétlenség történt” — 287. mondat.) Ez a hír a maga közvetlen közelségében érinti a szereplőket: a halál már nem időben és érzelmileg távoli történés: rokonuk, barátjuk, kortársuk a — valószínűleg ugyancsak meggyilkolt — Péter és a valószínű gyilkos, a fia. A döbbenet a párbeszédet komolyabbá, komorabbá változtatja, s ilyen is marad a zárórészbéli megnyilatkozásokig, amelyek ismét felszínesek, „lesz, ami lesz” életérzést sugallnak. A halál élménye — mint a háború utáni válság éveiben, illetőleg a családi tragédiát (az író feleségének öngyilkosságát) követő időben keletkezett Móricz-művekben oly sokszor — itt is meghatározó fontosságú.

Mindamellet az elbeszélés nem válik zárt, szoros szerkezetű alkotássá, mindkét részben előfordulnak olyan részletező, a cselekményt előre nem vivő mozzanatok, amelyek szétesővé teszik (bármennyire kitűnően érzékeltetik is az alföldi urak életstílusát, tapintható közelségbe hozzák a környezetet, érzékeltetik annak ízeit, „atmoszféráját”), s csak részben vannak hasznára a műnek. Ilyen például a mégoly jóízű, sok finom megfigyelést tartalmazó, de hosszas (tizenöt mondategésznyi) párbeszéd a pávákról (111/267—116/282).

A névadás jelzi, hogy az író messzire el akarja kerülni az anekdotikus elbeszélő modor különöségeit. Szereplőinek nevei jellemzőek, köznapiak, amellet családias-vidéki hangulatúak. A novellának vannak valódi és csak említett szereplői; „valódiak” a *Borbély*-unokatestvérek: közöttük az ezredes egyéniségének megfelelően a *Bódi* családias-vidéki becenéven említik, szólítják — ez talán a *Boldizsár* vagy a *Bódog* becéző alakja —; a főszereplőnek nemcsak keresztnéve: családi neve is bizonytalan: talán *Borbély*. Miért is kellene pontosan néven nevezni: ebben a környezetben mindenki jól ismeri.

Borbély Laci naccságos úr az ezredes unokatestvére, még a cselédek is a dzsentriknak kijáró állandósult becenéven emlegetik; *Jolánka*, az ezredes fiatal kedves felesége, bár fővárosi lány, neve nem üt el jelenlegi környezetétől, századeleji hangulatú. Az „esős társaság” tagjai közül egyénibb, rangosabb, s — úri mivoltát is jelezve — valószínűleg a származás helyére utaló nevet visel *Kondorosy királyi kamarás*; *Aronffy*, az erdélyi báró neve is jellegzetes. A színesebb, érdekesebb egyéniségek azonban a novellában a „közönségesebb” neveket viselő Borbélyok, valamint *Pali bácsi*, az „édes tréfájú ember”.

A cselédség tagjai is gyakori, nem egyéni alakú nevet viselnek: *Mihály bácsi*, *Kis Gáspár*, *Julis*, *János*.

Azok a szereplők, akiket csak említenek a novella alakjai, hasonló neveket kapnak. A családhoz-rokonsághoz tartozók: *Borbély Kálmán*, *Borbély Gáspár* (a híres nagyapa), *Kun Péter* gyakori magyar nevek viselői: előkelő mivoltukat kifejezi a családhoz tartozás. A szomszéd birtokosok elegánsabb, ritkább, jellegzetesebb nevek tulajdonosai: *Mády Gergely*, valamint a mikszáthi névadásra emlékeztető *Patonyay*, az idegen tőkepénzes *Marbergh kormányfőtanácsos*; az ő neve a nép száján mindjárt *Merber-ré* egyszerűsödik: Móricz tudja, hogy a vegyes hangrendű szót tiszta hangrendűvé „szépíti” a népnyelv hangtana.

A terjedelmes novella viszonylag tehát kevés nevet tartalmaz (a kilenc szereplő mellett tizenhat személyt említenek még néven), s azok sem a különösségükkel hatnak. (Egyedül a rendőr — talán népetimológiás? — csúfneve, a *Górkakas* egyéni és feltűnő.) A földrajzi nevek pontosan lokalizálnak: *Nagykunság*, *Berettyó*, *Tisza*, *Szolnok*, *Túr* (Mezőtúr), *Debrecen*; közülük a *Gáborás* talán költött név. Ez a névhasználat is az anekdotától való eltávolodás jele.

Az elbeszélés szövegszerkezetében nem érvényesül a novella műfajának klasszikusan jellemző szerkesztésmódja — a vonalas szerkezet, a csúcspont felé törés, a meglepő fordulattal, csattanóval, kiélezett poénnal, újdonsággal, fordulóponttal való lezárás. (Vö. Baránszky Jób László: A novella műfajának jellemző jegyei 385; Voigt Vilmos: Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában. 106. In: A novellaelemzés új módszerei. Bp. 1971.) Ám ha azt a szerkesztési formát keressük, amelyet Balázs János van Dijk nyomán az elbeszélő művek szövegszerkezeti modelljeként (szuperstruktúrájaként) tart számon, már van bizonyos hasonlóság (Balázs János: A szöveg. Bp. 1985. 333):

- a bonyodalmat megelőző állapot leírása (expozíció),
- a bonyodalom elmondása (komplikáció),
- a változás eredménye vagy következménye (megoldás).

Igaz ugyan, hogy itt a változás lelki-hangulati síkon megy végbe, s következménye sem tettben, cselekvésben nyilvánul meg. Kétségtelen, hogy új helyzet áll elő a szereplők életében, vagy legalábbis tudatosodik bennük helyzetük. Az egyensúly ugyanis már az elbeszélés kezdetén is csak látszat, s a végére sem jön létre. Igaz, valódi törekvés nincs rá, csak erőtlen, egy-egy pillanatra felbukkanó gondolatok valami változtatás irányában. A szereplők tudják, hogy nem szabad csak az „esőt lesni”, mégsem tesznek, nem tehetnek mást.

A befejezés levert, reményvesztett hangulata nagyrészt a szereplők párbeszédében fejeződik ki. Ez a párbeszéd hangsúlyozottan köznapi, kisstílű, frázisszerű; a közhelyek alacsony nyelvhasználati szintjén mozog: *hol leszünk*

mi már akkor (207/493), mondok valamit (208/493), kisiklott emberek klubja (209/495), eljár az idő klub (209/446), Zörgő csontú fráterek társasága (210/497), Temetőkerülők és kriptaszökevények szentegylete (210/499); jelezve a hangulati, vitalitásbeli hanyatlásukat, hiszen az *esőleső társaság* elnevezésében még volt egyéni szín és lelemény, jóllehet már ez is tehetetlen életformát tükrözött.

A novella realista jellegét erősíti, hogy az elbeszélő előadása részletező, alapos: pontos, egészében és részleteiben is elképzelhető a környezet, az alakok rajza realitásában tökéletesen hiteles, életszerű, mint a novella egyik kezdő bekezdése, a helyzet érzékeltetésében:

„Mihály bácsi a szalmát takarította a hosszú fészter alatt, amit a marhák szédültak. Csak odapillantott hetvenhét esztendőös zsíros kalapja karimája alól, s azt mondta dűnnyögve:

— Úgy látom, méltóságos uram, a Borbély Laci naccságos úr lesz a Mert kaptás a rudas.” (3—4/4—6.)

A környezet rajzában:

„A ház előtt egy régi, félig kiszáradt öreg eperfa állott, azalatt volt egy óriási kerek asztal, amelynek a fedőlapja, boldog ifjú éveiben a katolikus templom toronyórájának számlapja volt, most inkább csak a pulykák találkozóhelye, úgyhogy a vendéget a kis tornác asztala mellé ültették” (21/41).

A szereplők leírásában:

„Az ezredes nagyot nevetett, s tiszta boldogság volt az arcán. Az arca már kisdíák korában csak a jóérzésekre volt berendezve. Hamvas, puha, foltospiros volt azelőtt, de most is még sok volt benne a gyermeki bájból. Nagyon jól állott neki, ha nevetett; volt egy foga, az egyik szemfog, amelyik ferdén nőtt egy kicsit, s különösképpen kecsessé tette a nevetését. Öröm volt vele együtt nevetni” (103/247—251).

Ez a részletekre is figyelő előadásmód azonban nem az anekdotázó elbeszélő bennfentes mindentudása, ellenkezőleg, a — néha kedves, sőt kedélyes — részletek arra való, hogy erőteljesebben lejátszódjék a felszín és a valóság ellentmondásossága.

A részletező leírások, jellemzések mégsem teszik a szöveget kifejtetté: nem ezekben a realitásukban megragadó képekben van a novella lényege, hanem a „magyar ugar” s a magyar úri réteg sivár, vidékiesen elmaradott, ebből az állapotból kibontakozni nem tudó életének ábrázolásában. A magyar élet metszete ez, szűkebb tér-, idő- és társadalmi dimenzióban, mint a nagy regény. Ezért eltér a racionálisan-tárgyiasan fejtegető prózától, eluralkodik benne a párbeszéd, s megjelenik az elbeszélő szövegén belül több átmeneti közlésforma: kapcsoló egyenes beszéd („Mondta is a minap az egyik ember, hogy: *de keserves gyümölcse van ennek a fának!*” (31/62.)), szabad függő beszéd (nagy számban); ezért kevés a reflexió: az elbeszélő közvetlen véleménynyilvánítása; hangulati érzékeltetés útján világosodik meg a novella lényege. A szereplők hangulatváltozása, az, hogy az álvilámságot is feladva kénytelenek ráébredni valódi helyzetükre, közvetve: az ő párbeszédekben jelenik meg, nem az elbeszélő szövegben.

Az elbeszélés szövege szinte a drámai műnemhez áll közel, nemcsak a szereplők beszédének információgazdagsága, hanem mennyiségi aránya folytán is. A szövegnek csaknem 60%-át (58,4%) a szereplők beszéde teszi ki, ez 714 mondategységből áll. (Ez az arány a „nagyon párbeszédes” novella-típusra jellemző. Ha nem is igazolásul, csak összehasonlításként álljon itt néhány adat: 30 — általam vizsgált — Mikszáth-novellában a szereplők beszédének

A mondategység szerkezeti típusaiból

		Egész szöveg		Elbeszélő		Szereplők	
1. Rész- letez- ve	Az összes tagolatlan és állít- mány nélküli mondategység	116	8,4%	14	3,2%	98	13,8%
	Indulatszóból álló tagolatlan mondategység	12	1%			12	1,7%
	Megszólításból álló tagolatlan mondategység	37	3%			37	5,2%
	Egyéb mondatzóból álló tago- latlan mondategység	9	0,7%			9	1,3%
	Odaértett állítmányú tagolatlan mondategység	49	4%	14	3,2%	31	4,3%
	Állítmánytalan tagolatlan mon- dategység	4	0,3%			4	0,6%
	Szerkesztett tagokból álló felkiáltó mondategység	5	0,4%			5	0,7%
	2. Igei állítmányú mondategység	937	76,6%	374	85,2%	515	72,1%
3. Névszói állítmányú mondat- egység	63	5,2%	9	2,1%	45	6,3%	
4. Névszói-igei állítmányú mondategység	51	4,2%	15	3,4%	34	4,8%	
5. Rész- letez- ve	Az összes hátravetett részletet tartalmazó és nominális mondategység	37	3,2%	16	3,7%	16	2,2%
	Igei állítmányú mondategység	23	1,9%	9	2,1%	9	1,3%
	Őnállósló hátravetett résszel Névszói-igei állítmányú mondat- egység	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	Nominális mondategység egy névszóból	6	0,5%	2	0,5%	4	0,6%
	Nominális mondategység jelzős névszóból	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	Nominális mondategység hatá- rozókból	2	0,2%	2	4,5%		
	Nominális mondategység jelzők- kel és határozókkal	2	0,2%	1	0,2%	1	0,1%
	6. Az összes halmozást tartalmazó mondategység	16	1,4%	8	1,8%	6	0,7%
7. Igeneves szerkezetet tartalmazó mondategység	2	0,2%	2	0,5%			

A tagmondatok száma

1 tagmondatos	174	34,3%
2 tagmondatos	156	30,7%
3 tagmondatos	75	14,8%
4 tagmondatos	48	9,4%
5 tagmondatos	33	6,5%
6 tagmondatos	8	1,6%
7 tagmondatos	12	2,4%
9 tagmondatos	1	0,2%
14 tagmondatos	1	0,2%

Összesen: 508 100,1

aránya: 30,86% — ebből 4 novella mutat 60% körüli arányt (Látogatás egyik alakomnál 60,5%; A kaszát vásárló paraszt 65,4%; A kormány támaszai 59,9%; A patrónus 67,8%). Két Móricz-novella adata kiegészítésül: A tűznek nem szabad kialudni 53,6%; Az éneklő kutya 10%.) Ezek nagyrészt pergő, egy-két mondatos párbeszéd:

„— Dinnyét hoztam, Bódi.

— Dinnyét? . . . Nagyon jól van a.” (10/17, 11/18—19.)

Másrészt terjedelmes „elbeszélések”, „monológok”:

„— A gábrási útba vót a. Mikor onnan jöttek a szekerek, meg inset mentek a Gáborásba, akkor eltértek a gátra, mer csak ott lehetett keresztül-menni, mer abba az időbe, ha a Berettyó kiöntött, csupa mocsár vót a határ . . . Hát, hordás vót, a tésúr kinn vót a szekerekkel. Osztán mikor fel akart hajtani a gátra, látja . . .” stb. (79/166—169.)

A szereplők beszéde — ez is az ábrázolás realitásához tartozik hozzá — természetesen magán viseli az élőbeszéd jellemző vonásait: a tagmondatok rövidek; tagolatlanok és hiányosak is vannak köztük. Az erős nyelvjárásiasság naturalista vonás.

Sőtér István hivatkozik Móricz Virág közlésére arról (Gyűrűk. Bp., 1980. 145), hogy édesapja az írógép mellett hangosan próbálta, mondta, majd-hogynem énekelte, vagyis: eljátszotta mondatait — sok mindent megmagyaráz a párbeszédeknek s általában az elbeszéléseinek élethűségéből. Valóban élet-szerűek, élőbeszédszerűek az elbeszélő közlései is, a következő táblázatokban közölt adataim jelzik ugyan a közlésformák különbségét, de azt mutatják, hogy nem éles a különbözőségük.

A novella stílusára jellemző adat, hogy mind a 9, mind a 14 tagmondatos mondat olyan szabad függő beszéd, amely belső szorongást, töprengést, sőt eseményt mond el erős érzelmi átéléssel (137/334—335).

A mondategység szavainak száma

	Egész szöveg	Elbeszélő	Szereplők
1. Átlag	4,68	5,35	4,22
2. Medián	4	5	4
3. Leggyakoribb érték	4	4	4
4. Szórás	2,60	2,86	2,33
5. Legmagasabb érték	19	19	16
6. Az egyszavas mondatok	90 7,4%	11 2,5%	79 11,1%

A mellérendelő kapcsolatok száma

Elbeszélő: 117 26,7%

Szereplők: 157 22 %

Az elbeszélő és a szereplők szövegegységei szóhasználatukban is szembe-ötölő különbségeket mutatnak. Sebestyén Árpád „A boldog ember” tájnyelvi-ségét kutatva (A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz Zsigmond műveiben (MNyj. 18: 9—39) megvizsgálta a leggyakrabban előforduló, szituatív erejű határozószók alakváltozatait, a mutató névmások, az *és*, *s* kötőszó, a *mert*

(*mer*) kötőszó előfordulását, valamint az *e* hang kiesésével fellépő pótlónyúlást az igékben, névszókban. Az ő módszerét átvéve a vizsgált novella 1–150. mondatában az efféle alakoknak a következő előfordulásait figyeltem meg. A példák, adatok jelzik a szereplők beszédének elkülönülését az elbeszélő szövegtől, ugyanakkor megmutatják, hogy az „úri” és a „paraszt” szereplők e novellában nem beszélnek teljesen „más nyelven”: az urak beszédét is színesítik nyelvjárási vonások, miként a „rokon műben”, az „Úri muri”-ban is, ott főként Csörgeő Csuli, Borbíró beszédét.

Az elbeszélő szövegében az írott nyelvi *s* kötőszó fordul elő (4/5, 5/7, 5/8, 14/23, 17/28, 19/31, 20/38, 46/92, 53/109), a normatív *asztán* (67/136) és *földes* (19/36).

Az urak beszédében *mán* ('már') (2/3, 7/14, 38/78), *osztán* (38/78), *a* (mutató névmás) (11/19, 31/60, 34/66, 36/74, 37/77), *dógára* (7/14), *Bódi**, (10/17, 34/69, 40/83), *főd* (28/49, 29/50), *nyócvan* (29/51), *vót* (34/70, 34/71, 71/140), *szógált* (36/74, 54/110), (60/122) népnyelvi alakok jelentkeznek, de a vizsgált jelenségen belül a köznyelvi *gyümölcsös* (31/54, 31/57) is.

Paraszt szereplők beszédében népnyelvi formák: *a* (mutató névmás) (4/5, 31/58, 74/145), *oszt* ('asztán') (74/150), *vót*, *vótam*, *vóna* (74/147, 74/148, 74/149, 74/150), *szógáltam* (55/111); de előfordul *mert* (74/150), *gyümölcsös*, *gyümölcse* is (31/58, 31/62), ez utóbbiak a köznyelvivel egyező alakok.

A novellában megjelenő további nyelvjárásiasságok (az ízés, a tájszavak — *kaptás*, *suska* —, az iktelen igék ikésen ragozott felszólító módú alakjai (*hajcsík!*, *gondoskoggýk* stb.) meghatározott nyelvjáráshoz kötik a szöveg párbeszédeit. Ez több, mint hangulati jelzés: a n a t u r a l i s t a ábrázolás módjára kelléke.

Az elbeszélés mindamellet — a fent tárgyaltak értelmében — klasszikus-realista alkotás, benne az idő és a tér a maga realitásában van jelen, a hely, az idő is meghatározott, nem bomlik fel, nem válik szimbolikus értelművé, nem is időtlen a novella. Mégis érdemes a szöveget átgondolni a következők alapján:

Műfajelméleti megközelítésben az epikai művek idősíkjai:

az elbeszélő idő (múlt, jelen, jövő),

az elbeszélő idő (múlt, jelen, jövő).

Az idősíkok keveredése azt jelenti, hogy az elbeszélő és az elbeszélő tárgy jelenlétének távolsága, viszonya változik: „az egész időmezője: a jelen, ahonnan az elbeszélő felidézti a múltat. A két idősíki játéka, a közöttük kompozíciós szempontból is megteremtett ellentmondás lehetőséget ad arra, hogy a várakozás és a kielégítés, a feszültség és az elnyugvás határozott tartalommal teljék meg: az elbeszélő idő fölött az elbeszélő ideje, a jelené feszül, s felsőbbisége ellenőriz, kiigazít mindent, ami tegnapi” (Ungvári Tamás: A regény és az idő. Bp., 19, 103).

Az elbeszélőnek tehát perspektívája van, ahonnan a történetet nézi; ilyen alapon a szabad függő beszéd megjelenése összefügg az időkezeléssel: jellemzője a szimultaneitás. „... a narráció jelene magába foglalja a különböző perspektívák jelenét — a narrátornak és a vele egyidőben megszólaló egy vagy több narratív hangnak ... ugyanarra az eseményre vonatkozó egyidejű

* Ha a *Bódi* a *Boldizsár* becéző formája, akkor érvényes az alak tájnyelvi minősítése, ha azonban a *Bódog* név változata, akkor már nem táji alak.

reagálása. A szimultaneitás lehetőségére épül a vizsgált közlésmód legfőbb stilisztikai hatása is: a tartalmi és hangulati sűrítés, tömörítés” (Murvai Olga: *Szöveg és jelentés*. Bukarest, 1980. 116).

Az elbeszélő idejéhez viszonyítva múlt időben játszódik tehát a novella cselekménye. Az elbeszélő szövege múlt idejű, ez a múlt az elbeszélő idő jelenét jelenti:

„Az ezredes megállott a tanya sarkán. Hunyorítva nézett a távolba.
— Nézze mán, Mihály bácsi, kinek a lova az?” (1/1—2, 2/3.)

Így a szereplő — ha az elbeszélő idő jelenéről beszél — nyelvtanilag jelen időben szól. Az időváltás megfigyelésével is jól tetten érhető, hol tér át az elbeszélő szövege szabad függő beszédbe, hol közvetíti a szereplőnek az elbeszélő idő jelenében felbukkanó gondolatait, reflexióit.

„Az urak nevettek. Ők már a maguk modern szociális nevelése mellett el sem tudták képzelni az ilyent. *Pedig sokszor jön szembe szekér, amit az ember szeretne felborítani*”* (88/204—206).

„— Nagy baj van evvel a fiatal generációval — szól Kondorossy, s nagyot sóhajtott. *Neki is van egy harmincéves fia, aki ma is az apja nyakán él. Mindnyájuknak van fia. Borbély Lacinak is van két újerkölcsű fia*” (134/320—321, 135/322—323).

A fenti részlet szabad függő beszéd voltát, azaz a szereplőkhöz való kötődését az időváltáson kívül a grammatikai szerkesztés szándékolt monotonája is jelzi: három egymást követő mondatban nemcsak a szóhasználat ismétlődik, hanem a birtoklás kifejezése is azonos módon, dativus possessivus-szal történik. (Az ismétlés azonban itt ritmust is ad, tehát pozitív stílushatása is érvényesül.)

Természetesen a szabad függő beszéden belül is előfordul múlt idő, ha az elbeszélő múlt idejét érzékelteti. Így váltódnak az idők a következő terjedelmes részletben. Ez szabad függő beszéd, a szereplő beszédének sok jellemző vonását hordozza, kivéve az egyes szám első személyűséget.

„Neki is van öt gyermeke: három lány meg két fiú. A fiú a városi takarékpénztárnál van, s szolidan és csöndesen éldegél a szüleivel, de most rettenetes veszedelem fenyegeti a családot: zsidó lányt akar elvenni, szegény lányt, gépirókisasszonyt, aki a takaréknál volt, a szappanos zsidónak a lányát, akit már az első jelekre kitettek ugyan a takarékból, s a lány Debrecenbe ment, ahol szintén ilyen állása van a textilgyárban, de nincs vége a dolognak. A fiú minduntalan eltűnik, s ha kérdik tőle, hol járt, csak ötol-hatol, mindnyájan tudják, apja, anyja, hogy hol volt szombaton déltől hétfő reggelig, de nemigen merik firtatni, mert amilyen csöndes a gyerek, olyan vad tűz van benne, az apja vére, aki a saját szüleit ugyanúgy csalta, mikor házasodni készült, s anyját a kétségbeesésbe kergette, hogy katolikus lányt keresett magának” (137/333—335).

Az elbeszélés továbbá nem csak két időkategóriát hordoz (elbeszélő idő, elbeszélő múlt), hanem sok helyütt megjelenik benne egy harmadik is: a szereplők az elbeszélő időhöz viszonyítva múltbeli eseményeket mondanak el, a régi múltba, a nagyapák idejébe is visszakanyarodva. Az ő elbeszélő idejük tehát a novella elbeszélő ideje, elbeszélő idejük pedig ehhez viszonyítva múlt idő. Ez a tér (helyszín) megváltozásával is együtt jár. Ily módon bármennyire

* A szabad függő beszédet emeltem ki. V. R. R.

történés nélküli is a novella cselekménye, mozgalmassá teszi a szövegét a sokféle váltás: változik az elbeszélő nézőpont, változik a cselekmény mozgása, változik az idő, változik a tér.

Az elbeszélő szövegét 2—3—4—5 mondatonként felváltja a szereplők párbeszéde, elbeszélése, a szabad függő beszéd stb. Ezzel párhuzamosan hol cselekmény elbeszélése folyik, hol leíró rész, majd reflexió stb. következik. Mindezt párhuzamosan az idő és a tér megváltozása is jelzi. Mivel e változások rövid szakaszonként mennek végbe, ez sajátos ritmust ad az elbeszélésnek, és stílusa igen változatos, mozgalmás, jóllehet a szó szoros értelmében vett időkeveredés, miként a századelő különféle stílusirányzatait követő szerzők műveiben oly megszokott, e novellában nem fordul elő.

Az „Esőleső társaság” elemzése alapján felvethető a sokszor felmerülő kérdés: az író korszerűségének, azaz 20. századiságának, irányzathoz tartozásának kérdése.

Barta János, Béládi Miklós az életszint, az élményvilág felől közelíti meg a kérdést. Barta „még az impresszionizmus előtti józanság” esztétikai hatását ismeri fel Móricz műveiben (Móricz Zsigmond az évszázadok közt. In: *A pálya végén*. Bp., 1987. 342). Úgy látja, hogy az életszint, amely műveinek világát kitölti, jellegzetesen 19. századi (uo. 339). Egy régi Magyarországot őrzött meg számunkra — veszi észre Béládi Miklós (*A másik Móricz*. In: *Értékváltozások*. Bp., 1980. 120). E megállapítások érvényesek a vizsgált novella világára is. Az élményei azonban jellegzetesen e századiak: azt jelzik, hogy a világ szorongatásában él az ember.

Móriczra kevésbé hatottak a világirodalom nagy alkotói, mégis vannak művészetének olyan vonásai, amelyek bizonyos század eleji irányzatokra, így például a naturalizmusra emlékeztetnek.

Barta János (már idézett tanulmányában) három fő jellemzőt emel ki. Szerinte a múlt századi realizmusban és a belől kisarjaadt naturalizmusban „Az ember és az élet az erkölcsi eszmék s normák szintjén alulra vannak transzponálva . . . természetesen és szükségszerűen hiányoznia kell az ilyen művekből a szorosabb értelemben vett szépségnek, harmóniának, az úgynevezett ideálképnek” (i. m. 340—1). Az elemzett novellára érvényes ez a vonás: szépsége, életöröme, harmóniája — mint láttuk — csak a felszín, a látszat.

A másik — Móricznál szintén fellelhető — ismérv az aprólékoság, a tényhalmozás, a tüzetes környezet- és személyleírás. A naturalizmus tényhalmozása úgy aprólékos, hogy — a tényirodalomhoz hasonlóan — alig hordoz szint, hangulatot. Barta János szerint Móricznak is vannak olyan művei, amelyek a tényirodalom határán járnak (i. m. 342), az „Esőleső társaság” azonban nem tartozik ezek közé: úgy hiteles, hogy sajátos hangulatot is hordoz.

Harmadsorban: Barta János szerint a német naturalisták eszménye volt az életszerű nyelv — különösen párbeszéd — kialakítása (i. m. 343). Móricz ebben egyedülállóan hiteleset alkotott, jóllehet nem magyar előzmények nélkül (Mikszáth párbeszédei is igen életszerűek) és nem idegen mintára. Az „Esőleső társaság” párbeszédei rendkívül életszerűek; kétségtelen, hogy a mondatszerkesztés módján kívül ennek tényezője a nyelvjárásiasság, amely — mint láttuk — naturalista vonás.

Móricz azonban nem volt naturalista. Egyetérthetünk Czine Mihállyal, aki szerint (M. Zs. útja a forradalmakig. Bp., 1960) „legyőzte a naturalista anyag költőietlenségét” (381), s túllépett a determinizmusukon (380).

Más kutatók egyéb irányzatok jegyeit is felfedezni vélik Móricz művészetében. Herczeg Gyula impresszionista jellemzőket ismer fel a Móricz-művekben, igaz, ezek csak a szövegfelületen jelentkeznek (személyek jellemzésében, tárgyak, helyszínek leírásában, a környezetrajzban). Az ilyen szövegszegmentumok mondatszerkesztésében látja az impresszionista jelleget (elliptikus szerkesztés, izolált, független főnevek stb.).

E novella elbeszélő, leíró, és jellemzést tartalmazó részeinek mondatszerkezeteiben (lásd fent) nincsenek nagyobb számban ilyen mondat egységek, sőt a szereplők beszédében hasonló mértékben fordulnak elő. Ilyen módon nem igazolható tehát „impresszionista” jellegű részletek megjelenése a novellában.

Móricz nagysága és korszerűsége azonban nem az ilyen elszórtan meglevő (vagy igazán nem is felfedezhető) irányzati jegyek meglétén vagy meg nem létén múlik: nem a külsőségekben, a technikai megoldásokon. Igaza van Sötér Istvánnak abban, hogy a 20. század nagy írói „a világképben, a valóság érzékelésében újítanak” (Móricz Zsigmond és a világ szorongatása. In: Tanulmányok a XX. századról. Bp., 1980. 142).

Milyen értéket hordoz a fentiek alapján az „Esőelő társaság”? Az elmondottak szerint igen jellegzetes, (az író erős egyéniségét tükröző) Móricz-írásnak tarthatjuk. Igaz, esztétikai értékéből levon laza szerkezete, melynek folytán nincs igazi feszültsége a műnek, s így nem veheti fel a versenyt Móricz legjobb elbeszéléseivel. Művészi értéke ábrázolt világa megjelenítésének gazdagságában és hitelességében rejlik, s ennek megfelelő módon változatos és hiteles az elbeszélés nyelvi stílusa.

V. Raisz Rózsa

Központozási jelenségek Kassák Lajos verseiben

I. Az írásjelekkel foglalkozó fejezet 1901 óta részletesen kidolgozott részére a magyar helyesírásnak, stilisztikájuk azonban szinte teljesen érintetlen terület. Jelen munkámban kísérletet teszek e hiány pótlására, mégpedig egy viszonylag egységes anyag, Kassák Lajos 186 verse alapján. Az egyes versek központozását — mivel kritikai Kassák-kiadás nincs — több kiadás felhasználásával vizsgáltam, s ahol különbség volt, ott azt vettem fel tényleges adatként, ami az első kiadásban szerepelt. Az írásjelhasználat szabályosságát és szabálytalanságát az AkH. 1984. alapján döntöttem el, az utalások is mindig e legutóbbi szabályzatra vonatkoznak. (Megjegyzendő, hogy az írásjelekre vonatkozó helyesírási szabályok 1901 óta nem változtak, csupán bővültek.) Az AkH. 1984-től két részletben tértem el: egyrészt a felépítésben — gyakorlati okokból az írásjeleket nem funkcióik szerint tárgyalom, hanem egyenként; másrészt a pontot és a három pontot kettéválasztottam (l. ott).

Az egyébként igen bő Kassák-irodalom a kassági nyelv jellegzetességeivel viszonylag keveset foglalkozik, holott stílusának vizsgálata elképzelhetetlen a nyelvi sajátságok feldolgozása nélkül. Kassák, aki az avantgárd szinte minden irányzatát kipróbálta, közben sajátos nyelvezetet is kialakított. Verseit olvasva legfeltűnőbb az írásjelek szabadon való kezelése. Kassák maga is ír erről: „Nemcsak a poétika szabályain törtem át minduntalan, hanem az írásjelek alkalmazását sem használtam egyöntetűen. Hol ragaszkodtam a bevett szabályokhoz, hol meg elvettem minden vesszőt és pontot, mivel akkor úgy éreztem, ennyi külső ballaszttal sem szabad megterhelni az érzések és gondola-

tok szabad szárnyalását. Így nemegyszer látszólagos torlaszokat emeltem magam elé, holott ezzel a technikai fogással is közelebb szerettem volna vonni magamhoz az olvasót, nem akartam megkötni a fantáziáját, mintegy alkalmat adva neki, hogy részesevé váljék az alkotás gyönyörének” (Elöljáró sorok a Hatvan év összes versei című kötethez, Budapest, 1947. 6).

„Az írásjelek szerepe kettős. Részben a mondatok szerkezetét, tagolódását, részeik-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik, részben némiképpen a beszédnek betűkkel ki nem fejezhető sajátosságaira, a hanglejtésre és a beszédbeli szünetekre utalnak” (AkH. 1984. 239).

Az írásjelek használata a mondaton túl mutató nyelvi-stilisztikai eszközök közé tartozik, azon belül is a Szathmári István által ötödikként említett extralingvisztikus elemek közé (A szövegstilisztika tárgykeréből. MNy. 79: 149–62), ahová szűkebb értelemben az írásformák, a nyomdatechnikai eszközök, illetve egyéb jelenségek, tágabb értelemben a „belső forma” jelenségei sorolandók.

„Az interpunkció kifejező eszköze a gondolatközlésnek. A megértést szolgálja, és mint ilyen, a beszélt nyelv hangsúlyozásának, az arcjátéknak, a gesztusnak szimbolikus és konvencionális jele. Esztétikumává akkor válik, mikor az író egyéni eszköznek tekinti és — elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét — tudatosan fokozni akarja írásjelekkel a hatást, és öncélú érzelemkeltő eszköznek használja az interpunkciót” (Zolnai Béla: A látható nyelv. In: Nyelv és stílus. Budapest, 1957. 89).

Az írásjelek esztétikumává válása igen jól megfigyelhető Kassák lírájában, s nem csupán az írásjelek egyéni használatával éri el ezt a hatást, hanem azok részleges vagy teljes elhagyásával is.

Nézzük tehát a kassáki írásjelhasználat sajátosságait részletesen!

Feldolgozásomban mintegy kétszáz verset néztem át a központosás szempontjából. Mivel nem térhetek ki minden egyes jelenségre a maga teljességében, néhány helyen meg kell elégednem a pusztá problémafelvetéssel, ill. a példaanyag kisebb korpuszával.

Az átnézett verseket négy csoportba osztottam:

- I. szabályosan központosított versek
- II. szabálytalanul központosított versek
- III. alig központosított versek (ezekben a mondatzáró írásjeleken kívül csak kötőjel, matematikai jel, ill. szórványosan egy-két más írásjel fordul elő)
- IV. központosítás nélküli versek (ezekben csak a vers végén áll egy-egy pont, ill. közben előfordulhat kötőjel vagy matematikai jel)
(A III. és IV. csoport között az adja a különbséget, hogy míg a harmadikban a mondatzáró írásjelek minden esetben ki vannak téve, addig a negyedikben csak a vers végén áll írásjel.)

Az AkH. által felsorolt írásjelek közül dolgozatomban nem szerepelnek a kötőjelek, mivel ezek témám szempontjából nem tartoznak a szorosabb értelemben vett írásjelek közé, hiszen sem stilisztikai, sem mondatnyi szerepük nincs. Kimaradt ezenkívül a pontosvessző, mivel a vizsgált korpuszban egyszer sem fordult elő.

2. A p o n t. Kassáknál a legsűrűbben előforduló írásjel a pont. Mint általában az írásban, Kassáknál is leggyakrabban mondatzáró szerepben

találkozhatunk vele, de előfordul rövidítések után, ill. keltezésben is. Pl.: *G. Pampan* (Zsugoriság, avagy mivégre vagyunk a földön), *rezeda mályva kökörcsin stb. magokat* (Különféle magvakat őrzök). Keltezést két versben találtam, bár pusztá évszám másutt is előfordult. Ezek közül az egyikben egyáltalán nem volt pont: *1921 augusztus 22* (Jakoska sír), a másikban az egyik ki van téve: *1912 (május 23.) Szépen hajnalodik.* (Budapest ege alatt). Am ebben a második példában nem egyértelmű a pont helyzete, ugyanis egyben mondatzáró funkciót is betölt. S mivel a más versekben előforduló évszámok után is elmarad a pont, feltételezhető, hogy ha nem lenne a mondatnak vége, itt sem lenne kitéve a pont. Ezt az is alátámasztja, hogy — mint a későbbiekben még látni fogjuk — a kassáki központozásnak egyik jellegzetessége, hogy ahol egyértelmű, hogy milyen írásjelnek kell kerülnie az adott helyre, ott szívesen hagyja el a központozást; ez majd különösen a vesszőnél lesz megfigyelhető.

Nem ritka jelenség Kassáknál, hogy a pontot szabálytalanul használja: felkiáltó és felszólító mondatok végén is gyakran ezt találjuk. Pl.:

Ó mi értjük egymást rettenetesen. (Fiatal munkás)

Mondj nekem valami szépet
 hogy én is mondhassak Neked valami szépet. (Üzenj)

Előfordul a pont kérdő mondat végén is:

Hogyan fejezzük be énekünket
 hogy senki se haragudjon érte.
 Mivel kössük be torkunkat
 hogy ne vérezzen oly hangos
 és elszánt csobogással. (Költők)

A pontnak éppen a szenvtelensége, magabiztossága érződik ki ezekből a sorokból: érzelemmentes vagy éppen túlzottan nyugodt hangot tud megütni vele a költő, elkerülve minden befolyást. Ezzel pedig valamiféle többletet ad: a befogadó szinte tiltakozik ezeken a helyeken a pont használata ellen, s ezáltal lesz részesévé a műnek, vagyis éppen a befolyásolás elkerülésével befolyásolja olvasóját.

Más a stilisztikai értéke a pontnak azokon a helyeken, ahol túl sűrű a használata. Itt a rövid mondatok keltenek feszültséget. Az *Elszántan* című vers 19 sorában 8 pontot találunk, ráadásul a sorok igen rövidek: a leghosszabban kilenc, a legrövidebben egy szótag van. Gyakran nem is teljes mondatok ezek, amiket ponttal zár le. A *Gyorsfelvétel* című vers alábbi soraiban néhol még az is kétséges, hogy beszélhetünk-e egyáltalán mondatról:

Robbanni készül bennem a düh.
 A tehetetlenség órája.
 Tűzforró.
 Jéghideg.
 Elfakult hitem
 szívem mélyén
 lapul.

Hiába is nyitom ki
szobám ablakát.
Nincs szél.
Nincs lárma.

Az idézetben a tördelés is elősegíti a töredezettség, szaggatottság, bizonytalanság érzését. Az idézet második, harmadik és negyedik sora okozhat különös problémát az olvasónak. A második sort ugyan még fel lehet fogni úgy, mint az elsőnek valamiféle értelmezőjét, melyet a költő külön mondatba foglalt, de a következő két sor már nem mutat egyetlen másikkal sem semmiféle szintaktikai kapcsolatot. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy a *tűzforró* és a *jéghideg* szavak az *elfakult hit* szókapcsolat jelzői lennének. Legjobb talán olyan hiányos szerkezetű mondatoknak tekintetnünk őket, amelyek már-már a tagolatlan mondat határát súrolják; eldönthetetlen ugyanis, hogy ezek a szavak milyen mondatrészek lehetnek, mivel a mondatnak bármiféle kiegészítése erőltetett lenne. Fontos rámutatni arra is, hogy ezekben a versekben nagyon ritkák az összetett mondatok, ahol előfordulnak, ott is általában két tómondat kapcsolódik mellérendelő összetételbe vagy jelzői alárendelő összetételbe. Ugyancsak ritkák itt a halmozott mondatrészek, s bővítmény is legfeljebb egy-kettő akad. Mindenképpen a tömörség, a gyors összefogásra való törekvés figyelhető meg tehát ezekben a — főleg kései — versekben.

A pont mind a négy csoport verseiben előfordul, a csoportosítás természetéből fakadóan a IV. csoportban ponton kívül legfeljebb kiskötőjel vagy matematikai jel állhat, s pont is csak a vers legvégén. Nem ritka azonban a központozás teljes elhagyása sem ebben a csoportban, azaz pont még a vers végén sem áll. Ezzel mintha további gondolkodásra készítené Kassák olvasóját: ő maga befejezetlenül hagyja a gondolatát, s a befogadónak kell azt lezárni. A pont érzelemszegénységének tudatos használata látszik abban is, hogy amikor a verseket csoportokra bontottam, a központozás nélküli versek lezárására megengedhetőnek tartottam más mondatvégi írásjelet (felkiáltójelet, kérdőjelet, három pontot), s mégsem találtam olyat, ahol ponton kívül más írásjel állt volna.

3. A felkiáltójel. Kassák verseiben a felkiáltójel igen ritka, kései költészetében teljesen elhagyja — az utolsó vers, amelyben előfordul, 1939-ből való. Leggyakrabban a II. csoportban találkozhatunk vele; a IV.-ben egyáltalán nem fordul elő, az I.-ben egy versben, a III.-ban háromban.

Az I. és III. csoportban csak szabályos használatára találtam példát:

Ó, jaj!... Testvér!... Jézus kínszenvedése!... Márjám anyám!
(Brr... bum...)

Csakazértis! (Rokkant katona)

segítsetek segítsetek! (A ló meghal a madarak kirepülnek)

Ebben a két csoportban csak az utolsó példában találtam felszólító mondat végi felkiáltójelet, az összes többi mind felkiáltó mondat végén áll, óhajtó mondatban pedig nem fordul elő. Az óhajtó mondat egyébként is ritka a Kassák-versekben. Az óhajtó mondatok hiánya újból a költő elrejtőzését jelenti, nem vagy csak igen ritkán ad számot vágyairól; ha magáról vall, nem annyira érzelmei, mint érzetei jelennek meg a versekben. Annál gyakoribb

azonban a felkiáltó mondat, ezek adják meg azt az érzelmi többletet, amit az óhajtó mondatok hiánya megvon a versektől. Felszólító mondat is igen sokszor található Kassáknál, ám jellemző, hogy ezek végén többször áll pont, mint felkiáltójel.

A II. csoport szabályosan elhelyezett felkiáltójelei közül egy kérdőjellel kombinálva jelenik meg, egy helyen pedig három felkiáltójel áll közvetlenül egymás után. Erre az általam vizsgált versekben több példa nem volt.

— Mit akartok csinálni?! (Végre mégis csak jó)
Festékkereskedés!!! (Vásár)

A felkiáltójelek a fenti példák mindegyikében a figyelemfelkeltést, nyomatékosítást szolgálják, hiszen az első példában elég lenne a kérdőjel is a mondat modalitásának jelzésére, sőt, a kassáki elvek szerint akár az is elhagyható lenne, hiszen a kérdőszó már önmagában is jelzi a modalitást, a kontextusból pedig egyértelművé válik, hogy a *mit* szó nem lehet vonatkozó névmási kötőszó; a második példában pedig egy felkiáltójel is jelezhetné a vásári kikiáltó kiáltását. Kassák azonban, talán kissé öncélúan is, ezt a sort nemcsak a három felkiáltójellel hangsúlyozza, hanem dőlt szedéssel és tördeléssel is. A különböző hanghatások, ezek intenzitása, a színek, vonalak, formák, a mozgalmasság az egész versben uralkodó szerepet töltenek be, ennek eszközei a rövid, egyszerű, általában nominális mondatok, a hangutánzó szavak, a túlközpontozás (felkiáltójelek, zárójelek, idézőjelek, sűrűn elhelyezett pontok, kiskötőjelek, gondolatjelek gyakori alkalmazása). A fenti idézet mindennek a feszültségnek a csúcspontját jelenti, utána, a vers utolsó négy sorában megnyugvás, lecsillapodás következik, ezt a négy sorban háromszor is előforduló három pont jelzi.

A felkiáltójelnek szabálytalan, de legalábbis szokatlan használatára is van példa. A helyesírási szabályzat megengedi ugyan a felkiáltójelnek mondatközépi alkalmazását, de ezzel ma már szinte senki nem él. Kassáknál különösen furcsa a felkiáltójel mondatközépi használata, hiszen a felkiáltójelet amúgy sem használta gyakran — láttuk, hogy a legtöbb esetben más írásjellel helyettesítette. Mégis van rá példa, hogy egy-egy indulatszó vagy erősebb érzelmi töltésű egyéb szó után a mondat közepére is felkiáltójelet tesz:

csak ők ők! cölöpözik rá (Oroszok, 1917)
 Fel! a paragrafusok őrült lovagjai ellen. (Miattad és értünk)

Egyénien alkalmazza ezekben a példákban a felkiáltójelet Kassák; az első példában olyan mondatban használja, amely egyébként modalitását tekintve kijelentő, tehát a felkiáltójel megint csak a figyelemkeltés eszközeként szolgál — nem érzi elégnak a *csak* módosítószó jelenlétét a mondatban, írásjellel nyomatékosítja a megszorító jelentést. A kétszer kitett személyes névmási alany már magában is fokozást fejez ki, a második után kitett felkiáltójel pedig ezt még jobban kiemeli. A második példában a felszólító mondat felszólítást kifejező szava mögé helyezi a felkiáltójelet, a mondat végére pedig pontot tesz, különös stílushatást érve el ezzel. Ennek a hatásnak a mibenlétét megfogalmazni igen nehéz, talán abban áll, hogy bár megmondja, mi ellen akarja felbuzdítani az olvasót, mégsem ezt tartja lényegesnek, hanem a felhívás tényét magát.

A mondatközépi felkiáltójelnek ezzel ellentétes alkalmazására a Mesteremberek című vers szolgál példával:

s félre az álomdekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal!

Itt az előző példának a fordítottjával találkozhatunk: a lényeg éppen az, ami ellen felhív, nem a felhívás maga. A felkiáltójelnek ilyesfajta használata pedig elválaszt és egyben összeköt.

A felkiáltójelnek ez a szabálytalan vagy szokatlan alkalmazása mind korai versekben található, az 1910-es évek végéről, a későbbiekben a felkiáltójel használata szabályos, szokásos lesz, a 40-es évektől kezdve pedig teljesen el is marad.

4. A k é r d ő j e l. Kassáknál fölöttébb ritkán találkozhatunk ezzel az írásjellel, mindössze kilenc versből van rá példa, leggyakoribb a párbeszédes prózaversekben, s ahol előfordul, ott általában több kérdés is sorakozik egymás után. Ilyen esetekben — amennyiben a vers központozva van — minden kérdés után szabályosan ki is van téve a kérdőjel:

Hogyan múlnak majd napjai
a kék levegőégben? Kiveti meg ágyát?
Ki aprít zsemlyét
a kávéjába? (Balgák megkísértése)

Példa a kérdőjel elmaradására:

Milyen földre vetődtem
kérdeztem bambán. (Az éjszaka zúrzavara)

A kérdőjel hiánya természetesen nem egyedi jelenség Kassák lírájában, hiszen a III. és IV. csoport verseiben egyetlen kérdő mondat végén sem találunk kérdőjelet, legfeljebb pontot, sokszor azonban még az is elmarad.

A mindennapi írásjelhasználatban igen gyakori jelenséggel találkozhatunk egy helyen Kassáknál, mégpedig azzal, hogy a kijelentő értelmű főmondatú alárendelő összetett mondat végére, mivel a mellékmondat kérdést tartalmaz, kérdőjelet tesz, holott ilyen esetben a pont lenne szabályos. Szokatlan ez Kassáktól már azért is, mert ő — mint láttuk — a pontot szívesebben használja bármi más írásjelnél, gyakran akár azok helyett is. Az említett példa a Fialat munkás című versből:

Sohse kérdeztem hány éves vagy, mi a neved honnan
gombolyítod a sorsod?

Ha egyetértünk Varjas Endre megállapításával, mely szerint a kérdőjel „a legtökéletesebb írásjel, talán túlságosan tökéletes, kissé túlfinomult is, a szellem arisztokratája” (Írásjelek. In: Nyelvünk világa. Válogatta és szerkesztette Kovalovszky Miklós. Budapest, 1978. 374), akkor megértjük, hogy miért ilyen ritka Kassák műveiben: Kassáktól távol állt minden arisztokratizmus, minden finomkodás, verseinek kérdő mondatait pedig mintegy állításként szötte bele nemcsak a műbe, hanem az olvasó tudatába is. Ezek a kérdezve állító vagy állítva kérdező mondatok talán nagyobb kételkedést váltanak ki belőlünk, mint a szokványos kérdőjeles kérdések, hiszen a megszokott kérdőjel

elmaradása azonnal megállít az olvasásban, gondolkodásra készítet. Bakos József azonban a kérdőjelnek a modern lírában való egyre nagyobb tömegű elterjedésére mutat rá (A kérdőjelek poétikája. Nyr. 105: 41–5). Szerinte a kérdőjel „mindig többet teljesít nyelvtani és stilisztikai szerepénél. Figyelemkeltésre, az információk, a költői üzenetek nyomósítására, az érdeklődés fokozására éppen úgy alkalmas, mint a legváltozatosabb értelmi műveletek hatóerejének ébren tartására”. A kérdőjelek elszaporodása azt is jelzi, hogy a kérdés fontosabb lett, mint a válasz, s ha a pont helyén kérdőjel áll, az alkotó rejtélyesebbé, agresszívebbé teszi vele a költői üzenetet (uo. 44–5). Kassáknál ez a folyamat ellentétes, ő a bizonytalanságot jelző kérdőjel helyett is szívesebben használ pontot.

5. A h á r o m p o n t. Célszerűbbnek láttam a három pontot — az AkH-tól eltérően — a ponttól elkülönítve vizsgálni, mivel a három pont átmeneti kategória a mondatzáró és a mondatközépi írásjelek között, stilisztikailag pedig gyakran egészen más funkciót tölt be, mint a pont. Míg a pontot leg-sűrűbben mondatzáró szerepben találjuk meg, addig a három pont mondat közepén is előfordulhat ugyanolyan funkcióban, mint mondat végén; mint láttuk, a pontnak mondatközépen való használata más funkciót jelez, mint a mondatvégi.

Kassák verseiben viszonylag ritka írásjel, nyolc versben találkoztam vele, ezek közül három olyan volt, ahol mondat közepén is előfordult.

A Brr . . . bum . . . című versben általában hangutánzó szavak között fordul elő, ha nem mondatvégen áll; illetve egy esetben a felsorolás tagjait választja el egymástól, mégpedig úgy, hogy ezzel valami feszült hiányérzetet kelt:

És ahová lépnek mindenütt vér . . . vér . . . vér.

Érdeemes lenne a három pont szerepét megvizsgálni az egész versben, hiszen nagyon sűrűn található benne; hol az elhallgatás, hol a meglepő folytatás, hol a fájdalom, hol a különböző hanghatások egymásba való átmenetének eszköze. Erre itt most nincs lehetőség, annyi azonban megállapítható, hogy a három pontnak az ilyen sűrű használata a versnek szaggatott, befejezetlen jelleget ad, mintha minden szó belefolyyna a másikba.

Mondatzáró szerepben a három pont gyakrabban fordul elő, mint mondatközépen. Ilyen helyzetben az első csoportba tartozó Brr . . . bum . . . című versben, valamint a második csoport néhány versében találkozhatunk vele, pl.:

Tél . . . Kétségbeejtő. (Fehéren fehér)

Valahol gazdag trénszekerek kerekai muzsikálnak . . .

Itt süket szurokban ül a télutói csönd (A végtelen határban)

Az első idézetben a *tél* szó által felidézett képzetek bevezetéséül, a másodikban sajátos módon, az ellentétezés bevezetéséül szolgál a mondatvégi három pont.

Különleges funkciót tölt be a három pont a Vásár című versben. Három helyzetben alkalmazza itt Kassák: a vásári forgatagot jelző hangutánzó szavak,

az idézett szótagrészletek után, valamint a vers egészét is három pont zárja, a befejezetlenség, végtelenség jelzéseként:

Póznásan föl-föl-föl
tu-tuturu-tu-tu . . .
illetve:
„Gyászba borult az életem
Miatta” . . .

A három pont is sűrűbben fordul elő korai verseiben, akárcsak a felkiáltójel.

6. A v e s s z ő. Kassák verseiben a vessző a legproblematisabb írásjel. Míg ugyanis a köznapi gyakorlatban ez a legsűrűbben előforduló írásjel, addig Kassáknál a pont kapja meg ezt a címet. Ennek két oka lehet, s mindkettő a kassáki központosítás jellegzetességeiből fakad, hogy ti. minden más mondatzáró helyett is használ pontot, még olyan versekben is kiteszi, ahol egyébként más írásjel nem fordul elő; illetve hogy a vesszőt bizonyos esetekben következetesen kihagyja az egyébként tökéletesen központosított versekből. Két ilyen tipikus hely van, az egyik a sorvégi, a másik az indulatszó utáni helyzet.

A sorvégi vesszőhiány magyarázható azzal a nagyjából következetesen be is tartott kassáki elvvel, illetve gyakorlattal, hogy az írásjeleket gyakran csak olyan helyeken teszi ki, ahol nem egyértelmű, hogy milyen írásjel kívánkozik az adott helyre, vagy ahol a szabályok alapján más írásjelet képzelne az olvasó. A sorvégek ugyanis többségükben le is zárnak egy-egy gondolatot vagy gondolatrészt. Legjobb példa erre a Novemberi alkony című vers, amelyben minden írásjel pontosan ki van téve, a sorvégi vesszőket kivéve:

Ez már az ősz. Kinőtt a gyilkos szél foga
letépi a napot s a fák lombjait.

A vándor, ki világot látni indult
az árokszálon ül csukott szemekkel.
Egy lányra gondol, ki a ház küszöbén állt
teli vesszőkosárral a karján
alma volt benne, barack, és zöld dió.

Becsukódtak már az ajtók, ablakok.
Fekete hírnöke a halálnak
egy lármás varjú ringatja magát
a kórisfa száraz ágán.

Az első sor végéről hiányzó vessző két tagmondat határán állna. Ha azonban kapcsolóelem (kapcsolatos kötőszó) állna a második sor elején, esetleg — a költői szabadság figyelembevételével — szabályosnak is tekinthetnénk a vesszőhiányt, ha elfogadjuk, hogy az alkotó halmozott állítmányú egyszerű mondatnak tekinti a mondatot. A köznapi gyakorlatban azonban ez esetben sem beszélhetünk egyszerű mondatról, hiszen a két állítmány igen távol áll egymástól, közrefogják közös alanyukat, s az állítmányok közül az egyiknek nincs külön bővítménye, a másodiknak pedig saját halmozott tárgya van

(Keszler Borbála: Az egyszerű és összetett mondat határsávja. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szatmári István. Budapest, 1977. 111–34). A harmadik sor végéről hiányzó vessző a mellékmondat elején már kitett vessző párja lenne. Az ötödik sor vége újfent vitás hely. Ha ugyanis a következő sor értelmezőként járul az ötödik sor első tagmondatához, valóban hiányzik a vessző. Ha viszont a hatodik sor az előző sor második tagmondatának folytatása, a vessző nem hiányzik. A hatodik sor végére tehető vessző — ez esetben laza kapcsolatos mellérendelésről van szó — vagy tehető gondolatjel, illetve kettőspont — ekkor pedig új gondolat bevezetésével, illetve rámutatással van dolgunk. Az idézet tizenegyedik sorának végéről pedig az értelmező elől hiányzik a vessző. Mint láthatjuk, bár néhány esetben kérdéses, hogy tennénk-e vesszőt vagy hogy milyen írásjelet tennénk a sor végére, a kérdés általában a vessző kitételének javára dőlne el; így tehát Kassák a maga elveinek szempontjából jogosan hagyja el a sorvégi vesszőket.

Az indulatszavak utáni vesszőhiány szintén magyarázható Kassák központoszásának fenti elvéből, ám itt egy helyen már értelmezési probléma is felvetődik:

Öt óra. Terül a tér. S én a tárt ablakból látlak
ó Város. (Plakát)

Ha nem ismernénk Kassáknak a központoszását, akár hihetnénk azt is, hogy az *ó* szó nem indulatszó, hanem melléknév, ez esetben valóban nem is kellene vessző utána. (Természetesen csak akkor lehet melléknév az *ó*, ha nem *óváros*-ról, tehát városrésztől, hanem csupán egy régi városról van szó.) Hogy itt mégis inkább indulatszóról van szó, azt az is indokolja, hogy Kassák az *ó* indulatszót nagyon sűrűn használja, majdnem kivétel nélkül mindig vessző nélkül s mindig *h* nélkül írva.

Az *és*, *s* kötőszók előtt ritkán találunk vesszőt, s itt sokszor nehéz eldönteni, valóban kell-e oda a vessző vagy nem. Ilyen esetekben még a helyesírási szabályzat is megengedi az ingadozó írásjelhasználatot (AkH. 243.). Igen érdekes a Hazafelé c. versben a vessző elmaradása:

ma összerakom szerszámaimat s a nyitott könyvet
az asztalon hagyom, amely körül üldögélni szoktam.

Itt ugyanis — amíg nem jutunk el a második sorig — nem érezzük a vessző hiányát, hiszen az első sorban lehetne halmozott tárgy is. S majd csak a következő sorban derül ki, hogy a *s* kötőszóval új tagmondat kezdődik.

Egyéb helyeken is találkozhatunk vesszőhiánnyal. Gyakran elmarad például a megszólitásokban:

— Buta vagy Kasi! — mondja a feleségem.
(Lehet hogy mégis jobbra fordul)

A Távoli üdvözet c. versben ugyanaz a mondat négyszer fordul elő, a tagmondatok határán a vessző kétszer ki van téve, kétszer hiányzik:

Aki elment az elment (1. és 10. sor)
Aki elment, az elment (9. és 26. sor)

A vessző hiányára vagy jelenlétére semmilyen okot nem találtam, sem a kontextus, sem a vers egészének értelme, sem pedig valami távoli grammatikai összefüggés nem adott magyarázatot erre a jelenségre.

A vessző hiánya nem egy esetben adott lehetőséget különböző értelmezésre. Ezek közül most egyet emelek ki, A túlsó partról című versből.

s jönnek az asszonyok, karjukon a szeretet fehér párnáival
reményeikre emlékezve s a fogantatásra készen.

Itt nem tudjuk eldönteni, honnan hiányzik a vessző. Valószínűbbnek tűnik ugyan, hogy az első sor végéről maradt el, de nem vethető el teljesen az a feltételezés sem, hogy a *szeretet* szó mögé kellene vesszőt tenni; ez esetben azonban inkongruenciával kell számolnunk, az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag nem illene bele a mondatba. Ha azonban megint a sor végi írásjel szokásos elhagyásával állunk szemben, akkor a *párnák* birtokosa lehet a *szeretet*. Elképzelhető viszont az is, hogy mindkét említett helyre vesszőt teszünk, ekkor a birtokos jelzős szerkezet birtoka értelmezői helyzetű társhatározó lesz. Mint említettem, a legvalószínűbbnek magam is az első variációt tartom, de Kassák-versben nem elképzelhetetlen a másik két megoldás sem, mivel a meghökkentő képek használata itt cseppet sem szokatlan.

7. A k e t t ő s p o n t. Kassák kedveli a kettőspontot, különösen korai verseiben használja sűrűn. Használata általában szabályos, bár néhol kissé erőltetettnek hat; elmaradása egy esetben jelentkezik:

A távoli fekete völgyekből idézem fel emléked
olyan mester voltál, akinek az angyalok segítenek (Gyászdob)

Az első sor végéről valamilyen írásjel hiányzik, ám ennek az írásjelnek a meghatározása meglehetősen nehéz. Állhat itt vessző — ez esetben a mondat inkább mellérendelő, állhat gondolatjel — ekkor új gondolatsort különítene el, de állhat kettőspont is — így rámutatásról lenne szó. Negyedik változatként említhetjük meg a pontot, de ez a legkevésbé valószínű, mert a versben a mondatok mindenütt jól el vannak különítve.

A kettőspontot Kassák szinte minden funkciójában használja.
Párbeszéd előtt:

Hangosan beszél át hozzám a lámpa fölött, hogy a gyerekek is meg-
hallják: (Lehet hogy mégis jobbra fordul)

Idézet előtt:

valaki állandóan azt énekelte felettünk:

TI AZ ÉN KÉT MUTATÓ UJJAIM VAGYTOK

(A ló meghal a madarak kirepülnek)

A rámutatás eszközeként:

megnéztem a jegyzeteimet: 3004 krisztusképet láttam idáig

(A ló meghal a madarak kirepülnek)

A figyelemfelkeltés eszközeként:

Aztán semmi: csak a mindent betöltő vágyakozás. (Májusi tánc)

Speciális használata figyelhető meg az alábbi idézetben:

a neve: OSVÁT ERNŐ
 termete: középmagas
 szeme: fekete
 haja: fehér (Emlékezzetek rá!)

Itt a kettőspontok mintha egy kérdőívet, adatlapot imitálnának. Öncélúnak hat azonban a kettőspont a következő helyen:

A búcsúzó menyecske ránevetett az apámra:
 és az apám itt maradt. (Távoli üdvözlés)

Ebben az esetben a kettőspont valami eredményt, következményt jelöl, arra mutat rá.

Teljesen szokatlan a használata a Kompozíció című versben. Itt is a rámutatás vagy a figyelemfelkeltés eszköze, de az olvasóra erős hatással van, hogy a névelő és a névszó között helyezi el.

S fönt, dárdás ezüsthéjűek hasogatták a: mindent.
 S lent, sárga bánatvermek ásítottak a: semmibe.

A *minden* és a *semmi* ellentétének nyomatékosabb kiemelése itt a kettőspontok feladata, hiszen a képek amúgy is elég meghökkentők, s a költő itt mégsem ezeket érezhette igazán fontosnak, hanem e két szó ellentételezését. Az ellentételezést a *fönt* és a *lent* szavak után kitett vessző még jobban nyomatékosítja, a névelő utáni kettőspont szünetet jelent (hangosítása egyébként igen nehéz, hiszen megszoktuk a névelőt az utána következő szóval szinte teljesen együtt ejteni), s a *minden* és a *semmi* szavak főnevesülését is kiemeli. Itt is, mint még néhány versben az ismétlések tudatosítására is felhasználta a kettőspontot; hasonló jelenséggel találkozunk például Az asszony foga c. versben. A kettőspont elsődleges szerepe itt az egyenes idézet bevezetése, ugyanakkor felhívja a figyelmet az ismétlődő szerkezetre:

egyszerűen mondom: szeretem a ropogós kenyeret
 egyszerűen mondom: vegyünk el attól egyet kinek kettő van
 egyszerűen mondom: miniszterelnökünk tehene egykor Bismarck
 nevezetes tintatartója volt

A kettőspont használata a későbbi versekben szinte teljesen megszűnik, az 1940-es években már nem használja addigi egyik kedvenc írásjelét.

8. A g o n d o l a t j e l. Kassák verseiben viszonylag ritka írásjel. Ez érthető is, hiszen sokkal fontosabb szerepe van a gondolatjelnek az elbeszélő műfajokban, mint a lírában. Az általam vizsgált versek közül mindössze tizenkettőben fordult elő, ezek közül kettőben szabálytalan, illetve szokatlan

a használata, a többiben szabályos. A gondolatjel elmaradására tiszta példa nincs, hiányát csak olyan helyeken tehetjük fel, ahol egyéb írásjel is elképzelhető lenne (vö. a kettőspontnál, illetve a vesszőnél említett példákat).

Példák a szabálytalan használatra:

— Én — Te — Ő

.....
Nincs más csak — Én — Te — Ő — a forradalomban.

(Liebknecht Károlynak)

Az *Én — Te — Ő* paradigmaszerűséget sugall, belenő a *mi*-be. Ugyanebben a versben fordul elő a gondolatjel mondatzáró funkcióban is:

s ha meglátunk egy asszonyt, odaadjuk a pártatlanoknak --
Mert tudjuk a vér és sár masszájából kitáncolt az élet.

Az első idézetben a gondolatjel használata valójában nem tekinthető szabálytalanoknak, legfeljebb szokatlannak, mivel a felsorolás tagjait (ha ez egyáltalán annak tekinthető) inkább vesszővel választanánk el egymástól. Tekintve azonban, hogy még az is vitás, hogy itt szorosabb értelemben vett felsorolásról van-e szó, el lehet fogadni a gondolatjelet is.

A második idézetben pedig nem a gondolatjel van szabálytalanul elhelyezve, hanem a mondatkezdő nagy betű, hiszen a két idézett sor között szoros oksági kapcsolat van. Valószínű ugyan, hogy a gondolatjel itt az új gondolat jelzésére szolgál, de a következő sor kis kezdőbetűje esetén is ugyanúgy elkülönülne az új gondolat.

Szabályos használata a II. és a III. csoport verseiben figyelhető meg, de a harmadikban természetesen sokkal ritkábban. Példák a második csoportból:

Párbeszédben:

- Hát mit akarsz csinálni? — kérdezte a feleségem.
- Mit akarok csinálni?!
- Mit akarsz csinálni?

(Végre mégis csak jó)

Párbeszéd nélkül:

De a feje sugárzott — mint a rádium (Kompozíció)

cölöpözik rá

megtorpant lábaikat az anyagra és várják —

valami rigolyás senki föltornássza magát Krisztusig.

(Oroszok, 1917)

Mindkét idézett esetben grammatikai elem, az elsőben az *úgy* utalószó, a másodikban a *hogy* kötőszó helyett áll a gondolatjel. Ezek közül az első esetben az utalószó a köznyelvi normák szerint is elhagyható, a kötőszó azonban semmiképpen sem, ezt tehát jeleznie kellett valahogyan Kassáknak, s legmegfelelőbbnek a gondolatjelet találta, mivel ez elvontabb és intellektuálisabb jelleget ad a versnek, megállítja az olvasót, nyomatékosabban rámutat a következő sorra.

A III. csoport verseiben háromszor fordul elő gondolatjel, egyszer A ló meghal a madarak kirepülnek, kétszer pedig a Rokkant katona című versben:

tiszta vagyok mint a gyermek
mondta — ha tripperem lenne elmennék carszkoje szelóba
(A ló meghal a madarak kirepülnek)

Itt a gondolatjel használata teljesen szabályos: az idézett mondatot választja el az idéző szótól. Hogy az idézet első sorában nincs kitéve a gondolatjel, az a kassáki központozás elveinek ismeretében teljesen érthető: tudjuk, hogy a sorvégeken Kassák szívesen hagyta el az egyébként egyértelmű írásjeleket. Külön, ennél komplexebb vizsgálat tárgya lehetne azonban, hogy miért ezen a helyen tette ki Kassák a megfelelő írásjelet, illetve, a vers egészét megvizsgálva, hogy miért éppen az adott helyeken találunk írásjeleket, s miért éppen azokat, amiket.

Bátorodjunk össze — jó ember! (Rokkant katona)

A gondolatjel itt is valamiféle kiemelés, rámutatás, esetleg nyomatékosítás eszközeül szolgál. Vessző helyett használja itt Kassák a megszólítás előtt, s ezzel jóval nagyobb hangsúlyt kap a megszólítás.

Valószínűnek tartom azt is, hogy ha e nyomósításnak nem érezte volna szükségét a költő, akkor egyáltalán nem használt volna írásjelet, hiszen a megszólítás előtti helyzet egyértelműen követeli a vessző használatát, s ilyen helyen gyakran találkozhatunk írásjelhiánnyal.

9. A zárójel. Négy Kassák-versben fordul elő, s mind a négy helyen más-más szerepben.

Az Oroszok, 1917 című versben a zárójel valóban a közbevetés eszköze, ám egyben az értelmezés is, mivel az amúgy is bonyolult képrendszert nehézkes mondat szerkezettel társítja a költő, s így igen nehéz lenne a zárójelezés nélkül megérteni:

A Sátán tenyeréből, bizony, kiestek régen
s a búza fiatal szőkeségével most kallódó matéria
(csupa fül, fül, meg szem, meg fül, fül,
s némi velőcske a koponya dudoros hajlatában)
a zig-zug mezőkön, ahol kendőzött dromedárok
delelnek a cserjésben

A Gyilkosok című versben a zárójelbe tett rész, egy egész mondat, mintha nem is tartozna a vers több részéhez — addig is, utána is többes szám harmadik személyű állítmányok szerepelnek csak, a zárójeles mondatban pedig egyes szám második személyű felszólító módú ige áll.

A III. csoportba, tehát az alig központozott versek közé tartozó Párisi bolhapiacban ponton kívül csak egy pár zárójel fordul elő:

Pipák deszkalapon
Korsók és díványrugók

(talán egy vad szerelem emlékei)
lemez hulladék
különböző fémekből

A zárójel itt lehet a közbevetés eszköze, de lehet a figyelemfelkeltésé is, hiszen azt minden bizonnyal észreveszi az olvasó, hogy ez az egyetlen írásjel a mondatzáró pontokon kívül.

Egészen speciális funkcionális szerepet kap a zárójel a Vásár szerkezetében, ahol a vásári forgatag leírása közepette a zárójelbe tett mondatok, gondolatok a költő saját érzéseit, érzeteit, gondolatait adják vissza:

Mint valami roppant amerikai bazár.
(otthon most Shakespeareből szaval az asszony)
Túhegyű sikitás. Pacsuliszag.

10. A z i d é z ő j e l. Kassák verseiben igen ritkán fordul elő, meglepő azonban, hogy az első csoportban egyszer sem, a másodikban egy versben, a harmadikban viszont négyben is előfordul. A II. csoportba tartozó Vásár című vers idézőjelbe tett soraiban valódi idézeteket találunk, a vásári zsvajjból kihallatszó beszéd- és dalfoszlányokat:

„Édes anyám minek adott férjhez
Minek adott egy suszterlegényhez” . . .

A III. csoportba tartozó versek közül A ló meghal a madarak kirepülnek-ben intézménynevet találunk idézőjelben:

az „Arany Oroszlán” szálló

Érdekes az idézőjel használata a Rekviem egy asszonyért című versben, ezért hosszabban idézem:

Láttam őt és nagyon szerettem
és akkor született egy versem
az éjszaka drapériái közt anyámat idéztem meg
„aki ott sírdogált a nagy teknők előtt s a nehéz gőzökben
néha megjelentek az angyalok.
Fügét datolyát és cseresnyét hoztak tiszta ingecskéjükben
és kövér kezecskéjükkel
elsimították a mosónő szeméből a hajakat.”

Itt az idézőjel előtti sorban találkozhatunk az *idézem* szóval, s talán ez motiválta a következő másfél mondat idézőjelbe tevését, hiszen itt nincs szó semmiféle idézetről, átvitt, illetve gúnyos értelemben, sem pedig címről vagy intézménynevről.

Az idézőjel gyakran el is marad egyenes idézetekben, l. a kettőspontnál idézett példát.

11. Egyéb írásjelek, tipográfiai jellegzetességek.
Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, mégis szükségét érzem, hogy röviden

szóljak még néhány írásképbeli jellegzetességről, mivel ezek is a látható nyelv jelenségei közé tartoznak.

Kassák verseiben feltűnő, hogy az általam alig központosottnak nevezett kategóriában sűrűbben fordulnak elő matematikai jelek (amelyeket az AkH. az egyéb írásjelek között tárgyal), eltérő betűtípusok, illetve számjeggyel írott számok, pl.: *21-szer* (A ló meghal a madarak kirepülnek), $2 \times 2 = 4$ (uo.), *jód és 3% borogatáslé* (Az ápolónők), $0 \times 0 = 0$ (verscím) *1914-ben* (Krétával befirkált palánkok), *HOLNAP MEGINT MA LESZ* (Kiáltásom).

Ezekkel a jelekkel is valószínűleg árnyalni akarja a költő a stílushatást, intenzívebbé tenni a befogadást, hiszen az olvasó számára szokatlan effajta jelek használata a versben, s így önkéntelenül is felfigyel az így jelzett részekre. Különösen feltűnő ez azokban a versekben, ahol a központosítás részben vagy teljesen hiányzik, mivel az ily módon előforduló jelek jobban felhívják magukra a figyelmet, mint a szokásos központoszással rendelkező versekben. Az olvasó ugyanis várja a megszokott írásjelet, helyette azonban teljesen váratlanul matematikai jelekkel, számjegyekkel, kurzív vagy nagybetűs szedéssel találkozik, ezzel kelt a költő különös hatást.

12. Ö s s z e f o g l a l á s u l a következőket állapíthatjuk meg Kassák központosításáról:

1. Az írásjelek szabályos vagy szabálytalan használata, illetve elmaradása Kassáknál mindig *t u d a t o s a l k o t ó i m ó d s z e r* eredménye, ezzel akarta a befogadói nyelvi intenzitást növelni, az olvasót közös szellemi munkába bevonni. Mint láthattuk, a szabálytalanul vagy szokatlanul elhelyezett írásjeleknél megállunk az olvasásban, elgondolkodunk, s így a befogadás jóval nagyobb szellemi energiát igényel, mint a szokványosan központosított versekben.

2. Az egyes írásjelek használatában a következő jelenségek figyelhetők meg:

a) Legsűrűbben a pontot használja: összesen 1314-szer, ebből 157 a szabálytalan előfordulás. Önmagukban ezek a számok keveset mondanak; akár az a következtetés is levonható lenne belőlük, hogy Kassákra jellemzőbb a szabályos használat, mint a szabálytalan. Ám figyelembe kell vennünk a számmal nem jelölt hiányokat is, melyek szintén jelentős mennyiséget tesznek ki. (A ló meghal a madarak kirepülnek című versben pl. mindössze két pontot találhatunk, holott a vers több oldalnyi hosszúságú.) A kötetek többségében (11) több pont fordul elő, mint vessző; s ahol több a vessző, ott is általában a pontot megközelítő az arányuk, mindössze két olyan kötet van, amelyben a vesszők száma csaknem kétszerese a pontokénak: ezek az időben egymás után következő Földem virágom és az Ajándék az asszonynak (1935., illetve 1937.) című kötetek. A pont az egyetlen olyan írásjel, amely minden kötetben előfordul; a kései művekben szinte egyeduralkodóvá válik. A második világháború utáni idők verseiben a többi írásjel szerepe egyre csökken, az ötvenes évek hallgatása után pedig csupán az 1963-as Vagyonom és fegyvertáram tartalmaz jelentős mennyiségű vesszőt. Az egy versre jutó pontok száma, 7,06, ebből szabálytalan 0,84, tehát kb. minden hetedik. Ezek, mint a fentiekben utaltam rá, általában a felszólító vagy kérdő mondatok végén felkiáltójel vagy kérdőjel helyett álló pontok.

b) A második legsűrűbb írásjel a vessző. Ez, mint említettem, ellentétben áll a köznapi írásgyakorlattal, ahol a vessző gyakoribb, mint a pont. A 749

előfordulásból mindössze 16 a szabálytalan, azaz kb. minden hatszázötvenhatodik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vesszőt szabályosabban használja Kassák, mint a pontot, csupán azt, hogy azonban a kevés helyen, ahol egyáltalán kiteszi, általában szabályosan alkalmazza. Mint láttuk, a vesszőnek következetes elmaradási helye is van, ilyen a sorvégi és az indulatszó utáni helyzet. A vessző öt kötet átnézett anyagában egyáltalán nem fordul elő, s vannak olyan kötetek is, ahol bár találunk vesszőt, ez elenyésző mennyiségű a ponthoz képest.

A III. csoportban (alig központosított versek) egy versre 0,13 vessző jut. (Összehasonlításképpen: ez az arány a pont esetében 9,58, tehát csaknem hetvenötszörös!). Időben a megoszlás igen változatos, 1918 után csökkenés, 1935-ben hirtelen emelkedés, ezután esés, majd stagnálás, végül újabb hirtelen esés következik.

c) Harmadik helyen áll a sűrűségi sorrendben a felkiáltójel, 61 előfordulással, az egy versre jutó felkiáltójel száma 0,33. A felkiáltójeleknek mintegy a negyede szabálytalan vagy szokatlan (szokatlannak minősítettem pl. a mondatközépi előfordulást). Jelentős mennyiségű felkiáltójel a Hirdetőoszloppal című kötetben található, ezután hirtelen csökkenés, majd 1939 után teljes eltűnés észlelhető.

d) Három pontot összesen 45 esetben találunk, ebből mondatközépen 27-szer, mondatvégen 18-szor áll. Leggyakrabban az Eposz Wagner maszkjában című kötetben fordul elő, az összes előfordulás mintegy kétharmada itt található. 1918 után azonban már csak a Tisztaság könyvében jelenik meg, mindössze háromszor, majd pedig teljesen eltűnik.

e) Ha Zolnai megállapítását, mely szerint a kettőspont érzelmes versekben ritkán, a modern lírában viszont annál sűrűbben fordul elő, megérthetjük, miért kerül a kettőspont Kassák verseiben pl. a kérdőjel elé; igaz ugyan, hogy ez esetben a kassáki központosítás ellentmond a Bakos József által a napjaink lírájában megfigyelt jelenséggel, mely szerint a kérdőjel egyre fontosabb szerepet kap (l. a kérdőjelnél részletesen kifejtetteket). Kettőspontot 43-szor találhatunk, egy versre tehát 0,231 kettőspont jut, ez az arány megközelítőleg azonos a három pontéval (ott 0,24). A kettőspont alkalmazása 1935-ig jelentős a Kassák-versekben, 1945 után pedig megszűnik. Itt is a Hirdetőoszloppal című kötet tartalmazza a legnagyobb mennyiségű kettőspontot, s egyébként is ez az egyetlen kötet, amelyben előfordul mindegyik írásjel, az összesített előfordulások száma is ebben a legmagasabb.

f) Gondolatjelet 36 esetben találunk, előfordulásainak csaknem a fele van párbeszédben; legtöbbször a II. csoport verseiben fordul elő (32), az I. és a IV. csoportban pedig egyáltalán nem.

g) A kérdőjel csupán a hetedik helyre szorul Kassáknál, a köznapi gyakorlatban ennél valószínűleg előkelőbb helyre számíthatna. Láthattuk, hogy kérdő mondatok végén is gyakran állt pont a példákban, a kérdőjel inkább olyan helyeken volt kitéve, ahol több kérdés sorakozott egymás után. Érdekes ugyanakkor, hogy az első csoportban a kérdőjel azon kevés írásjelek közé tartozik, amelyek egyáltalán nem fordulnak elő. Másik érdekessége a kérdőjelnek, hogy szabálytalan használatára mindössze egy példa volt. A kérdőjel időbeli megoszlása viszonylag egyenletes; a legtöbb (12) a Földem virágom-ban áll, tizenegy kötetben azonban egyáltalán nem fordul elő. A többi kötetben általában egy vagy két kérdőjel áll, A költő önmagával felesel címűben pedig kilencszer.

	Csoport (versek száma)	I. (3)	II. (58)	III. (77)	IV. (48)	Összesen (186)
Pont	szabályos	17	460	650	30	1157
	szabálytalan	—	63	88	6	157
	összesen	17	523	738	36	1314
Felkiáltójel	szabályos	6	30	10	—	46
	szabálytalan v. szokatlan	—	12	3	—	15
	összesen	6	42	13	—	61
Kérdőjel	szabályos	—	27	2	—	29
	szabálytalan	—	1	—	—	1
	összesen	—	28	2	—	30
Három pont	mondatközépen	24	3	—	—	27
	mondatvégen	4	14	—	—	18
	összesen	28	17	—	—	45
Vessző	szabályos	54	673	8	—	733
	szabálytalan	—	14	2	—	16
	összesen	54	687	10	—	749
Kettőspont	szabályos	4	19	14	—	37
	szabálytalan v. szokatlan	—	6	—	—	6
	összesen	4	25	14	—	43
Gondolatjel	párbeszédben	—	15	1	—	16
	egyéb helyen	—	17	3	—	20
	összesen	—	32	4	—	36
Zárójel	összesen	—	8	1	—	9
Idézőjel	idézetben	—	6	2	—	8
	egyéb helyen	—	—	3	—	3
	összesen	—	6	5	—	11
Összes előfordulás	szabályos	109	1272	694	30	2105
	szabálytalan	—	96	93	6	195
	összesen	109	1368	787	36	2300

h) Idézőjelet tizenegyet találtam, így a zárójellel együtt a legritkább írásjelek közé tartozik. Csak a második és a harmadik csoport verseiben fordul elő, meglepő azonban, hogy majdnem egyforma számban, illetve előfordulással. A II. csoportban csak idézetben, a III.-ban egyéb helyen is áll. Viszonylag sűrűn található a Hirdetőszlappal című kötetben, a többiben az előfordulás aránya megközelítőleg azonos és csekély számú.

i) Zárójel mindössze 9-szer áll az átvizsgált 186 versben, 8-szor a II., 1-szer a III. csoportban; a kilenc előfordulásból nyolc 1920 előttről való.

j) Pontosvesszőt egyáltalán nem találtam a korpuszban szereplő versekben.

3. A központosatlan helyek intenzitását Kassák a nyomdatechnika és a „látható nyelv” egyéb eszközeivel: matematikai jelekkel, számjegyekkel, eltérő betűtípusok alkalmazásával is fokozza.

4. Végezetül megállapítható tehát, hogy az írásjeleknek a befogadói intenzitás és a versek esztétikai-stilisztikai hatása szempontjából is kiemelt szerep jut, ami az írásjeleknek a megszokottól eltérő használatával vagy elhagyásával érhető el, hiszen a váratlan és szokatlan írásjelhasználat a mondat általános jelentését vagy lehetséges jelentéseinek árnyalatait meg tudja változtatni, illetve képes azokat befolyásolni. Ahol pedig hiányzik az írásjel, a befogadói tudatban általában egyszerre megjelenik az összes lehetséges változat, s így aztán mind a befogadás, mind az értelmezés és feldolgozás nagyobb erőfeszítést kíván az olvasótól. Mint Kassák maga is megjegyzi Elöljáró soraiban: „Fárasztó ez és nem nyújt pillanatnyi könnyű élvezetet? Lehet. De a művész sohasem a luxuspiacon részére, hanem a kiválasztott rokonainak termel” (i. m. 9).

Bogár Edít

Gondolatok a szamosháti nyelvjárás változásairól

1. A mai magyar nyelvjárás kutatás követelményrendszerének középpontjában két dolog áll: az egyik a változásvizsgálatok szükségessége, a másik pedig a szociolingvisztikai szempontok alkalmazása a gyűjtésben és a feldolgozásban egyaránt. Erőteljesen kifejezésre jutott ez az 1981 márciusában Szombathelyen megtartott országos dialektológiai szimpozion előadásában és vitáiban. Benkő Loránd például így érvelt: „Manapság a tiszta nyelvjárás vizsgálat, a nyelvjárás mélyrétegének a vizsgálata lassanként lehetetlenné válik, tehát muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot, a változásvizsgálat pedig roppant nehéz valami” (DialSzimp. 16), illetőleg „A változásvizsgálatot szerintem manapság és a jövőben is erősen előtérbe kellene helyezni mindenfajta nyelvjárás monográfia készítésében” (uo. 21).

Benkő előadására reagálva később Imre Samu még markánsabban, indokolva így fogalmaz: „A nyelvjárásainkban folyó változásoknak a leírása — a hangtan és az alaktan területén is — igen sürgős feladat. Nyilvánvaló, hogy néhány évtized múlva ezeknek a változásoknak már csupán az eredményei állnak majd a kutatók előtt, s ők a változás folyamatát legfeljebb ha rekonstruálhatják, míg a ma kutatója ezeket in statu nascendi, folyamatuk sok részletében ragadhatja meg” (MNy. 79: 416). Hasonló véleményeket szinte minden nyelvjárás kutatóunktól idézhetnénk (vö. pl. Kiss Jenő: Nyr. 103: 341–5, NytudÉrt. 103. sz. 5; Szabó József: MNy. 72: 111; Balogh Lajos: uo. 74: 45; Szabó Géza: uo. 77: 343; stb.).

A szociolingvisztikai közelítésmód szükségességéről ismét Benkő Loránd szavait idézhetjük: „... a nyelvjárásoknak vagy a regionális köznyelv típusainak a változása ma olyan viharos gyorsaságú, hogy sokkal több problémát vet fel, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Következésképpen a nyelvjárás kutatás problematikája is sokkal tágabb: nyelvészeti, szociológiai, szociolingvisztikai közelítés nélkül lassan már nem is lehet hozzányúlni” (DialSzimp. 16., kiemelés az eredetiben). A szociolingvisztikai módszerek alkalmazására szintén igen sok figyelmeztetést találhatunk újabb dialektológiai szakirodalmunkban (vö. pl. Benkő Loránd: MNy. 57: 401; I. OK. 24: 29–48; Nyr. 91: 455–64; ÁNyT. 8: 11–28; Erdődi József: NéNy. 8: 153; ÁNyT. 8: 53–62; Fabricius-Kovács Ferenc: ÁNyT. 8: 63–70; Fazekas Tibor: MNy. 73: 76–87; Imre Samu: Nyr. 86: 321–5; I. OK. 30: 139–53; ÁNyT. 8: 85–104; stb.).

Külön figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban Bárczi Gézának egy jóval korábbi, 1955-ben megjelent gondolatsora: „Komoly feladatok várnak a kutatókra a nyelv és a társadalom összefüggéseinek, a falu társadalmi életének vizsgálatában. Kutatóink, mégpedig mind a nyelvjárások, mind a szociológia kutatói eddig meglehetősen elhanyagolták a falu nyelvén belül fellelhető különbségek vizsgálatát... S végül a nyelvjárás visszahúzóórájának, e visszahúzóórák módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás

idejében szinte a levésben, történésben megfogható folyamat, amelynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmúlik és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga szakavatott kutatóját” (I. OK. 6: 85–6) — az én kiemelésem — SÁ). Volt tehát — vagy lehetett volna — kire hivatkozniuk a dialektológiai szimpózium résztvevőinek a szociolingvisztikai követelmény hangoztatásakor (vö. DialSzimp. 53, 57, 58, 59, 60, 63, 67, 68, 70, 73, 75, 77, 112, 144, 177 stb.).

A szociolingvisztikai követelmények érvényesítése a nyelvjáráskutatásban elsősorban azt jelenti, hogy az adatgyűjtés során társadalmi szempontokat is szem előtt tartunk: az adatközlők életkorát, nemét, vallását, foglalkozását, a kis és nagyobb közösségbe való beágyazódását stb., mert mindezek hatással vannak nyelvhasználatára. Figyelemmel kell lennünk ugyanazon beszélő „regiszterváltásaira” is: arra, hogy más-más helyszínen, partnerrel szemben más-más belső nyelvtípusra képes átváltani. Itt nemcsak a nyelvjárási — köznyelvi „kétnyelvűségre” (helyesebben diglossziára) utalhatunk, hanem — mivel sok beszélő egyszerre több csoportnyelv ismeretében van — esetleges poliglossziára is. (Arra, hogy egy-egy beszélő megnyilvánulásait mennyire befolyásolja éntudata és társadalmi csoportvonzata falun is, már igen rég rámutatott Végh József „Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban” című, 1939-ben megjelent tanulmányában: MNny. 3: 314–43.)

Az ilyen szempontú nyelvjárási adatfeltárásnak ugyanakkor tömegesnek is kell(ene) lennie: nem elég tehát egy-két adatközlő megkérdezése egy-egy típusról. A matematikai statisztika alaptétele, hogy egy halmaz egészére csak akkor lesznek érvényesek a következtetések, ha legalább a halmaz 10%-át teljes mélységben megvizsgáltuk: enélkül az extrapoláció nem reális. Mondani sem kell talán, hogy ezek a követelmények nyelvi adatgyűjtéskor szinte teljesíthetetlenek, ezért következtetéseinkben nagyon óvatosnak kell lennünk.

A szociolingvisztikai regiszterváltásokat valójában nem tekinthetjük „változásvizsgálatnak”. Kétségtelen, hogy minden beszélő lelkiállapotában minden partnerváltáskor társadalmilag is befolyásolt emotív — érzelmi, hangulati — változás megy végbe (azt mondhatjuk: minden megnyilatkozásunk szociolektum értékű, a sajátmagunk és partnerünk társadalmi helyzetétől függő), ez azonban a nyelvi jelenségek oldaláról nem változás, hanem váltakozás jellegű: az egyidejűleg birtokolt csoportnyelvek közt válogathatunk.

Valódi változásvizsgálatról akkor beszélhetünk, ha az időtengelyen való elmozdulás alapján mérjük össze az egyén, a kis csoport vagy a faluközösség nyelvhasználatát, és emeljük ki az eltéréseket, különbségeket. Nem egyéni vizsgálatot figyelembe véve ennek nem kis nehézségei vannak, amelyekre a szakemberek gyakran utalnak is. Abból, amit előbb a szociolingvisztikai adatfeldolgozásról mondtunk, világos, hogy igazi változásvizsgálatot elsősorban olyankor végezhetnénk, amikor egy szociolingvisztikai követelmények szerinti korábbi — legalább néhány évtizedes — adatgyűjtés áll rendelkezésünkre. Ilyennel azonban hazánkban úgyszólván nem rendelkezünk, vagy csak nagy engedmények árán fogadhatunk el ilyennek egy-egy munkát. Teljes joggal fejtegette Károly Sándor szombathelyi felszólalásában a változásvizsgálatok akadályaként, hogy „... se a nyelvjáráások, se a köznyelv nincs olyan pontosan leírva, hogy a változások rögzítésének alapjául szolgálhatna” (DialSzmp. 116).

Azt a kiindulópontot, azt az érintetlen nyelvjárási állapotot, amelyhez a lefolyó változásokat viszonyítanunk kellene, Benkő Loránd már idézett előadásában „nyelvjárási mélyrétegnek” (DialSzimp. 16), „nyelvjárási alaprétégnek” nevezte (uo. 22). De

vajon létezik-e ilyen érintetlen alapréteg? Ha figyelembe vesszük, hogy nyelvtudásaink már a múlt század első felében azon keseregtek, hogy az iskola, az olvasás hatására kipusztulnak a nyelvjárásiasságok, alighanem tagadó választ kell adnunk a kérdésre. A mai kutatás számára mégis — megalkudván a körülményekkel — azt mondhatjuk: nyelvjárási alapréteg értékűnek tekintjük az olyan idősebb, egész életét helyben leélő emberek beszédét — elsősorban a mezőgazdasági, háztartásbeli foglalkozást űzőkét —, akik a legtípusosabb nyelvjárási — köznyelvi regiszterváltásra képtelenek, tehát idegenekkel is, nem otthoni körülmények között is csak nyelvjárási kiejtésüket használják. Hogy ebbe ifjúkoruk óta mennyi olyan elem épült be, amely nem eredeti sajátja volt nyelvjárásiásuknak, azt persze így sem tudjuk megállapítani és kiszűrni.

Ennek alapján azt mondhatjuk: bizonyos változásvizsgálat a szinkroniában is megkísérelhető, ha az együtt élő, azonos foglalkozású, azonos iskolázottságú nemzedékek nyelvhasználatát egymáshoz hasonlítjuk. Ezt valójában szociolingvisztikai alapú dinamikus szinkron vizsgálatnak nevezhetnénk. Diakrón változásvizsgálatra csak akkor van módunk, ha egy helyi nyelvjárásból jóval korábbi, teljesen hiteles, szociolingvisztikailag is értékelhető adattárunk van. Annak összemérése a mai nyelvjárási alapréteggel, illetőleg az élő nyelvhasználat társadalmi árnyalataival jelezheti a tipikus elmozdulásokat a nyelvjárási hangrendszer, szókincese és esetleges szerkezeti módosulásai terén. Mondanunk se kell, hogy még e feltételek meglétekor is nagyon körültekintő és óvatos következtetésekre kell jutnunk: eredményeink közelebb állhatnak a matematikában szokásos „sejtésekhez”, mint a bonyolult valóság „egzakt” tükröztetéséhez.

2. Ha a fenti megfontolások után címbeli témánk, a szamosháti nyelvújítás változása felé fordulunk, először arról kell szólnunk, mi jogosít fel bennünket ilyenféle vizsgálatra, illetőleg mekkora a realitása a helyes következtetéseknek.

A Szamoshat — a Szamos két partjának települései Szinyérváraljától Mátészalkáig — nyelvjárásiilag talán az egész magyar nyelvterület legjobban feltárt, leírt vidéke. Ebben a fő érdem Csúry Bálintné, a debreceni egyetem iskolateremtő nyelvjáráskutató professzoráé, akinek szinte egész életműve e vidék tájnyelvének vizsgálatához kapcsolódik. Több évtizedes kutatását nagyszerű leíró és történeti hangtani, alakitani, szintaktikai tanulmányok tárták a hazai és külföldi tudományos körök elé századunk első évtizedétől 1941-ig, korán bekövetkezett haláláig. (Az életmű részletezésére és értékelésére itt nincs terünk, csak utalunk Bakó Elemér Csúry Bálint élete és munkássága — MNy. 3: 7—38, illetőleg Imre Samu méltatására — A mai magyar nyelvújítások rendszere. Bp., 1971. 10—9.)

Legfőbb értéke a Csúry életműnek a több mint két évtizedes munkával gyűjtött és szerkesztett Szamosháti szótár (Bp., 1935—6.). E máig felülmúlhatatlan két testes kötet mintegy 18 ezer szócikkében századunk első harmadának szinte teljes szamosháti nyelvkincese van lerögzítve. Igaz, hogy hangjelölése némileg sematizáló, a változatokat, realizációs eltéréseket kevéssé tartja számon, de lexikográfiai szempontból példaszzerű, és példamondatai révén szintaktikai, mondattani jelenségeket is gazdagon tükröztet. A szókészlet számos szociolingvisztikai sajátosságát rögzíti. Bakó Elemér így méltatja e vonatkozásban: „Csúry pontosan megjelöli szótárában a szó alakjának vagy jelentésének használati körét is, pl. ilymódon: öregek beszédében, bizalmas, érzelmes, indulatos beszédben, kaszárnyai nyelvben, műveltebbek beszédében, ironikus, gúnyos, tréfás, pejoratív értelemben. — Megjelöli továbbá azt is, hogy a szó elavult, kiveszöbben vagy keletkezöbben van; hogy az illető szó csak egy szótárban, közmondásban vagy csak költeményben fordul elő; hogy ritkán vagy csak egyetlenegyszer hallotta-e” (MNy. 3: 23).

A fentiek alapján úgy gondoljuk, Csúry Szamosháti szótára joggal tekinthető olyan alapműnek, amelyhez mint hiteles nyelvjárási alapréteggel viszonyíthatjuk a

későbbi, e területről származó nyelvjárási feljegyzéseket, és kitapinthatjuk a jelentősebb változási folyamatokat.

Melyek azok a fontosabb munkák, amelyeket az összehasonlításba bevonhatunk? – Legelsőként a magyar nyelvjárástudomány eddigi legnagyobb teljesítményét, A magyar nyelvjárások atlaszát említhetjük. Ennek hat hatalmas kötete 1162 térképlapon szóalakok térképre írásával számos nyelvjárási hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenséget ábrázol. A nyelvatlasz kutatópontjai közül a Szamoshát területére vagy annak közelébe csak kevés kutatópont esik: Mánd (0–17), Géberjén (P–8), Tyukod (P–9), Hermánszeg (P–10). Enégy község atlaszbeli adatai kínálkoznak olyannak, amelyeknek 1949–1960 között gyűjtött szóalakjait a Csúry 30–40 évvel korábbi feljegyzéseivel szembeesíthetjük.

A Szamoshát területéről való nagyobb méretű, Csúry utáni nyelvjárási gyűjtéseknek nem vagyunk bővében. Megemlíthetjük Balogh László tájszóközléseit (Szamosszegi szóközlések: MNyj. 13: 161–72, 14: 108–16, 14: 137–42, 16: 127–35, 18: 167–72, 19: 149–53), ez igen értékes szóanyagot ölel fel. Magam több ízben gyűjtöttem és publikáltam Gacsályból való szövegeket az ötvenes években; közülük négyet az ÚMTSz. adatgyűjtése is feldolgozott (a kéziratok leltári száma a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén: K-159, K-160, K-162, K-220). Fontosabb ezeknél az a próbagyűjtés, amelyet egy e vidéket felölelő regionális nyelvatlaszhoz végeztem. E próbagyűjtés tíz községben készült el: Nagyecsed, Ura, Gacsály, Kishodos, Penyige, Tiszacsécsé, Szatmárcseke, Vitka, Tarpa. Közülük négy tekinthető itt felhasználhatónak (a csaknem 700 címszót felölelő gyűjtésből mutatvány jelent meg „Egy tájnyelvi atlasz tervéről” címmel: MNyj. 8: 83–92 + 33 címszó összehasonlító táblázata uo.). – Főleg a hangtani jelenségek terén alkalmasak a SzamSz. adataival való szembeesítésre azok a modernebb, magnetofonról átírt szövegeközlések, amelyek e vidékről megjelentek (Kálnási Árpád: Tiszabecs, Nagyecsed – MNyj. 22: 169–73; Sebestyén Árpád: Nagyhódos, Nagyéc, Nagydobrony, Beregújfalu, Ura – uo. 23: 189–206).

A nyelvjárási változásokra, a nyelvjárási jelenségeknek a köznyelvihez vagy regionális művelődési központ nyelvéhez igazodására a szaktudomány sok kisebb-nagyobb számú adattal szolgál. Összefoglalóan tárgyalja ezt a folyamatot Imre Samu „Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról” című tanulmányában (ÁNyT. 8: 85–104). Egyik fontos összegező gondolatsora a következő: „... a nyelvjárások egészének pusztulását, háttérbe szorulását illetően nem egyes nyelvjárási sajátosságok eltűnése a legszámottevőbb tényező, hanem a pusztulás ténye egyéb, bonyolultabb, áttételesebb formákban (pl. a nyelvjárásban beszélők számának nagyarányú csökkenése; egyes nyelvjárási sajátosságok területének leszűkülése; a nyelvjárási sajátosság jelentkezésének megritkulása) mutatható ki elsősorban” (i. h. 91–2). Ezeket a szempontokat célszerű szem előtt tartanunk akkor is, ha egy-egy terület vagy helyi nyelvjárás változásainak folyamatát akarjuk megfigyelni.

3. Fentebb már utaltam rá, hogy a sok tekintetben kiváló Szamosháti szótár alkalmasnak ígérkezik arra, hogy a terület nyelvjárási alaprétégének szerepében viszonyítási alapul szolgáljon. Megfontolást igényel azonban az a kérdés, mennyiben tekinthető a szótár az egész Szamoshát népnyelvi tükrének vagy csak Csúry Bálint szülőfaluja, Egri község nyelvjárási szókészletét összegező műnek. A szótár bevezetője kifejti, hogy bár a gyűjtés alapja Egri nyelvjárása, a terület nyelve annyira egységes, hogy ahol az adat után nincs a szűkebb lelőhely feltüntetve, ott az adott kifejezés Egri és az egész Szamoshát közös kincse (3–4).

Mai nyelvjáráskutatásunk ezt az egység-felfogást óvatosan kezelendőnek ítéli. Különösen a magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtései arról győzték meg a kutatókat,

hogy a nyelvjárások igen gazdagok egymás mellett élő változatokban mind a fonémák realizációit és terhelését, mind az alaktani és szóföldrajzi kérdéseket tekintve. A Csúry iskola bizonyos uniformizáló, sematizáló hajlandóságát éppen ennek az iskolának egyik legkitűnőbb neveltje, Imre Samu teszi szóvá (MMNyR. 18). A változatok megjelenése a beszélők nyelvhasználatában természetesen következik a szociolingvisztikai (a társadalmi helyzet falun is meglevő tagoltsága), illetőleg a pszicholingvisztikai (a partnerhez, szituációhoz igazodó megnyilatkozás) körülményekből. Azt is meg kell mondanunk, hogy ennek a vidéknek a nyelvjárását már a Csúry előtti szakirodalom sem tekintette ennyire egységesnek (vö. Fülep Imre: A Szatmár városi nyelvjárásról: Nyr. 9: 263–5; Pályi Gyula: Mátészalka és vidéke nyelvjárása: uo. 16: 494–9, 540–5; illetőleg: Bartha Károly, A paládi nyelvjárás – kéziratos tanári szakdolgozat, KLTE Könyvtár A-1; Molnár József: A csengeri nyelvjárás ismertetése – tanári szakdolgozat, KLTE Könyvtár A-4; l. még: Sebestyén Á.: MNyj. 8: 83–92).

A különböző típusú változatok bizonyára éltek a szamosháti nyelvjárásban már Csúry gyűjtésének idejében is. Ezt nemcsak a nyelvatlasz e vidékről származó feljegyzései valószínűsítik, hanem az erdélyi magyar nyelvjárás kutatás regionális atlaszai és monográfiái is (vö. pl. a Szamosháttal szomszédos területről: Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1973. Kriterion Kiadó). A nyelvi változatok számontartását a szociolingvisztika elméleti oldaláról hangoztatja Hajdú Mihály (A csoportnyelvekről. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1. sz.), gyakorlatban műveli nemcsak Imre Samu nagy összefoglaló műve (MMNyR.), hanem Kiss Jenő is számos munkájában (pl. Mihályi tájszótár, Bp. 1979., NytudÉrt. 103 sz.; Nyelvjárási tanulmányok, Bp. 1981., MNyTK. 159. sz.; Fejezetek a Mihályi nyelvjárás mondattanából, Bp. 1982., MNyTK. 164. sz.; A rábaközi Mihályi nyelvjárásnak hang- és alaktana, Bp., 1982., Akad. Kiadó; stb.) és sok más mai nyelvjárás kutatónk.

Mindezekből a továbbiakra nézve az következik, hogy a Szamoshát környékéről feljegyzett nyelvjárási adatok változatokban való gazdagsága a Szamosháti szótárhoz mérve korántsem mind tekinthető azóta létrejött új fejleményeknek. Lehetséges, hogy már Csúry idejében is léteztek akár Egriben is, de a falu minden szociális rétegének tudatos feltárása híján nem kerültek be a szótárba. Vagy létezhetek a terület más községeiben, azok valamely szociális rétegében, de elterjedtségük, szociális érvényességi körük szűkebb: lévén kimaradtak Csúry hatóköréből. Mindez semmit sem von le a SzamSz. értékeiből, hiszen eleve elképzelhetetlen, hogy egyetlen ember, aki fő hivatásában kolozsvári tanár könyvtáros, kutató nyelvész, még ha minden lehetőségét kihasználta is, hogy hazautazzon szülőfalujába gyűjteni, a szociolingvisztika mai követelményeinek megfelelően tömeges, szociális rétegekre kiterjedően teljes adattárat állítson össze. A szótár igazi értéke az, ami benne van, annak abszolút hitelessége, ahogyan Előszavában megfogalmazta a szerző: „Szótáramban csak olyan adatok fordulnak elő, amelyeket saját fülemmel hallottam, s úgy jegyeztem föl” (3).

Mindabból, amit eddig írtam, világosan következik, hogy az alábbiakat csak megszorításokkal lehet a szamosháti nyelvjárásban lezajlott változások rendszeres vizsgálatának tekinteni. A Szamosháti szótár alapulvételével valójában csak egy mai Egri községbeli gyűjtés lenne szembevihető, az is csak fenntartásokkal. Látszólag konkrét adataink ellenére is inkább általános értelemben vett változások elmozdulásokról beszélhetünk, mintsem konkrét szociolingvisztikai összemérésről, felhozott példáink pedig inkább csak illusztrálják a jelenségeket, mintsem mélységükben feltárják.

Tárgyalásunkban abból a jellemzésből indulunk ki, amelyet Imre Samu már többször idézett összegező kötetében találhatunk (MMNyR. 362–3). Ennek alapján tekintjük át a legfontosabb hangtani és alaktani jelenségeket, összevetve őket Csúry szótárának adataival.

4. Nyelvjárásunknak talán legjellemzőbb hangzási sajátága, hogy a köznyelvi *é* fonéma helyén két *é*-féle fonémát ismer: a szakirodalom *é*₁ és *é*₂ névvel jelöli őket. Az elsőnek leggyakoribb realizációs formája az *éi* kettőshangzó, a másodiknak az *ié*. A SzamSz. az elsőt szinte kizárólag a köznyelvi *é*-vel, a másodikat pontos-vesszős *é*-vel jelöli: *fél* (főnév): *fél* (ige); *szél* (légáram): *szél* (perem); *szén* (parázs): *szén* (fészter) stb. Csúry mindkét hangot monoftongusnak jelöli, pedig nagyon valószínű, hogy már az ő idejében is előfordultak kettőshangzós változatok mindkét fonéma kiejtésében. Hiszen még a nyelvészeti-
leg kevésbé iskolázott Móricz Zsigmond is felfigyelt az *é*₂ helyén hallható diftongusokra, igaz Kisar vidékéről idéz ilyen adatokat: *szép, mindig, mérgeibe, ieletiébe, tiészta* (Borovszky S. szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár megye. Bp., é.n. 268; vö. még: Sebestyén Á.: MNyj. 4: 101–5).

Az *é*₂ fonémát a nyelvjárás beszélői csak maguk közt ejtik gátlátalanul. Idegen partnerrel, hivatalos helyen kerülni igyekeznek, mivel olykor ezzel szokták a távolabb lakók gúnyolni a vidék beszédmodját. Legtöbbször azonban nem sikerül a köznyelvi *é* monoftongusra átváltaniuk, hanem annak a táji nyelvben szokásos *éi* diftongusos változatok valamelyikét ejtik helyette. Ebből eredően a két fonéma ma gyakran ebben az irányban kezd kiegyenlítődni.

Az *é*₁ fonéma nyelvatlaszbeli változatairól az alábbi táblázat ad képet:

Az *é*₁ fonéma realizációi az országos nyelvatlaszból

Címszó	SzamSz.	Mánd 0–17	Géberjén P-8	Tyukod P-9	Hermánszeg P-10
<i>cékla</i>	<i>cékla</i>	<i>céklaenépa,</i> <i>cékla</i>	<i>ceikla</i>	<i>cékla</i>	<i>cékla</i>
<i>fél</i> (fn)	<i>fél</i>	<i>fél</i>	<i>fjél</i>	<i>fél</i>	<i>fél, fél</i>
<i>hét</i>	<i>hét</i>	<i>hét</i>	<i>heit</i>	<i>hét</i>	<i>heit, hét</i>

A példák szaporítása nélkül láthatjuk, hogy ahol Csúry csak egyféle hangot hallott, ott a nyelvatlasz gyűjtői a ritka monoftongus mellett 4–5féle kettőshangot is feljegyeztek. Kérdés persze, hogy ezek mennyiben új fejlemények. Saját gyűjtésemből a vidék más községeiből ugyanezt mutathatom be:

Az *é*₁ fonéma realizációi az atlaszpontokon kívül

Címszó	SzamSz.	Gacsály	Ura	Nagyecsed	Penyige
<i>paréj</i>	<i>paré</i>	<i>paré</i>	<i>paré</i>	<i>paré</i>	<i>paré, laboda</i>
<i>lécet</i>	<i>lécet</i>	<i>lé'cet</i>	<i>lé'cet</i>	<i>lé'cet</i>	<i>lé'cet</i>
<i>léket</i>	<i>véket</i>	<i>lé'ket</i>	<i>lé'ket, léket</i>	<i>lé'ket</i>	<i>vé'ket</i>
<i>pucér</i>	<i>pucér pucér-</i>	<i>pucé'ron</i>	<i>pucé'ron,</i> <i>pucé'ron</i>	<i>pucé'ron</i>	<i>pucé'ron,</i> <i>mesztelen</i>
<i>kerék</i>	<i>kerek</i>	<i>keré'k, kerek</i>	<i>kerék</i>	<i>kerek, keré'k</i>	<i>keré'k, kerek</i>
<i>kötél</i>	<i>kötél</i>	<i>kötél</i>	<i>kötél, kötél</i>	<i>kötél</i>	<i>kötél</i>
<i>szekér</i>	<i>szekér</i>	<i>szeké'r, szekèr</i>	<i>szekér</i>	<i>szeké'r</i>	<i>szeké'r, szekèr</i>
<i>tehen</i>	<i>tehen</i>	<i>tehen, tehé'n</i>	<i>tehen, tehen</i>	<i>tehen</i>	<i>tehé'n, tehen</i>
<i>fej</i> (ige)	<i>féj</i>	<i>féj, féj</i>	<i>féj, féj</i>	<i>féj, féj</i>	<i>féj, féj</i>
<i>tej</i>	<i>té</i>	<i>téj, téj</i>	<i>téj, téj</i>	<i>téj, té</i>	<i>téj, téj</i>

Az \acute{e}_1 fonéma változatai mellett a táblázat azt is mutatja, hogy Csúry a jégen vágott lyukat csak *vék* alakban ismeri. Ugyanakkor van a szótárában *lék* címszó is, de csak a görögdinnyén vágott szelet értelemben. Világos, hogy a két szóalak már akkor sem igen különült el olyan méreven. Lehetséges, hogy a SzamSz. itt egy már korábban megindult változás két alakját szakította szét.

A *puccér* mellett a *puccér* alak a *puccér-kolompérleves* és a *puccérlökés* összetételekben szerepel a szótárban: gyűjtésünk jól mutatja a köznyelvi irányú kiegyenlítődést.

Hasonlóan a hagyományos *kerek*, *kötél*, *szekér* mellett fellépő újabb fejleményeket mutatják a fenti alakok, meg a *tehen* változatai. A *fej* és a *tej* példái azt mutatják, amikor a nyelvjárási \acute{e}_1 nem a köznyelvi \acute{e} fonéma helyén jelenik meg. Ezekben is jól látható a SzamSz.-ban rögzített eredeti forma mellé behatoló, köznyelvi hatásra alakult *fej*, *tej* alak.

Az \acute{e}_2 fonéma a nagyatlász gyűjtéseiben még erősen tartja magát. Nem szabad elfeledni, hogy az ötvenes években, amikor a gyűjtés folyt, a mainál jóval zártabb volt ez a vidék, és a megkérdozettek zöme a nyelvjárási alaprteget beszélte.

Az \acute{e}_2 fonéma realizációi az országos nyelvatlazsból

Címszó	SzamSz.	Mánd 0—17	Géberjén P-8	Tyukod P-9	Hermánszeg P-10
<i>szép</i>	<i>szép</i>	<i>sziep</i>	<i>sziep</i>	<i>sziep</i>	<i>szép</i>
<i>vér (fn)</i>	<i>vér</i>	<i>vēr</i>	<i>vēr</i>	<i>vēr</i>	<i>v'ér</i>
<i>méh</i>	<i>méj</i>	<i>měj, <měj></i>	<i>měj, mé</i>	<i>měj</i>	<i>m'éj</i>
<i>édes</i>	<i>édes, édes</i>	<i>iędes</i>	<i>iędes</i>	<i>iędes</i>	<i>'édes</i>
<i>fésű</i>	<i>fűsü</i>	<i>fjēsü</i>	<i>fjēsü</i> <i>fűsü</i>	<i>fjēsü, f'ēsü,</i> <i>f'űsü</i>	<i>f'ēsü</i>
<i>néztél</i>	<i>(nészted)</i>	<i>njēsztél</i>	<i>njēsztél</i>	<i>njēsztél</i>	<i>n'észtl</i>
<i>beszélz</i>	<i>beszélz</i>	<i>beszēj'sz,</i> <i>beszē"sz</i>	<i>beszēj'sz,</i> <i>beszē"sz</i>	<i>beszēj'sz</i>	<i>besztész,</i> <i>beszélz</i>
<i>fűrész</i>	<i>fűrész</i>	<i>fjriēs</i>	<i>fjriēs</i>	<i>fjriēs</i>	<i>fjriēs</i>
<i>gyík</i>	<i>gyék</i>	<i>gyięk, gyik</i>	—	<i>gyięk, gyik</i>	—
<i>íny</i>	<i>ény</i>	<i>fogágy <íny></i>	—	<i>ięny, ĩeny,</i> <i>ény, <fogágy></i>	—

A táblázat az \acute{e}_2 fonéma stabil meglétét igazolja, azt, amit a SzamSz. még kizárólagosnak tart. Valószínű, hogy a változás valóban később indult meg, de — mint látható — az atlasz gyűjtésekor már megjelent az átváltódás: az \acute{e}_1 fonéma változatainak behatolása a feltűnő nyelvjárási hang helyére. Erre mutatnak a *méh* és a *beszélz* adatai. A Csúrynál még kizárólagosnak jelzett *fűsü* erősen visszaszorult, sőt, a helyébe lépő, \acute{e}_2 fonémát megtestesítő *fjēsü* alakokban is megmutatkozik már a köznyelvhez igazodás: *fjēsü*. A *gyík* és *íny* eredeti \acute{e}_2 fonémája is átadja helyét a köznyelvi *i* helyi rövid *i*-jének.

Saját gyűjtéseimben, amelyek az országos atlasznál később készültek, jóval erősebb az \acute{e}_2 fonéma visszaszorulása. Egyrészt több szóban, másrészt több adatközlő nyelvben jelennek meg legalább párhuzamosan a köznyelvhez igazodó, az \acute{e}_1 fonémát képviselő realizációk. Hasonló megfigyelésre jutottak más e vidéken kutatók is (vö. pl. T. Károlyi Margit: *Nyelvjárási elemek a szabolcsi 10—14 éves tanulók nyelvhasználatában*. In: Bachát L. et. al. szerk.: *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában* (1984). OPI 1986. 275). Szemléltetésül íme néhány adat válogatás nélkül abból a kérdőfüzetemből, amelyet Urában 1961-ben jegyeztem fel: (az adatok utáni szám azt jelzi,

hány adatközlő mondta a jelzett választ) *kaparék* (4) *kaparék* (1); *vérád* (3), *vírad* (1), *vírad* (1); *észékkóróú* (2), *ézék* (1), *ízék* (1), *ízikkóróú* (1); *rév* (2), *rév* (1); *révész* (1), *révész* (3); *pucéron* (4), *pucéron* (1); *vésőü* (3), *véső* (2), *véső* (1); *rétója* (4), *létra* (1); *széjjel-* (1), *szíjjel-* (1), *szét-* (1); *kikésérem* (3), *késérem* (1), *kisérem* (2); *méhes* (2), *méhes* (1); *lép* (3), *lép* (1); *tánygyér* (1), *tányér* (1); *ízét* (acc. 1), *ézt* (4); *kéméli* (1), *kiméli* (1).

A két szamosháti *é* fonémával kapcsolatos gondolatokat tehát az alábbiak szerint összegezhetem. Valószínű, hogy már Csűry idejében sem csak egy-egy realizációja volt e fonémáknak: az *é* és az *é* mellett meglehettek a diftongusos ejtismódok is, de ezeket a sematizáló feljegyzésmód nem tükröztette. A felszabadulás után még sokáig elzárt vidéken máig elevenen megmaradt a két fonéma, de gyorsuló átalakulás figyelhető meg hangzásukban. A köznyelvvel egyező *é*₁ esetében csökken a diftongusos, szaporodik a monoftongusos ejtismód. A kirívóan nyelvjárási *é*₂ változásában két tendencia figyelhető meg: egyrészt az erősen diftongusos változatai fogynak, közelítve a monoftongusos ejtismód felé, másrészt és főleg: újabban gyorsuló ütemben következik be a köznyelvi *é*-vel azonosuló *é*₁ fonéma változataiba való átbillenése a kiejtésnek. A köznyelvi hatás mutatkozik meg abban is, hogy mindkét nyelvjárási fonéma egyre többször átadja helyét a köznyelv megfelelő más fonémájának: *féj*, *téj* helyett *fèj* *tèj* (természetesen a zártszótagi *j* hatására megnyúlt formában), illetőleg az *ěny*, *gyék* helyett *iny*, *gyik* (természetesen az itt élő rövid formában).

5. Sajnos, nincs elég terünk hozzá, hogy a hangrendszer többi tagjának a SzamSz.-hoz mért eltéréseit a fentiekhez hasonló részletességgel szemléltessük. Rövidebbre fogva így még a következő jelenségekre térünk ki.

Imre Samu is nyelvjárásunk legjellemzőbb sajátosságai közt említi, hogy a köznyelvi *ú*, *ü*, *i* fonémák helyén igen gyakran ezek rövid párja szerepel: *buzá*, *rud*, *bünös*, *kesztyü*, *kinoz*, *tanít* stb. (i. m. 363). Vidékünk beszélőinek túlnyomó többsége — szinte iskolázottságától, társadalmi helyzetétől függetlenül — nincs tudatában ennek a nyelvjárási ejtismódnak, vagy ha igen, akkor sem érzi szégyellni való vidékiességnak, és nem törekszik elkerülésére. Ennek megfelelően azt tapasztalhatjuk, hogy ezek a rövid fonémák szilárdan tartják magukat a szamosháti kiejtésben. Közvetve talán támogatást kap ez az ejtismód szélesebb, országos körben is azáltal, hogy az irodai munkát végzők szeme a megfelelő hosszú betűk nélkül legépelet iratok alapján normatívnak is érzi az ilyen kiejtést. A nyelv-művelés meglehetősen eredménytelenül harcol a megfelelő hosszú betűk jelölésén és kiejtésén sérelmet ejtő hiba ellen, mégis inkább terjed a jelenség: szinte normativálódik.

Ez a sajátosság olyan erős nyelvjárásunkban, hogy például a *buzá*, *buzavirág*, *hosszu*, *szomorú*, *szu*, *turóú*, *tyuk*, *tyukszem*, illetőleg a *bünös*, *sürü*, *szinü*, *tüz*, *tüzet*, meg a *seggüt* (= segít), *seggüttek* (= segítetek), *tanító*, *taníttya*, *taniccsa*, *tiz*, *zsiros-* szavak a nagy nyelvatlaszból ide tartozó mind a négy községben csak a fenti rövid *u*, *ü*, *i* hangokkal fordulnak elő. A köznyelvi hosszúsághoz való lassú igazodás nyomai azonban már ebben a típusban is megjelentek: a *seprü* adatai közt Mándon (0–17) szerepel a *seprü*, *seprü*, *seprő* is: a *tetü* Géberjénben *tetü*, Mándon *tetü*, *tetü* és *tetü*; többes számú alakja pedig Géberjénben *tetük*, Mándon *tetvek*, *tetük*, *tetük* alakban is elhangzott. A *zsúp* címszó rövid magánhangzós alakjai mellett Tyukodon feljegyezték a félhosszú magánhangzós *zsüff* változatot is.

6. Bizonyos mértékben ellensúlyozza nyelvjárásunknak a fenti, rövid magánhangzós sajátosságát az a tulajdonsága, hogy bizonyos hangtani helyzetben bármely rövid magánhangzót megnyújt. A szakirodalom ezt mint a zárt szótagi *l*, *r*, *j* nyújtó hatását tartja számon: ha e mássalhangzók valamelyike szótagzáró helyzetbe kerül, a szótagbeli rövid magánhangzós időtartama meghosszabbodik. Csűry ezt egészen hosszúnak jelölte: *bäl*,

bőr, bőz (= boly) stb. A jelenség fonetikai természetű, tehát ha a szóban forgó mássalhangzók szótagzáró jellege megszűnik, nyújtó hatásuk sem érvényesül: *balos, boros, bojos* (ebben az esetben ugyanis a szótag nyílttá válik: *ba-los, bo-ros, bo-jos*). Mivel vidékünk beszélői ezt a nyelvjárási sajáttságot sem érzékelik, eléggé jól megmaradt a mai nyelvben is. Területi kiterjedése túlnő a Szamosháton, szinte az egész északkeleti nyelvjárásterületre jellemző. Imre Samu e jelenségről így ír: „Az *l, r, j* nyújtó hatása igen erős, és a nyújtott hang gyakran nyitódó típusú kettőshangzóban realizálódik (pl.: *k^uőlbász, k^uörte, sz^oalma, k^eerbe* stb.” (i. m. 363).

A jelenség a Szamosháton rendkívül színes. A nyújtó hatás legtöbbször félhosszúságot eredményez, de elég gyakori a teljes hosszúra nyúlás is. A nyúlással párhuzamosan megfigyelhető a megnyújtott magánhangzó kissé zártabbá válása is. A kettőshangzóvá nyúlás vidékünkön nem nagyon gyakori. Bizonyos esetekben a megnyúlt magánhangzó a fonológiai hosszú párjával esik egybe — más kérdés, hogy ennek ellenére rövid fonémaként kell értékelnünk, hiszen a sajátos fonetikai helyzet megváltozásakor visszaáll a rövid fonéma realizációi közé (*ö : ő : õ*). Arra is elég sok példa van mindezek mellett, hogy — bizonyára a köznyelv hatására — a nyúlás nem következik be.

A nyújtó hatásra bekövetkező változatok gazdagságát érzékeltetjük a nagy nyelvatlasz két címszavának kiemelt részletével. A *perje*(fű) térképlapján ezt találjuk: Mánd: *p^ěrnnyefji, p^ěrnnye*; Géberjén: *p^ěrnnye, p^ěrnnye, <p^ěrnje*; Tyukod: *p^ěrnnye*; Hermánszeg: *p^ěrnnye*. Tegyük mellé az *ördög* térképlapjának adatait! Mánd: *űördög, őrdög*; Géberjén: *ördög*; Tyukod: *őrdög, őrdög*; Hermánszeg: *ğrdög, őrdög, őrdög*. — A nyúlás elmaradására csak egy néhány adatot emelünk ki. A várható *faról* helyett Mándon csak a *farol*, a pörkölt nevéként Tyukodon csak a *pörgölt* került elő, rövid első szótagi magánhangzóval. A *pej* lószínnév változataként Mándon *p^ěj*, Tyukodon *p^ěj* rövid alakok is szerepelnek. A *talp* címszó Hermánszegen háromféle hosszúsággal szerepel: *tālp, tǎlp, talp, <tāp>* ez utóbbi ritka jelzéssel.

Csúry szótára ezt a fonetikai helyzethez kötődő hangtani sajáttságot kivételtelennek mutatja, mértékét pedig egyformán hosszúnak tekinti. Zártabbá tevő hatását nem jelzi. Valószínű, hogy a jelenség már régen is árnyaltabb volt. A gazdag hangtani árnyalódás persze következhetik a beszélők elkerülési törekvéséből is, bár ezzel kevéssé számolhatunk. Minden bizonnyal köznyelvi hatásra bekövetkező változás lehet a nyújtó hatás teljes megszűnése. Ez azonban ma még nem erőteljes, bár megfigyeléseim szerint gyakoribb, mint a nyelvatlasz gyűjtésének idején.

7. A kettőshangzók, diftongusok kérdését már érintettem az *é* fonémák realizációi kapcsán. Mivel azonban feltűnő jegyei nyelvjárásunknak, szólnom kell az *ó* és *ő* fonémák diftongusos változatairól is. Azt mondhatom, ezeket a hangokat a beszélők túlnyomó nagy többsége kettőshangzóként ejti, anélkül, hogy tudatában volna. Csúry szótára az *ó* helyén mindig *ou*, az *ő* helyén mindig *öü* diftongusokat jelöl. A valóságos hangzás valószínűleg már akkor is színesebb volt. A nyelvatlaszgyűjtők és magam is számos változatban jegyeztük fel e hangokat. Íme néhány az atlaszból kiírt szóalak:

Mánd (0–17): *h^og, hó^u, tó^u, szó^u, jó^u, kó^ustoló^u, disztó^usó^u, hó^udas* stb.; Géberjén (P-8): *h^og, h^oo, sz^ou, j^ou, j^oo* stb.; Tyukod: (P-9): *h^og, tó^u, j^oo, kó^ustoló^u, diszt^oos^ool*, *hó^udas, hó^udas* stb.; Hermánszeg (P-10): *h^oy, h^oo, hó^u, sz^oo, j^oo, jó^u* stb.

Mánd (0–17): *cs^osz, cs^öidör, v^és^öü, z^öd* stb.; Géberjén (P-8): *sz^öüll^öü, cs^ösz* stb.; Tyukod (P-9): *sz^öüll^öü, cs^ösz, cs^ösz, cs^ösz, cs^öidör, z^öd* stb.; Hermánszeg (P-10): *sz^öüll^öü, cs^ösz, z^öd* stb.

Látni való, hogy a diftongusok záródók: mindig első elemük nyíltabb nyelvállású. Ez viszont nemcsak *o* lehet, mint Csúrynál látható, hanem ennél nyíltabb *o*, illetőleg alsó nyelvállású *a* vagy ennek fél fokkal zártabb változata. A nyomatékviszonyok sem csak

egyfélék: lehetséges a kiegyenlített, egyforma nyomatékú elemekből, illetőleg egészen kis nyomatékú simuló elemmel alakult kettőshangzó is. A záródó jelleg mindig megfigyelhető: a második elem mindig felsőbb nyelvállású az elsőnél. Hasonló megfigyelések adódnak az *o* helyén mutatkozó kettőshangzókon is.

A kettőshangzók változását a beszélők számának fogyásával lehet párhuzamba állítani: az idősök következetesen, a fiatalok kevés szóban, ritkábban diftongálnak. A változás a köznyelvi *ó, ő* monoftongus felé tart. A fenti térképlapokról ezeket emelhetjük ki: Tyukod: *holdas, ódal*, Mánd: *hírnyó, hērnjó*, illetőleg: Mánd: *szőlő^u, vjēső, vjēsü*, Tyukod: *ēglesztő*. (Itt jegyezzük meg, hogy *hold, oldal, zöld* *l*-kieséses alakjait nem kezeltük külön.) Az természetesen elképzelhető, hogy a régi nyelvjárási alaprétgeben a kettőshangzóknak nem feltétlenül volt olyan gazdag változatskálája, mint ma tapasztalható. A nyelvjárási változások felgyorsulásából ugyanis az következik, hogy egyre többen igyekeznek a felismert sajátságokat a köznyelvihez — esetleg a regionális nyelvben szokásos átmeneti jelenséghez, illetőleg a szomszédos nyelvjárások rokon jelenségéhez — igazítani, és ebből a sokféle igazodási törekvésből sokféle átmeneti, köztes megoldás születik (vö. Imre Samu: *ÁNYT. 8: 95—6*). A változatok végső eredője azonban mindenképpen a köznyelv felé mutat, még ha átmenetileg úgy tűnik is, mintha a sokféle variáció a normanyelvi egységeséssel ellentétes erőt szabadítana fel.

8. Igen érdekes, látszólag már morfológiai, alaktani, de hangtanilag is igen jellegzetes sajátossága nyelvjárásunknak a *-ból/ből, -ról/ról, -tól/től* határozóragok zártabb, felső nyelvállású magánhangzós megjelenési formája: *-tűl/tűl, -rűl/rűl, -bűl/bűl*. Mivel ezek a leggyakrabban előforduló határozóragok, fontos színezői a beszédnek, a hallgatóban a nyelvjárásosság tudatát ébresztik fel. Ennek ellenére a nagy nyelvatlasz gyűjtésében alig lehet a köznyelvvél azonos magánhangzójú változatokat találni, szinte teljesen egyöntetű a zártabb magánhangzók előfordulása.

Ezen belül azonban igen változatos a ragok formája. Íme néhány adat a nagy nyelvatlasz anyagából: Mánd (0—17): *házbű, házbűl, <házbűl>*; *kərbű, kērbű^l, kērbűl*; *fárű, fárűl, fárűl*; *birőűl, birő^utűl*; *küűl, küűl* stb. — Hermánszeg: *házbű, házbűl, <házbul>*; *kērbű, kērbűl*; *fárű, fárűl, <fárűl>*; *birő^utű, birő^utűl*; *küű, küűl, kitűl* stb. — A sok alakváltozat sejteti, hogy ez a nyelvi elemors fonetikai és fonológiai tendenciák kereszttüzében alakul, variálódik. A logikusan várható forma a hosszú *ú, ű* magánhangzó lenne, hiszen hosszú középső nyelvállású fonémák (*ó, ő*) zártabb változatairól van szó. A hosszúságot, vagy legalább a félhosszúságot az is „garantálhatná”, hogy — mint fentebb láttuk, — nyelvjárásunkban igen erős hangtani kölcsönhatás a szótagzáró *l, r, j* nyújtó hatása. Csakhogy az említett fonológiai érvel szemben érvényes egy másik fonológiai érv: az, hogy a nyelvjárásból úgyszólván hiányoznak a felső nyelvállású hosszú magánhangzók: mint láttuk helyükben rövidet ejtünk (*tiz, husz, tüz*). Az *l, r, j* nyújtó hatása meg igazán csak akkor érvényesülhet, ha ejtjük ezeket a hangokat. Viszont éppen az *l* igen könnyen kiesik, igaz ezzel egyidejűleg pótlónyúlást idézve elő: *volt : vót, hold : hód, zöld : zód, föld : fód* stb. A szó végéről lekopó, hangsúlytalan helyzetben súlyát veszítő *l* hang tehát nem mindig védi meg az *ú, ű* hosszúságát.

Az atlasz adatai egyébként nem egészen természetes helyzetben mutatják e magánhangzók viselkedését: a gyűjtés technikája következtében elszigetelt, egyszavas válaszok gyanánt hangoztak el. Összefüggő szövegben talán mások lennének a változatok közötti arányok. Például egy ilyen mondatban: „*Kérdezgette ettűl is, attűl is*” a *-tűl/tűl* rövid magánhangzós, mert az *l* nem szótagzáró helyzetben van, tehát nem érvényesül nyújtó hatása. Ilyenkor tehát az a szabály él, hogy a nyelvjárás csak rövid *ú, u* fonémát ismer. Hasonlóan: „*Beszűlgettek ērűl is, ārűl is, eszegettek ēbbűl is, abbűl is*”. Ezt látva azt kell mondanunk, hogy a fentebb idézett atlaszbeli adatokban fonológiaiilag rövid *u, ű* van,

csak a zárt szótagi *l* nyújtó hatása teszi félhosszúvá vagy hosszúvá (a felső nyelvállásúak közt ezt nehezebb pontosan érzékelni). A rövid magánhangzós *-bul/büül* alakok is ezen a fonológiai alapon válnak érthetővé. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy az emelt kisbetűvel jelzett ultrarövid *l*, illetőleg a teljesben elmaradó *l* is hátrahagyhatja nyújtó hatását, ahhoz hasonlóan, mint mikor a nazális mássalhangzó képzése elmarad, de hatását jelzi a szomszédos magánhangzó nazalizált jellege: *cigány : cigá, asszony : asszo*.

A fentiekből nem kapunk magyarázatot arra, miért lett félhosszú az *l* a mándi *házbul* adatban. Ehhez azt kell meggondolnunk, hogy az *l* hang igen hajlamos a magánhangzók közötti megkettőződésre: *tüllem, rullam*. Talán ez a hajlam sugallta a mássalhangzó szóvégi megnyúlását. Egyébként az atlasz elég sok adatában találunk megnyúlt ragvégi hangot: *padonn, székeñ*.

A *-bül/büül, -rül/rüül, -tül/tüül* ragcsalád egyébként fokozza nyelvújításunk zárt magánhangzós tendenciáját, azt, hogy sok köznyelvi és más nyelvújításokbeli alsó vagy középső nyelvállású magánhangzó helyén középső vagy felső nyelvállásúat használ. Ennek a tendenciának köszönhető, hogy a hosszú *ú, ű* sem egészen hiányzik fonémakészletünkől, mert megmaradt ezekben: *lú, bú, csű, kű, lű, nyű, szű* stb. Tágabb értelemben a zárt tendencia körébe tartoznak kettőshangzóink is, hiszen bennük a zártabb simulóhang révén ilyen jelleg mutatkozik meg. Arra is utaltunk már, hogy a szótagzáró *l, r, j* hatása sem merül ki a nyújtásban, hanem egyidejűleg kisebb-nagyobb mértékben zártabbá is teszi a megnyújtott magánhangzót: *Gyármal, Gy^oármal* stb. Nyelvújításunknak ez a jellege szilárd, a változások egyelőre nem szüntetik meg.

9. Nem kimerítve, csak elhagyva a hangzás területeit, ahol a nyelvújításias jelenségek zöme található, ejtsünk néhány szót a nyelvújítás szókészletéről, annak változásairól. Nyelvészeti közhely, hogy a gazdasági, társadalmi változások leggyorsabban és legfeltűnőbbben a szókészlet változásaiban mutatkoznak meg, hiszen minden megjelenő új eszköz, jelenség, folyamat magával hozza új megnevezését. Ilyen szempontból a Csúry Szamosháti szótárának megjelenése óta korszakok teltek el: a mai falusi gazdálkodás a mezőgazdaság, az állattenyésztés a közelet terén új szavak százaival gazdagodott. Ezek módszeres gyűjtésére, bemutatására itt nem vállalkozhatunk.

A nyelvújítási szókincsvizsgálat egyébként is számos nehézséget vet fel általában és területünkön is. Ilyen például az, amit részben már érintettem korábban: vajon a SzamSz. milyen teljességben tükrözi Egri községnek és az egész Szamoshátnak a szókincsét. Az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpozion Hajdú Mihály vitaindító előadása alapján tüzetesen megtárgyalta a regionális szótárak, tájszógyűjtések ügyét (DialSzimp. 149 kk.). Ott tettem szóvá azt a meggyőződésemet, hogy még az oly kitűnő Szamosháti szótár sem lehet tükrözője az egész vidék szókincsének. Saját gyűjtéseimből tucatszámra tudtam már egyetemista koromban olyan adalékokat felmutatni, amelyek a szótárban nem találhatók (vö. pl. A népi kendermunka Gacsályban. MNy. 5: 102–25). Az onomasziológia, a megnevezéstan kimutatja, hogy sokszor egy-egy dologra, jelenségre kis területen is mehökkentően sok népi név keletkezik (l. Péntek János: A kalotaszegi népi hímzés története. Bukarest, 1979. 31; Péntek János–Szabó Attila: Ember és növényvilág. Bukarest, 1985. 182–95). A magyar nyelvatlasz adatai alapján nálunk Imre Samu akadémiai székfoglaló előadása is számos ide tartozó jelenségre mutatott rá (Nyelvújítási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. Bp., 1987.).

Az utóbbi évtizedek gazdasági, társadalmi változásainak a köznyelvi szókincsben való tükröződését több munkájában vizsgálta Grétsy László (l. pl. Mai magyar nyelvünk. Bp., 1976. 21–32). A Nyfregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán készülöben van egy mezőgazdasági szakszótár Orosz Béla munkájaként. Talán ezek felhasználásával deríthetnénk ki, milyen mértékű az új szóanyag behatolása egy-egy nyelvújításunkba.

Ehhez azonban hosszadalmas, tüzetes szociolingvisztikai felderítő munkára lenne szükség, főleg helybeli magyar szakos, fonetikailag iskolázott pedagógusok közreműködésével, esetleg tanítványaik bevonásával.

10. Az alábbiakban tehát nem a nyelvjárási szókészlet új elemekkel való gazdagítására hozok példákat, hanem az ezzel ellentétes folyamatra: a hagyományos nyelvjárási szókészlet bizonyos rétegeinek visszaszorulására, a használatból való kiavulására. Legnagyobb mértékben fenyegeti a kipusztulás veszélye a hagyományos kisparaszti gazdálkodás szókészletét. A lóval, ökrrel, tehénnel való igavontatás, szántás vetés, hordás; a kézi és gépi cséplés, a kaszálás, kapálás, betakarítás eszközeinek és műveleteinek neve gyors ütemben megy feledésbe a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés következtében. Közvetve még a nem természetett növények, az egykori barázdákon, mezsgyéken, dűlőutakon, földvégeken nőtt vad- és gyomnövények neve is veszélyben forog. A falu lakosságának ma már csak töredéke van intenzív kapcsolatban a mezővel, az is a traktor, kombájn vezetőfülkéjéből műveli a földet.

Kiss Jenő írja: „A hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma több tekintetben sok helyen már a múlté: velük együtt eltűnnek, illetőleg eltűnőben vannak tájszavak tuatjai is” (Nyr. 97: 218). Beteljesedett az, amire Bárczi Géza már az ötvenes években utalt, és sajnos, kevés konkrét megfigyelés, kodifikáló följegyzés született, amely legalább a jövő számára rögzítette volna a folyamat menetét. Ma már ezt a szóanyagot csak a legidősebb, életét még kisparaszti gazdálkodásban leélt adatközlőktől jegyezhetjük fel. A debreceni egyetemen több ilyen jellegű, módszeres szociolingvisztikai értekezés készült el, közülük egy a Szamosháttól nem nagyon távoli, az egykori Bereg megyéhez tartozó Lónya nyelvjárásából, dr. Kéner Istvánné tollából. Az ő adataira hivatkozhatunk a módszer bemutatásakor (vö. Kéner Istvánné: Szociolingvisztikai tanulmány Lónya község nyelvéből. MNyj. 26—27: 43—55).

A vizsgálendő adattár összeállításához legcélszerűbb a kisparaszti gazdálkodás legfontosabb fogalomköreit kiválasztani. Ilyenek lehetnek például a talajmunkák, szénacsinalás, az aratás, cséplés, hordás, a természetett növények, kendermunkák, fonás, szövés, állattartás, fogatolás, lakás, udvar berendezése, kenyérsütés, étel-öltözködés stb. Egy-egy fogalomkörből célszerű kiválasztani — mivel a teljes szóanyaga nagyobb — 20—30 kulcsszót, a legjellegzetesebb oda tartozó tárgy, művelet, fogalom megnevezését. Ezeket széles szociális megoszlású adatközlőktől előre megfogalmazott kérdések alapján felgyűjteni: külön kezelve a férfiakat, nőket, az életkor szerinti csoportokat (négy nemzedék lehet: a 60 év feletti, a 40—60, a 20—40 évesek és a 20 év alattiak). Ha minden alesoportban legalább 3 személyt kérdezzük meg, akkor $2 \times 4 \times 3 = 24$ adatot kell kapnunk minden egyes szóra. Ezeket már lehet statisztikailag értékelni, megállapítva, hány százalékos a szókat aktívan, passzívan ismerők, illetőleg nem ismerők aránya. A számok alapján a szócsoportok ismertségi görbéje rajzolódik ki, az, hogyan húzódik vissza a vizsgált fogalomkör helyi megnevezésére szolgáló szókincs.

Kéner Istvánné említett dolgozata az általa feldolgozott 17 témakörből kettőnek a tagolódását mutatja be (MNyj. i. h. 53—4). A talajelőkészítés szóanyagából a következőket tekintette kulcsszónak: *ganàjhuzó^u villa, hátas fő^ud, kihoncsokölják, hont, földuló^u, fogyasztás, leugarolni, gyepfő^ud, gerendéj, szárvá, ekefőj, csorosoznya, csuszató^u, barázdás kerék, tallóskerék, korona, mankó^u, járomkápa, ajjadeszka, bédeszka, kösszeg, járomszeg, fészla, csikó^utó^u, négyellő^u, kupás, tövizsberena, fogazsberena, berenafaj, levelke, berenafog. Az egyes szavak ismertségi fokát nem tekintve az egész szócsoport nemzedékkénti ismertségi százaléka — a legidősebbeket tekintve I. nemzedéknek — így alakult:*

	I. nemz.		II. nemz.		III. nemz.		IV. nemz.	
	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő
Aktív ismeret	100	87	99	84	23	4	—	—%
Passzív ismeret	—	11	1	14	43	30	23	13%
Ismeretlen	—	2	—	2	33	66	77	87%

Mint látható, a tárgykört a férfiak minden nemzedéke jobban ismeri, mint a nők. Ez természetes, ezek a műveletek férfimunkának számítanak. A legidősebb férfi adatközlők szóismerete 100%-os, a 20–40 éveseké már csak 23, a húsz év alattiaké nulla! A nőknél a csúc 87%, és már a 20–40 év közöttieknek is csak 4%-os az aktív ismerete. A passzív szóismeret azt jelenti, hogy hallásból ismeri a szót, de a tárgy pontos azonosítása már hiányzik. Az „ismeretlen” kategória számainak rohamos növekedése jól mutatja, hogy már a 40 év alatti férfiak is nagy arányban kiestek az eke, borona, járom, lószerszámok tárgyainak és szavainak ismeretéből.

Érdekes összehasonlítási lehetőség adódik, ha a szerző másik bemutatott tárgykörének, a szövés-fonásnak a szavait vesszük szemügyre. Az itt kiemelt kulcsszók a következők: *fon, szű, kézi őrső^u, kerekes guzsáj, lábitó^u, guzsájpálca, motó^ulla, tekerő^ufa, gombajég, nyálas fonál, cifrafa, dudu, vető^u, vezér, eszváta, koc, hasajó^u, nyüst, bórda^uháj, sikkattyu, vetéllő^u, bélekefa, fémendő^u szál, beleverő^u szál, csépeke, fészé^utő^u tuskó^u, eresztő^u kötél, ige, pászma, darab, szedő^uvessző^u, tekenő^u, tincsesfa, bránka, bársonnya, parasztya*. Az ismertségi táblázat itt a következő:

	I. nemz.		II. nemz.		III. nemz.		IV. nemz.	
	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő	ffi.	nő
Aktív ismeret	95	100	92	100	19	71	14	20%
Passzív ismeret	5	—	8	—	39	11	17	23%
Ismeretlen	—	—	—	—	43	18	69	57%

Köztudomású, hogy a kendermunkák, a fonás, szövés mindig is elsősorban női foglalatosság volt. Ennek megfelelően természetes, hogy az ismeretek szintje minden nemzedéknél a nők csoportjában magasabb. Az már kevésbé természetes, hogy bár a háztartási vászonholmikat, lepedőt, zsákot, ponyvát már évtizedek óta nemigen készítnek házilagosan, még a 20–40 év közötti nők körében is igen magas, 71%-os a szókészlet aktív ismerete (igaz, a férfiaké már csak 19%). Emögött bizonyára a híres beregi kézimunkázás, a hímzés húzódik meg, amelyhez szükség van a hagyományos vászonszövés elállított alapanyagára. Mivel pedig ez a munka többnyire a családi otthonokban zajlik, még a legfiatalabbaknak jelentős része is megismerkedik az ide tartozó fogalmak egy részével. (A kérdések további részleteihez l. még: Varga Józsefné: MNyj. 24: 51–67; Sebestyén Á.: MNy. 83: 513–6).

A fenti adalékok — mint mondtuk — nem a Szamoshátról, csak egy szomszédos, vele sokban rokon nyelvterületről valók. Nincs azonban okunk kételkedni abban, hogy a gazdasági, társadalmi változások hatására a mi nyelvjárás-területünkön is hasonló folyamatok zajlanak le a szókincs változása terén. E folyamat részleteinek felderítése méltó és szép feladata lehetne az e vidéken élő, honismeret és népnyelv iránt érdeklődő kutatóknak.

11. A nyelvjárásokról, tájszólásokról még napjainkban is torz nézet él a köztudatban. A tájnyelvi színezetű beszédmódot a közvélemény jelentős részben még ma is a vidékiség, iskolázatlanság, elmaradottság tanújelének tekinti. Ezért sokszor azt tapasztaljuk, hogy aki társadalmi helyzetével, életmódjával már kilépett a hagyományos falusi életszemléletből, szégyellni kezdi nyelvjárásosságát, és igyekszik megszabadulni tőle, leszokni róla. Olykor még a pedagógusok is — eléggé el nem ítélt módon — csúnyának, műveletlennek minősítik a nyelvjárásos beszédet, és üldözik tanítványaik kiejtésében. Az így „megnevelt” gyermek azután hazamenve a családjába, lecsepeüli szülei, nagyszülei izes ősi nyelvét.

Az ilyen magatartás mögött a tudatlanság rejlik. A tájnyelvi változatok régebbi jelenségei nyelvünknek, mint a normatív irodalmi és köznyelv. Nem romlott nyelvváltozatok, csak az évszázadok során felhalmozódott más-más irányú változások formálták egymástól eltérővé a különböző vidékek népi nyelvét. Igaz, a pedagógusoknak meg kell tanítani tanítványaikat a köznyelvi kiejtésre és az irodalmi szintű fogalmazásra. De nem a nyelvjárásosság kiirtása árán. Tudatosítaniuk kell magukban és tanítványaikban, hogy egy nyelven belül több változat él, és mindegyiket a maga helyén lehet és kell használni. Otthon, a családban, szomszédokkal, munkában, ismerősök közt helye van a közös tájnyelvi sajátságoknak. Idegenben, hivatalos helyen, nagy nyilvánosság előtt képessé kell tenni tanítványaikat igényes köznyelven megnyilatkozni.

A gazdasági, társadalmi körülmények hatására a nyelvjárások visszahúzódnak, közelednek a köznyelvhez. De még évtizedekig lesz rá módunk, hogy ősi értékeiket feljegyezve megmentsük a végleges pusztulástól.

Sebestyén Árpád

Az előrejelezhetőség kérdése a toldalék illeszkedésében

1. Bevezetés. Anyanyelvünk egyik jellemző sajátossága, hogy az eredeti magyar szóalakok vagy csak előlképzett, vagy csak hátulképzett magánhangzókat tartalmaznak. Következésképpen nyelvünkben fontos magánhangzó-törvényszerűség az illeszkedés; „az a hangtani jelenség, amelynek értelmében a szótőhöz járuló toldalékok magánhangzójának bizonyos tulajdonságait a tőszó (alapszó) valamelyik vagy összes magánhangzója befolyásolja” (Szépe 1958). E törvényszerűség morfológiai funkciót tölt be; segítségével meg tudjuk különböztetni az egyes szóelemeket. Szépe (Radloff nyomán) az illeszkedés alábbi típusait említi: 1. Teljes illeszkedés — ekkor a toldalék magánhangzója a tőszó utolsó magánhangzójával teljesen azonossá válik, 2. Palato-veláris illeszkedéskor a palatális hangrendű tő palatális toldalékot, a veláris hangrendű pedig velárisat vesz fel, 3. A labiális illeszkedés esetében a palato-veláris illeszkedésen kívül a toldalékok a magánhangzók ajakkerekítése szempontjából is „igazodnak” a tőhöz, 4. A nyíltsági fok szerinti illeszkedés, amely nem teljes illeszkedés esetén a palato-veláris, valamint a labiális illeszkedés velejárájaként lép fel (Szépe 1958). Magánhangzó-rendszerünkben azonban az *i, í, é* előlképzett magánhangzók, ill. az olyan *e*, amely *e*-zók ejtésében zárt *ĕ*-nek hangzik, elfordul hátul képzettekkel is, s ez kissé megbontja a toldalék illeszkedésében érvényesülő szabályszerűséget. Így az említett magánhangzókat tartalmazó vegyes hangrendű szavaink illeszkedése problematikus, a mind elől-, mind hátulképzett magánhangzókat egyaránt tartalmazó tövek a bennük levő magánhangzóktól függően különbözőképpen viselkednek. Továbbá számos, az ősi magyar nyelvben is meglévő, valamint idegen eredetű, szintén vegyes hangrendű szó illeszkedésében gyakori az ingadozás, azaz mind előlképzett, mind hátulképzett magánhangzójú toldalékot kaphatnak (pl. *fofelban* ~ *fofelben*, *pozitívan* ~ *pozitíven*).

A jelenséget a szakirodalomban az említett előlképzett magánhangzóknak (*i, í, é, e*) az illeszkedésben betöltött sajátos viselkedésével magyarázzák: semleges, az illeszkedés szempontjából közömbösen viselkedő magánhangzóknak tartják őket. Az *e*-vel kapcsolatosan magoszlanak a vélemények. Néhányan, pl. Vago, Jensen neutrálisnak, az illeszkedés szempontjából közömbösen viselkedő magánhangzónak, mások, pl. Ringen, Szépe az illeszkedésben részt vevő, harmonikus, s megint mások kevert magánhangzónak vélik. A magyar magánhangzó-harmóniára vonatkozóan újabban, 1986-ban, majd 1988-ban Kontra és Ringen végeztek kísérletes vizsgálatokat. Adatközlőiknek (középközlőknek és egyetemistáknak) egy előre összeállított kérdőívben a vizsgált szavak szótári alakjaihoz kellett a megfelelő esetragot kiválasztaniuk. A kérdőívben részben olyan vegyes hangrendű idegen eredetű szavak szerepeltek, amelyeknek utolsó szótagja előlképzett felső nyelvvállású magánhangzókat (*i, í*), továbbá középső nyelvvállású *é* magánhangzót tartalmazott, az idegen eredetű szavak másik csoportjánál pedig a végső magánhangzó az előlképzett, alsó nyelvvállású *e* volt. Vizsgálati eredményeik alapján (adatközlőik nagy része azon tövekhez, amelyeknek végső magánhangzója az *e* volt, az előlképzett magánhangzós

toldalékot választotta) az *e*-t inkább harmonikus magánhangzónak ítélték (Kontra, Ringen 1986; 1988).

Eredményeik alapján felvetették azt, hogy a szavak ingadozó toldalékolását esetleg befolyásolja az a mondat (kontextus), amelyben előfordulnak. A morfémák esetében van-e hatása annak a főleg pszicholingvisztikai tényezőnek, hogy egy megelőző nyelvi elem vagy pozitív, vagy negatív módon előre jelzi az őt követő nyelvi elem viselkedését.

Az írásos vizsgálat alapján nyert adatok — úgy gondolom — csak részleges magyarázatot adhatnak. Viszonylag kevés információval szolgálnak például arról, milyen körülmények között döntöttek az adatközlők az adott toldalékról (pl. azonnal vagy némi bizonytalanság, habozás után választották-e azt), vagy kevésbé ismerhetjük meg az eredeti válaszukhoz képesti javított válaszukat, a feladattal kapcsolatos esetleges nyelvi kommentárjaikat is. Kérdés, hogy vajon az írásbeli vizsgálatához viszonyítva egy szóbeli (magnetofonra rögzített), ún. elicitációs vizsgálatban — amikor a vizsgálandó szót megelőzi egy, a várt toldalék valamely változatát tartalmazó szó — számolnunk kell-e és milyen mértékben a kontextus hatásával. Másrészt és ezzel összefüggésben hogyan értékelendők a döntés körülményei a toldalék előre jelezhetőségében.

2. A n y a g é s m ó d s z e r. A kérdések megválaszolását a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú két változatában szereplő produkciós tesztfeladatok alapján kísérlem meg. (A két változat az említett nyelvi feladatokat tekintve megegyezett; eltérés a vizsgált minta összetételében mutatkozott. Az 1. változatban 50 adatközlő szociológiai szempontból 5 társadalmi csoportba (tanár, egyetemista, bolti eladó, munkás és szakmunkástanuló) sorolható be. A 2. változatban az adatközlők a legkülönbözőbb iskolai végzettségűek és foglalkozásúak voltak.) Vizsgálatomban összesen 125 fő adatát dolgoztam fel, az elemzett minta — a fentiek alapján — szociológiai szempontból heterogénnek mondható.

A kísérletben részt vevők feladata az volt, hogy adott mondatba a szótári alakban megadott szót a megfelelő formában beilleszték, majd a kapott mondatot felolvassák. (Pl.: *Farmerben/farmerban* járni nem olyan föltűnő, mint *szmokingban*.) A tesztfeladatokban két ingadozó toldalékolású szó szerepelt: *férji* és *farmer*. Mindkét tesztszó három különböző kontextusban fordult elő.

1. Semleges kontextus: a vizsgálandó szót a megfelelő alakban be kellett illeszteni a mondatba, a tesztszót nem előzte meg olyan szó, amelynek toldaléka indukálhatta volna a várt toldalék valamely változatát. A tesztszó egyúttal a mondat kezdő szavát is jelentette: pl. ... járni nem olyan föltűnő, mint *szmokingban*. (*farmer*), és ... lenni a mai rendszerben is előnyösebb, mint nőnek lenni. (*férji*).

2. Palatális kontextus: a vizsgálandó szót palatális toldalékolású szó előzte meg. Például: Ebben a ... jól nézel ki. (*farmer*), ill. Ennek a ... elveszett az erdőben a pénze. (*férji*).

3. Veláris kontextus: a vizsgálandó szó előtt veláris toldalékolású szó volt található. Például: Abban a ... nem mehetsz *színházba*. (*farmer*), és Annak a ... nincs ma szerencséje. (*férji*). A három kontextus két esetragban (inessívusi és a datívusi) vizsgálja a magánhangzó-harmónia törvényszerűségét.

3. E r e d m é n y e k. A 125 adatközlő összesen 750 válaszából mindössze 3 volt értékelhetetlen (ők zéró választ adtak, azaz toldalékváltozat nélkül helyettesítették a mondatba a vizsgált szóalakot, s válaszukat később sem javították). A toldalékok előfordulási arányainak százalékos megoszlása kontextusonként az alábbi táblázatban látható.

A táblázatból kitűnik, hogy az adatközlők mindkét tesztszó esetén átlagosan nagyobb százalékos arányban választják a veláris toldalékot, mint a palatálisat. Például

1. táblázat: A toldalékok előfordulási arányainak %-os megoszlása kontextusonként

Kontextus	Farmer		Férfi	
	-ben	-ban	-nek	-nak
Semleges	48,1	58,9	43,5	56,5
Palatális	58,9	41,1	51,2	48,8
Veláris	39,2	60,8	42,4	57,6
Össz. átl.	46,4	53,6	45,7	54,3

a *farmer* szó esetén a mély toldalékokat 53,6%-ban, míg a magasat 46,4%-ban használták. A semleges kontextusokban is a veláris toldalék dominált (a *farmer* esetében 58,9%, míg a *férfi* szónál 56,4% a választás aránya). Ugyanakkor a semleges kontextushoz – mint kontroll helyzethez – viszonyítva a palatális és a veláris kontextusok százalékos eredményei is mindig magasabbak voltak (l. I. tábl.). A két szó azonban eltérő módon viselkedett, amit a szavak szignifikancia-vizsgálata mutat. A százalékos értékek különbségei csak a *farmer* szó esetében bizonyultak statisztikailag szignifikánsnak ($p < 0,002$).

A kapott eredményeket összehasonlítottam Kontra és Ringen írásbeli vizsgálataiból nyert adataival. Ebből a szempontból a *férfi*, továbbá az általam vizsgált *farmer* szót a szótagszám és a hangrend szempontjából leginkább megközelítő *sláger* szó százalékos eredményeit vettem figyelembe. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat: Kontra és Ringen írásbeli vizsgálati eredményei %-os előfordulás, kontextusonként)

Kontextus	Sláger		Férfi	
	-ben	-ban	-ben	-ban
Semleges	93,1	6,9	54,2	45,8
Palatális	96,6	3,4	67,8	32,2
Veláris	70,2	29,8	37,9	62,1
Össz. átl.	86,6	13,4	53,3	46,7

Adataim alapján a palatális magánhangzókat tartalmazó *férfi* kevésbé volt kontextusérzékeny, szemben a palatális és veláris magánhangzókból álló *farmer* szóval. Ugyanakkor Kontra és Ringen úgy találták, hogy a *férfi* szó érzékenyebben reagál a kontextusra, mint a *sláger* szó. Vizsgálataik során a *férfi* szó kontextusérzékenységére – egyik lehetséges okként – a nevezett szó gyakoriságát említik, azon pszichológiai elméleteket felhasználva, miszerint a „magyar gyakoriság a kivételek hozzáférését (előhívását) megkönnyíti” (Kontra Rinén 1989). Vajon miért viselkedik másképpen ez a gyakori szó (*férfi*) a szóbeli megnyilatkozások alkalmával? A gyakoriságon túl minden bizonyonnal tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy a *férfi* szó toldalékváltozatai más természetűek, mint a másik két szó esetén, hiszen a – nyelvtörténeti adatok szerint – *férfi* főnevünk valamikor vegyes hangrendű volt (*férfiü*), a szó utolsó magánhangzója „lekoppott”. Hasonlítsuk össze a kétféle vizsgálat eredményeit a semleges kontextusokban

(1. 1. és 2. tábl.)! A szóbeli vizsgálatban a veláris, míg az írásbeli vizsgálat során a palatális toldalékok voltak túlsúlyban, bár a különbség egyik esetben sem szignifikáns.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a megelőző kontextusnak csak részlegesen van hatása a hallgató nyelvi viselkedésére; az a tény, hogy a veláris kontextus a veláris, palatális pedig a palatális toldalék választását növeli meg, nem kizárólagos érvényű.

Továbbá, a veláris toldalékok használatának magas arányával kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy az ingadozó toldalékolású szavakban — főleg az élőbeszédben — a kontextuson kívül a nyelvi egyszerűsége, gazdaságosságra való törekvés milyen szerepet játszik. Az adatok alapján feltételezhető, hogy döntési helyzetben az adatközlők nyelvi teljesítményében jelentősen érezteti hatását az az artikulációs körülmény, hogy általában egy mély magánhangzós toldalékot könnyebb megvalósítani, mint egy magas magánhangzósat, hiszen a nyelvállás miatt a szájüreg növekedésével a nyelv is szabadabban mozoghat. Ha a nevezett szó fonetikailag nehezen realizálható hangkapcsolatokat is tartalmaz — mint esetünkben a *férfi* szó *rf* hangkapcsolata —, a jelenség minden bizonnyal még valószínűbb.

Mindezt az adatközlők ismételt válaszainak aránya is alátámasztja. A szóbeli produkció során a kísérleti személyek egy része bizonytalan volt a toldalék megválasztásában, annak magas és mély változata között „variált”, s így az először kimondott toldalék-változatot valamilyen formában javította. Az adatközlők első és a végsőként ismételt válasza alapján vizsgáltam, hogy az ismétlések hogyan befolyásolják a toldalék választását. Az eredményeket a 3. táblázatban közlöm.

3. táblázat: 18 eltérően javított válasz megoszlása kontextusonként

Kontextus	<i>Farmer</i>	<i>Férfi</i>
Semleges	—	2 nak-nek
Palatális	2 ben-ban	3 nak-nek
	1 ban-ben	1 nek-nak
Veláris	2 ben-ban	7 nek-nak

Az ismételt válaszok aránya csekély, mindössze 33 (ez az összes válasz 4,4%-a), közülük csak 18 esetben (2,4%) tér el az adatközlők első és utolsó válasza, s az ismétlések sem egy irányba hatnak (1. 3. tábl.). Legtöbbször (de ez is csak 7 főnél) a *férfi* szónál ismételték a veláris kontextusban, s ez esetben mindannyian egy irányba, a palatális toldalékot velárisra javították. Ez valamelyest erősítheti a kontextusnak a toldalék választására gyakorolt hatását, azonban az ismétlések csekély és kevésbé rendszerszerű elrendeződése, valamint a nevezett szónál (*férfi*) a palatális kontextusban elhanyagolható javítási arány szerint a jelenség inkább a veláris toldaléknak az említett fonetikai megvalósulásával függhet össze. (Ugyanakkor a jelenség valószínűsíthetően a korábban jelzett nyelvtörténeti tényvel is kapcsolatba hozható.)

A szóbeli produkciós vizsgálatban az adatközlők válaszadását — az esetek nagy részében a feltételezésnek megfelelően — szünet előzte meg. Ennek alapján a szünettel adott és a szünet nélkül adott válaszok aránya jelentősen eltért egymástól. A *farmer* szó esetében 101 (80,8%), a *férfinél* pedig 111 fő (88,8%) tartott szünetet az adott toldalékos szó kiejtése előtt. Vizsgáltam, hogy a szünettartás hogyan befolyásolhatja a toldalék választását, s ezzel összefüggésben a mondatok hangos felolvasása előtti, a tesztszó kimondása előtti, a tesztszó ragja előtti, továbbá a tesztszó utáni szüneteket vettem figyelembe. Az eredmények az alábbi táblázatban kísérhetőek figyelemmel.

4. táblázat: A szünet előfordulási helyeinek száma kontextusonként

Kontextus	<i>Farmer</i>			
	mondat- kezdés előtt	teszt szó előtt	teszt szó ragja előtt	teszt szó után
Semleges	117		8	17
Palatális	77	21	8	24
Veláris	106	15	11	24
Kontextus	<i>Férfi</i>			
	mondat- kezdés előtt	teszt szó előtt	teszt szó ragja előtt	teszt szó után
Semleges	115		5	8
Palatális	102	13	4	29
Veláris	111	21	4	34

(A semleges kontextusban a mondat kezdése és a teszt szó kimondása előtti szünetek nem határolhatók el egyértelműen, ezért együtt számítottam őket.) A legtöbb szünetet — a vártak megfelelően — a mondatok kezdése előtt találtam, ami az adatközlők feladatmegoldási stratégiáját jól szemlélteti. A hangos felolvasás előtt a legtöbbször magukban végigolvassák a mondatot, ekkor azonban a toldalékon való gondolkodás — ami szintén lehet a szünettartás oka — alig különíthető el. Feltételeztem, hogy ha a teszt szó ragja előtt (sőt a teszt szó előtt is), megnövekszik a szünetek aránya az egyes kontextusokban, akkor az az adatközlők tudatos választásával, ill. a kontextus hatásával függhet össze. A feltételezés nem igazolódt be, a teszt szó ragja előtt nagyon csekély a szünetek előfordulása (a legtöbb 11, a *farmer* szó esetén), s a teszt szó előtt is mindig kevesebb, mint a teszt szó után. A teszt szó utáni szüneteket — a vizsgálati eredmények, szerint — az adatközlők a feladattal kapcsolatos nyelvi kommentárjaik elmondására, vagy az eredeti válaszuk ismétlésére, javítására használják.

Az adatok alapján — amelyek relevánsnak tekinthetők, hiszen az adott nyelvközösséget több szociológiai szempontból reprezentálják —, elmondható, hogy a toldalék előre jelezhetősége több tényező függvénye, s ezért vizsgálatok a spontán szóbeli megnyilatkozások elemzése még pontosabb információkkal szolgálhatnak.

IRODALOM

- Kontra, M.—C. Ringen: Hungarian neutral vowels. *Lingva* 78. (1989). 181—91.
 Kontra, M.—C. Ringen: Hungarian vowel harmony: the evidence from loanwords. *UAJb.* 58: 1986. 1—14.
 Kontra Miklós: Kontextushatások a magyar magánhangzó-harmóniában. 1989. Kézirat. Nyelvművelő kézikönyv. Szerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós.
 Szabó Sándor: A vegyeshangúság. *Nyelvőr* 1912. 201—8.
 Szépe György: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 17. 1958. 105—29.

Laczkó Mária

A birtokos jelzős szó szerkezet kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben

I. Előljáróban szükségesnek látszik tisztázni a birtokos jelző fogalmát, illetve annak felosztását. Magyar és olasz nyelvészeink álláspontja között olykor inkongruencia mutatkozik a felosztás tekintetében. A meghatározást illetően általában egységes az álláspont, miszerint: „A birtokos jelző az alaptagban megnevezett dolog birtokosát jelöli meg mint determináns. A birtokos jelzős szerkezet — rövidebben: birtokos szerkezet — alaptagját birtokszónak, determinánsát pedig birtokosszónak is szokás nevezni” (Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velesov Mártonné: A mai magyar nyelv. Budapest, 1976. 344). A továbbiakban a magyar nyelvet illetően a fent idézett könyvben leírtakat veszem alapul. Az olasz nyelvészek a meghatározás tekintetében egységesek, így Battaglia—Pernicone megfogalmazásában: „A birtokos jelző általában egy főnévből áll, amely meghatározza vagy pontosítja egy másik főnév értékét, mindig *di* prepozícióval fejezzük ki az olasz nyelvben. A *di chi?*, *di che cosa?* kérdésre felel” (S. Battaglia—V. Pernicone, *La grammatica italiana*. Torino, 1957. 478).

A birtokos jelzőnek jelentés tekintetében történő felosztását illetően — mint említettem — eltérések mutatkozhatnak. Így Battaglia—Pernicone (uo. 478) négy típusát különbözteti meg a birtokos jelzőnek.

1. Minőségjelzői értékű, amikor a birtokviszonynak jelzői jelentése van, ezért átalakítható minőségjelzős szintagmává mind a magyar, mind az olasz nyelvben.

<i>costumi di popolo</i>	—	<i>costumi popolari</i>
a nép szokásai •	—	népi szokások vagy népszokások (összetett szó, jelzői összetétel a magyarban)
— — — — —		
<i>l'orario della festa</i>	—	<i>l'orario festivo</i>
az ünnep menetrendje	—	ünnepi menetrend (főnévből képzett melléknév)
— — — — —		
<i>legge di natura</i>	—	<i>legge naturale</i>
a természet törvénye	—	természeti törvény

Sok esetben a magyarban csak minőségjelzős szerkezetet találunk akkor, amikor az olasz még birtokos jelzős szerkezetről beszél.

<i>vacanze di Natale</i>	—	<i>vacanze natalizie</i>
		karácsonyi szünidő

Elképzelhető lenne a magyar nyelvben is a *karácsonyi szünideje* szerkezet, azonban ez nehézkes, nem magyaros.

2. Ha a birtokszó cselekvést, történést fejez ki, akkor a birtokos jelző megnevezheti annak alanyát. Ilyenkor alanyi birtokos jelzőről beszélünk (uo. 476; B. Migliorini: *La lingua nazionale*. Firenze, 1942. 339; M. Fogarasi: *Grammatica italiana del Novecento*. Bp., 1969. 297).

L'amore della madre per il figlio
Az anya szeretete a fia iránt

Ez a birtokos jelzős szerkezet átalakítható a) szenvedő szerkezetű mondatná:

L'amore è sentito dalla madre verso il figlio.

Az anya által érzett szeretet a fia iránt.

A magyar nyelv rendszerétől azonban idegen a szenvedő szerkezet, ezért inkább b) cselekvő mondatná alakítja, pontosabban minőségjelzős alárendelt mondatná: „A szeretet, melyet az anya érez a fia iránt”. Ugyanez a cselekvő szerkezet az olasz nyelvtől sem idegen: „L'amore che la madre sente verso il figlio”.

Átalakíthatóságukat illetően a két nyelv kongruenciát mutat, azonban az olasz divergens is, amennyiben a cselekvő és a szenvedő szerkezet egyformán használható. Képezhetünk továbbá c) predikatív szintagmát is a fent idézett birtokos jelzőből mindkét nyelvben:

La madre ama il figlio.

Az anya szereti a fiát.

A birtokos jelző ezen típusánál a birtokszó mindig igéből képzett főnév:

<i>amore</i>	—	<i>amare</i>	<i>szeretet</i>	—	<i>szeretni</i>
<i>fuga</i>	—	<i>fuggire</i>	<i>futás</i>	—	<i>futni</i>
<i>desiderio</i>	—	<i>desiderare</i>	<i>kívánság</i>	—	<i>kívánni</i>
<i>odio</i>	—	<i>odiare</i>	<i>gyűlölet</i>	—	<i>gyűlölni</i>

la fuga dei nemici

—

az ellenség futása

i nemici fuggono

—

az ellenség fut

il desiderio degli uomini per la pace

—

az emberek vágya a békére

gli uomini desiderano la pace

—

az emberek vágnak a békére

l'odio del povero contro il ricco

—

a szegény gyűlölete a gazdag iránt

il povero odia il ricco

—

a szegény gyűlöli a gazdagot.

A szerkezetek — átalakíthatóságukat illetően — kongruensek, mivel mindkét nyelvben alanyi—állítmányi viszonytal helyettesítettük a birtokos jelzős szerkezetet. Maga a birtokos jelzős szerkezet, mivel itt további bővítője van, két változatban is szerepelhet a magyar nyelvben:

Az emberek vágya a békére — az emberek béke utáni vágya

A szegény gyűlölete a gazdag iránt — a szegény gazdag iránti gyűlölete

E két példamondat esetéből is látható, hogy ha a birtokszónak bővítője van, a magyar nyelvben a határozós viszony helyett minőségjelzős szintagmát is alkotunk a bővítőből, melyben a minőségjelző a birtokszót határozza meg. Ilyenkor a minőségjelző szerepét főnév +*i* képzővel ellátott névutó kapcsolata fejezi ki. Szintaktikai, szórendi inkongruencia található, ezen belül a magyar nyelv divergens az olaszhoz képest.

3. Tárgyi birtokos jelzőről beszélünk olyankor, ha a cselekvést vagy cselekvőt jelentő birtokszó mellett a birtokos jelző a cselekvés tárgyát jelöli (Migliorini, 1942. 339;

• Battaglia — Pernicone, uo. 477; Fogarasi, 1969. 297). Ez a szerkezet ellentettje az előzőnek. Akkor, az alanyi birtokos jelző esetében a birtokos jelzőt alannyá alakíthattuk, ugyanakkor a birtokszót igévé (*l'amore della madre — la madre che ama; az anya szeretete — az anya szeret*). A tárgyi birtokos jelző esetében a birtokos jelzőt tárggyá változtatjuk, és a főnévből igét képezünk.

<i>l'amore della patria</i>	—	si ama la patria
<i>a hazának a szeretete</i>	—	szeretik a hazát
<i>la difesa della città</i>	—	si difende la città
<i>a város védelme</i>	—	védik a várost.

Megjegyzendő, hogy mind az olasz, mind a magyar nyelvben a kialakított tárgyas szerkezetnek általános alanya van. Tehát az átalakíthatóságot, illetőleg annak módját vizsgálva — szintaktikai, szórendi szempontokat figyelembe véve — a két nyelv kongruens a morfológiai inkongruencia mellett.

4. A birtokos jelző kifejezheti a birtokszóban megnevezettnek tulajdonosát, tehát a birtokszó valóságos birtokot, illetve valamihez való tartozást fejez ki (Battaglia — Pernicone uo.; Migliorini, uo.; Fogarasi, uo.).

<i>il libro del ragazzo</i>	—	a fiú könyve
<i>la casa di Pietro</i>	—	Péter háza.

Ez a birtokos jelzős szerkezet is feloldható:

<i>il suo libro</i>	—	az ő könyve v. könyve
<i>la sua casa</i>	—	az ő háza v. háza.

Az átalakított szerkezet esetében a magyar nyelvben két lehetőség kínálkozik. Az *ő könyve* változat kongruensebb az olasz megfelelővel — inkongruencia a birtokjel helyét illetően van. Teljesen inkongruens azonban a *könyve* forma, melynél az olasz szerkezet erős morfológiai divergenciát mutat (*il suo libro*): névelő + „birtokos melléknév” + birtokszó. Így, míg a magyar nyelvben egyetlen szóval kifejezhető ugyanaz a szemantikai tartalom, addig az olasz nyelvben erre három szót találunk. (A határozott névelő használatáról a „birtokos melléknév” előtt lásd bővebben Fogarasi, uo. 164.)

Az olasz nyelvben az *il suo libro — il libro di lui* változat egyformán lehetséges, míg a magyar nyelvben régies, nem túl elterjedt a második forma: inkább csak nyomatékító értelemben használatos:

<i>il libro di lui</i>	—	őneki a könyve
<i>la casa di noi</i>	—	minekiünk a házunk.

A birtokos jelző ezen fajtája állítmányi szerepben is lehet a mondatban mindkét nyelvben.

<i>Questo libro è del maestro.</i>	—	Ez a könyv a tanáré.
<i>Quel cane è del pastore.</i>	—	Az a kutya a pásztoré.

A birtokos jelző fent említett négy típusát az egyetemi tankönyvben Rác Endre is érvényesnek tartja a magyar nyelvre vonatkoztatva, ezeken túlmenően azonban további típusait különbözteti meg a birtokos jelzőnek jelentés szerint.

5. Így a birtokos jelző megnevezheti az egészet, a lényeges részt, a birtokszó pedig annak kisebb részét, tartozékát, anyagát. Ide sorolják az úgynevezett partitívusi birtokviszonyt is. Ilyenkor a birtokszó a birtokos jelzővel megjelölt egészből kiemelt részt nevez meg. Ezt az olasz nyelvészek (Battaglia – Pernicone, Migliorini, Fogarasi uo.; D. Provenzal: *Sole nuovo. Grammatica della lingua italiana*. 1963. 245) részelő határozónak (complemento partitivo) nevezik.

A magyar és az olasz szerkezetek elnevezése különbözik ugyan, de funkciójuk nagyrészt megegyezik (konvergencia):

una parte <i>dell'universo</i>	–	a világmindenség része
una massa <i>di uomini</i>	–	az emberek tömege.

Ugyanakkor megemlítenéd, hogy a magyar nyelv is átalakíthatja a partitívusi birtokos jelzőt részelő határozóvá, minthogy jelentéstartamát illetően ahhoz áll közel

a lányok legokosabbika	–	la più intelligente delle ragazze
a lányok <i>közül</i> a legokosabb		

Rácz Endre felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a partitívusi birtokos jelző ezen fajtájának használata a magyartól idegenebb, alkalmazását ne vigyük túlzásba. Ugyanakkor az olasz nyelvben nagyon gyakori, nagyon olaszos:

Uno dei miei amici	–	a barátaim egyike egyik barátom
uno dei più significativi poeti	–	a legjelentősebb költők egyike egyik legjelentősebb költő.

A magyar nyelvben a partitívusi értelmű birtokos jelző kijelölő jelzős szerkezetté alakítva helyesebb. Jelentéskörüket illetően a szerkezetek konvergenciát mutatnak, stílárius szempontból azonban a magyar nyelv divergens.

A magyar partitívusi birtokos jelző és az olasz részelő határozó elnevezések nagyrészt ugyanazt a jelentéskört tükrözik. Van azonban az olasz részelő határozónak további jelentéstartalma is, melyet a magyar partitívusi birtokos jelző sem tartalmazhat, mivel az kifejezetten az egészből valamilyen mennyiséget (mértéket, súlyt, számot) fejez ki. Ezt a jelentéskört a magyar is a részelő határozó alá sorolja.

Una decina di libri	–	a könyvekből mintegy tíz mintegy tíz könyv
due etti di burro	–	húsz deka a vajból húsz deka vaj

A fenti szerkezeteknél a magyar nyelvben szívesebben alkalmazzuk a második változatot, vagyis mennyiségjelzővé alakítjuk a részelő határozót.

6. Van olyan eset is, amikor a birtokos jelzőnek és a birtokszónak szintagmatikus

viszonya csak formai jellegű. Ide tartoznak a földrajzi nevek, hónapok, napok, ünnepek elnevezése, mely minőségjelzős szerkezetté is átalakítható a magyar nyelvben (Rácz, uo. 346).

Pest városa	–	la città <i>di</i> Pest
Pest város	–	la città Pest

Ez a szintagmatípus jelentéstartalmát illetően megvan az olaszban is, azonban az olasz nyelvészek ezt „elnevezéshatározónak” (*complemento di denominazione*) tartják, hangsúlyozva azonban, hogy az rokonságot mutat a birtokos jelzővel.

il mese <i>di gennaio</i>	—	január hónapja
il giorno <i>di martedì</i>	—	kedd napja

Az olasz nyelv rendszere szerint, ha a fenti szerkezeteket felbontjuk, értelmező jelzőt (*apposizione*) kapunk.

Il nome <i>di Alfredo</i>	—	Alfred neve (elnevezéshatározó)
Il nome Alfredo	—	Alfred név (értelmező jelző)

Meg kell említeni azonban, hogy az olasz nyelvben ingadozás mutatkozik az elnevezéshatározó, illetve az értelmező jelzős szerkezetek használata között. (Vö.: *Lago di Garda* — *Lago Maggiore*.) A magyar nyelvben, mint említettem, ezek a minőségjelzők közé tartoznak. Tehát a nyelvtani kategóriákat, elnevezéseket illetően divergens a két nyelv, ugyanakkor szemantikailag teljesen kongruens. Ebbe a csoportba sorolja Rácz Endre a frissen kialakult névutós szerkezetek egy részét is, melyek még félig-meddig birtokszó jellegűek:

a nap folyamán	—	durante la giornata
a cél érdekében	—	per lo scopo

Az olasz nyelvben itt formai szempontból sem beszélhetünk birtokos jelzőről, más előljárószó + főnév segítségével fejezi ki a határozós viszonyt. Tehát a magyar és az olasz szerkezetek szintaktikailag inkongruensek.

A birtokos jelzők felosztását illetően, amint láttuk, eltérések mutatkoznak az olasz nyelvben. Migliorini (1942. 339–40) csak három típusát különbözteti meg szemben Battaglia–Pernicone szerzőpárossal, akik négy csoportot számitanak, mivel a minőségjelzői funkciójú birtokos jelzőt is megkülönböztetik (*costumi di popolo* — *népi szokások*). Megegyeznek azonban abban, hogy a részelő határozót külön kategóriának tartják, megemlítve, hogy átfedés mutatkozhat a két kategória között. A részelő határozó mindig egy részt jelöl, melyet egy csoportból, vagy egységes egészből veszünk. Az úgynevezett „elnevezéshatározót” mindkét szerző, valamint Provenzal (uo. 245) és Fogarasi (uo. 297) élesen elkülöníti a birtokos jelzőtől, teszik ezt annál is inkább, mivel más szemantikai tartalmat fejez ki, ugyanakkor szerkezetileg teljesen azonos a birtokos jelzővel.

Amint látható, az olasz nyelvészek nem foglalnak el egységes álláspontot a birtokos jelző jelentéskörét, felosztását illetően. További inkongruencia ezen belül divergencia mutatkozik akkor, ha összevetjük azt a magyar nyelvészek által képviselt elméletekkel. Így Rácz Endre (uo. 344) jelentés tekintetében megkülönböztet olyan birtokos jelzőt, amelyben a birtokos jelző és a birtokszó viszonya *c s a l á d i, t á r s a d a l m i* összetartozást jelöl (7).

Péternek az apja	—	il padre <i>di Pietro</i>
Dózsa népe	—	il popolo <i>di Dózsa</i>

Továbbá a birtokos jelző jelöli (8) az *o k o t*, az *e l ő z m é n y t*, az *a l k o t ó t*, a birtokszó pedig az *o k o z a t o t*, a *k ö v e t k e z m é n y t*, az *a l k o t á s t* (uo. 346).

a munka öröme	—	il piacere <i>del lavoro</i>
Shakespeare Machbeth-je	—	Il Machbeth <i>di Shakespeare</i>

7. A birtokos jelző helyet vagy időt, a birtokszó pedig ott vagy akkor élőkét, történeteket nevez meg (uo. 345).

A XIX. század költői	—	i poeti <i>dell'Ottocento</i>
Róma lakosai	—	i cittadini <i>di Roma</i>

Ezek a szerkezetek *-i (-beli)* képzős melléknévi minőségjelzős szerkezetekké formálhatók a magyar nyelvben, az olasz nyelvben a szerkezeteket megváltoztatni nem lehet

A XIX. század költői	—	a XIX. századi költők
Róma lakosai	—	<i>római</i> lakosok

II. A terminológiai kérdések tisztázása után vizsgáljuk meg, hogy milyen szófaj töltheti be a birtokos jelző szerepét.

1. a) Legtöbbször főnév fordul elő birtokos jelzőként.

az előadás napja — il giorno *della rappresentazione*

Michelangelo Dávidja — il David *di Michelangelo*

További példától eltekintek, mivel ez a leggyakoribb, bár számtalan változat lehetséges.

b) A főnévi névmás mint birtokos jelző:

Leggyakrabban mutató névmás töltheti be ezt a szerepet.

annak az oka	—	la causa <i>di quello</i>
ennek a füzeté	—	il quaderno <i>di questo</i>

Az olasz nyelvben ezek a szerkezetek léteznek, azonban kevésbé gyakoriak, mivel ezeket a mutató névmásokat inkább „mutató melléknévi” szerepben használják, vagyis főnévvel együtt.

la causa *di quella cosa* — annak a dolognak az oka

il quaderno *di questo ragazzo* — ennek a fiúnak a könyve.

Mivel az olasz nyelv különbséget tesz mutató névmás és „mutató melléknév” között, így csak az úgynevezett önálló alakban használható mutató névmások tölthetik be a birtokos jelző szerepét.

A *quello* helyett *quegli*, a *questo* helyett *questi* alakokat találunk, ha hímnemű egyes számú személyre vonatkoztatunk.

Ha a birtokos jelző dologi értelmű, a *ciò* használható ebben a szerepben.

la causa <i>di ciò</i>	la causa <i>di quella cosa</i>
annak az oka	

Személyre vonatkozó mutató névmások, melyek birtokos jelzőként használatosak az olasz nyelvben a következők: *costui* — ez (hímnem) *costei* — ez (nőnem), *costoro* — ezek; *colui* — az (hímnem) *colei* — az (nőnem), *coloro* — azok (Fogarasi, uo. 185).

il libro *di costui* — ennek a könyve (fiúnak)

il libro *di costei* — ennek a könyve (lánynak)

Amint látható, az olasz és a magyar nyelv inkongruenciát mutat a mutató névmások birtokos jelzőként való használatában. Az olasz nyelv divergens is, amennyiben többféle mutató névmással rendelkezik, mint a magyar, így egyszerűbben tudja kifejezni ugyanazt a szemantikai tartalmat, tehát ezt figyelembe véve viszont a magyar nyelv mutat divergenciát a szintaxisban.

Il libro di costui — ennek a fiúnak a könyve

Mivel a magyar nyelvben a mutató névmás nem fejezi ki a nemeket, ha differenciálni akarunk, szükséges kitenni a nemre utaló főnevet vagy névmást.

Érdekes problémát vet föl a mutató névmással való visszaulálás kérdése. A magyar nyelvet illetően Elekfi (Nyr. 103 [1979.]: 421–6) a birtokos jelzőre történő visszauláláskor szükségtelennek tartja a mutató névmás kitételét, mivel a birtoklás tényét birtokos személyraggal is ki lehet fejezni.

A birtokos jelző és *annak* felosztása — helyett:

A birtokos jelző és felosztása

Elekfi állításával polemizál Kemény (Nyr. 104 (1980.): 417–9), aki hangsúlyozza, hogy ebben a kérdésben mindenekelőtt az egyértelműség kritériumát kell szem előtt tartani. Kemény is elfogadja azt az állítást, hogy a hangsúlytalan (nem mondathangsúlyos) mutató névmási birtokos jelző (*annak, azok, azoknak* stb.) használata általában nem szükséges. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyekben a bővebb szerkesztésmódnak van bizonyos stiláris funkciója, mivel kifejezi a beszélő magatartását; beszéd tárgyához való viszonyulását tükrözi. Így például a névmási bővítmény beiktatása a távolságtartás, elkülönülés szándékának a kifejezője.

A krimik és kedvelőik

A krimik és *azok* kedvelői

A két mondat között szemantikai különbség van, mivel a második mondat szemantikailag több, kissé pejoratív értelmű, rosszallást fejez ki.

Ha ezt a kérdést megvizsgáljuk az olasz nyelvet illetően, a következőket találjuk. Az olasz nyelvben nem mutató névmást, hanem csak „birtokos melléknevet” használhatunk, s mivel csak azzal fejezhetem ki a birtoklás tényét, azt elhagyni nem lehet. Így azonban az olasz nyelv nem is fejezi ki azt a szemantikai többletet, mint amit a magyar szerkezet esetében találtunk.

I gialli e i loro fanatici.

Az olasz szerkezet tehát mind morfológiailag, mind szemantikailag inkongruens a magyarhoz viszonyítva.

c) A magyar nyelvben lehet személyes névmás is birtokos jelző, ha azt hangsúlyozni akarjuk. Az olasz nyelvben ezt a szerepet a „birtokos melléknév” tölti be.

A *mi* feladatunk a tanulás — il *nostro* dovere è studiare.

A magyar a személyes névmást mint birtokos jelzőt el is hagyhatja, mivel a birtokszó személyragja utal a birtokosra. Az olaszban azonban, mivel a birtokszónak nincs személyragja, csak „birtokos melléknévvel” fejezhető ki a birtokviszony ebben az esetben. Tehát a morfológiai inkongruencia mellett szintaktikai divergenciát is mutat az olasz nyelv.

d) Főnévi igenév a magyarban ritkábban áll birtokos jelzői szerepben, mint az olaszban.

Itt az idő indulni — È il tempo *di partire*

Itt az alkalom beszélgetni — È l'occasione *di parlare*.

A szerkezeteket megvizsgálva a következőket állapíthatjuk meg:

A magyar nyelvben semmi alaki jel nem utal a birtokos jelzős szerkezetre, míg az olasz nyelvben ezt is a *di* előjárószóval fejezzük ki, mint a birtokos jelzős szerkezetet (bár itt inkább jelzői mellékmondat rövidítéséről van szó — csak formai egyezés).

Míthogy a magyar nyelvben ez a szerkezet aránylag ritka, más szerkezetekkel fejezi ki ugyanazt a szemantikai tartalmat.

Itt az idő indulni.

Itt az idő az indulásra. (határozós viszony)

Itt az indulás ideje. (főnév tölti be a birtokos jelző szerepét)

Ugyanez a változtatás megtehető az olasz szerkezetben is, azonban szükségtelen, mivel a kiinduló mondatunk a legolaszosabb.

È il tempo di patrie.

È il tempo per la partenza.

È il tempo della partenza.

A szerkezet jelzői alárendelt mondattal is helyettesíthető mindkét nyelvben:

Itt az idő, hogy induljunk — È il tempo che partiamo.

2. Más szófaj is lehet birtokos jelző, ha alkalmilag főnevesül. Leggyakrabban a melléknév, a melléknévi igenév, melléknévi névmás, számnév és számnévi névmás fordul elő.

A szép ígérete — La promessa *del bello* (melléknév)

A látottak megvitatása — La discussione *delle viste* (cose), (melléknévi igenév)

Megvitatatták a hogyan kérdését — Hanno discusso la questione *del come*. (kérdőszó)

Elmondható azonban, hogy mindkét nyelvben ritkább az egyéb szófajta használata birtokos jelzőként. Továbbá, hogy a birtokos jelzős szerkezetben a birtokszó is mindig főnév vagy főnévi jellegű vagy alkalmilag főnevesült szófajta.

III. Végül vizsgáljuk meg a birtokos jelző alaki kérdéseit a magyar és az olasz nyelvben.

1. Először is a szórend kérdése merül fel. Az olasz nyelvben, mint ahogyan a többi neolatin nyelvben is, a szórend kötött; mindig elől áll a birtokszó, és azt követi a birtokos jelző, a kettőt a *di* prepozíció vagy annak a határozott névelővel összevont alakjai (*del, dello, della* — *dei, degli, delle*) kapcsolják össze, mely egymagában kifejezi a birtokos szerkezetet, sem a birtokszónak, sem a birtokos jelzőnek nincs külön ragja.

La lezione *del* professore — a tanár órája.

A magyarban rendszerint elől áll a birtokos jelző, megelőzve a jelzett szót. Általában tehát a szórend inkongruens a két nyelv vonatkozásában. A magyarban azonban kongruenciát mutató esetek is bőven találhatók.

Ha a birtokot hangsúlyozni akarjuk:

A könyve Péternek az asztalon van. (nem a füzete)

Il libro di Pietro è sulla tavola.

Mindene elveszett, de az órája megmaradt az utasnak.

Tutto è perduto, ma l'orologio del viaggiatore è rimasto incolume.

A birtokos jelző hátravetése a magyar nyelvben költői inverzióként is gyakori:

Rögtön híre megy az ilyen dolognak (id. Rácz uo. 347)

La notizia di tale cosa si diffonde subito.

Különösen gyakori ez a szórend a magyar nyelvben a részeshatározóval érintkező birtokos jelző esetében.

2. A magyar nyelvben a birtokos jelző ragja a *-nak*, *-nek*, ugyanakkor azonban a birtokszón is mindig jelölve van a szintagmatikus viszony birtokos személyraggal. Tehát a magyarban kétszeresen is megjelölhetjük ugyanazt a nyelvtani viszonyt, míg az olaszban erre csak a *di* prepozíció szolgál önmagában. Éppen ezért az soha el nem hagyható. A magyarban viszont gyakori a *-nak*, *-nek*, birtokos jelzői rag elhagyása. A birtokos jelzős szerkezetek jelölését illetően erős morfológiai inkongruenciát mutat a két nyelv, ezen belül is a magyar nyelv divergens az olaszhoz képest. Kevésbé divergens az a szintagmák, ahol a magyarban elhagyjuk a birtokos jelző ragját, s csak a birtokos személyrag marad a szerkezet jelölésére.

Rácz Endre részletesen elemzi a birtokos jelző ragtalanságának eseteit, illetve azon eseteket, amikor felveszi a *-nak*, *-nek* ragot (uo. 347–50). Ezekből a legfontosabbakat tekintsük át, annál is inkább, mivel így kitűnik, hogy a magyarban milyen sokféle szerkezeti megoldást találunk alaki szempontból a birtokos jelző kifejezésére, szemben az egyformaságot mutató olasszal.

a) A birtokos jelző ragtalanságának esetei a magyar nyelvben:

Ha a birtokos jelző hangsúlyos, és közvetlenül a névelőtlen birtokszó előtt áll.

Mária évei (Kafka regényeim)

Gli anni di Maria

Itt kell megjegyeznünk, hogy az olasz nyelv is mutat divergenciát a magyarhoz viszonyítva a birtokos jelzős szerkezetekben a határozott névelő használatát illetően. A birtokszó az olaszban szinte mindig valamilyen determinánssal van ellátva (határozott, határozatlan névelő, mutató névmás vagy számnév), ezzel szemben a magyarban — ha a birtokos jelző ragtalan — a birtokszó nem kap névelőt (vö. a zongorának a hangja — a zongora hangja).

A hangsúlyos birtokos jelző birtokszavának kevésbé hangsúlyos minőség- vagy mennyiségjelzője van.

Ady Endre két költeményét tanultuk.

Abbiamo studiato due poesie di Endre Ady.

b) Jelentős inkongruenciát mutatnak a morfológia és a szintaxis területén azok a birtokos jelzős szintagmák, melyek a magyar nyelvben felveszik a *-nak*, *-nek* ragot. Mind a magyar, mind az olasz nyelv lehet erősen divergens a különböző szerkezetekben. Melyek lehetnek ezen esetek?

A birtokszón van a hangsúly:
 Péternek intelligenciáját értékeli.
 Stima (soprattutto) l'intelligenza di Pietro.

Mivel az olasz nyelv szerkezetileg nem tud differenciálni, hogy kifejezze az érzelmi nyomatókot, így módosítószó segítségével adhatjuk vissza legjobban a magyar szó szerkezet funkcióját (*soprattutto* — *mindenek felett*; *particolarmente, specialmente* — *különösen* stb.).

Ezen szerkezeteknél különösen szembe tűnő a divergencia, melyet most az olasz nyelv mutat.

A birtokszónak főhangsúlyos minőség- vagy mennyiségjelzője van:

Németh Lászlónak a most bemutatott drámáját már ismerte.
 Già conosceva il dramma or ora rappresentato di László Németh.

A birtokszónak hosszabb szerkezetes jelzője van:

Szabó Istvánnak Cannes-ban nagy sikert aratott filmjét néztem meg.
 Ho guardato il film di István Szabó, che ha riportato un gran successo a Cannes.

Amint látható, a szintaxisban feltűnő divergenciát mutat az olasz nyelv a magyarhoz viszonyítva, mivel a hosszú jelzős szerkezetet jelzői alárendelt mondatná bontja fel. Konvergensebb is lehet a szerkezet, amennyiben a magyarban is alkothatunk belőle alárendelt mondatot, de nem szükséges, mivel a szerkezet (*Szabó Istvánnak a Cannes-ban nagy sikert aratott filmjét néztem meg* vagy *Megnéztem Szabó István filmjét, mely Cannes-ban nagy sikert aratott*) teljesen ekvivalens egymással.

A birtokszónak névelője van, vagy tagadószó áll előtte:

Az egyetemnek a rektora — Il rettore dell'Università
 Az apának a fia — Il figlio del padre

A már ismert szórendi inkongruencián túlmenően a magyar és az olasz szerkezet kongruens.

A birtokos jelző és a birtokszó közé a mondatnak egyéb (nem a birtokszónak alárendelt) részei ékelődnek.

A tanárnak nem volt ott a szemüvege.
 Le lenti del professore non erano là.

Az olasz példából látható, hogy ebben az esetben is csak az ismert módon szerkeszthetjük meg a birtokviszonyt, vagyis a birtokos jelző és a birtokszó közé az olasz nyelvben nem ékelődhet más mondatrész, csak olyan, mely a birtok vagy birtokos jelzőnek van alárendelve. Tehát szintaktikai inkongruenciát mutat a két nyelv, s ez különösen akkor jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy a magyarban ez a szerkezet igen gyakori, nem kivételes.

Az olasz nyelvben is elképzelhető a magyarhoz némileg hasonló szerkezet:

Le lenti, non erano là, quelle del professore. —
 A szemüveg nem volt ott, a professzoré.

Ez azonban csak jelentéskörében mutat hasonlóságot az előzővel, mondatszerkezetiileg teljesen eltérő mindkét nyelvben, mivel itt értelmező jelzővé alakítottuk a birtokos jelzős szerkezetet.

A birtokos jelzőt közbevetett tagmondat választja el a birtokszótól. Ebben az esetben különösen zavaró lenne a *-nak, -nek* hiánya.

A városnak, ahol az édesanyja élt, már látszottak a tornyai.

Si vedevano già le torri della città, dove viveva sua madre.

Az olasz nyelvben, amint látható, a birtokos jelzőt nem választhatja el közbevetett mondat a birtokszótól, mivel a birtokos jelző nem áll hátul.

A birtokos jelző melléknév, melléknévi igenév, melléknévi névmás vagy számnévi névmás. Ezeket azért kell raggal ellátni, nehogy minőség- vagy mennyiségjelzőnek lehesse érteni. (A főnévi és számnévi névmások összevetését lásd a II. fejezetben.)

A birtokszónak halmozott birtokos jelzői vannak:

Péter szüleinek és Évának a lakása.

L'appartamento dei genitori di Pietro e di Eva.

Magyarország gazdaságpolitikájának és pártvezetésének irányelvei.

Le massime della politica economica e della condotta del partito di Ungheria.

Megfigyelhető, hogy a magyar nyelvben halmozott birtokos jelző esetén nem tesszük ki az első birtokos jelző ragját a nehézkesség elkerülése érdekében, míg az olaszban a *di* prepozíció nem maradhat el. Ráadásul a példamondatban szereplő összetett szó, *pártvezetés* az olasz nyelvben *di* prepozícióval képződik: *condotta del partito*, így összesen négyyszer kell használni ugyanazt a prepozíciót. Ennek elkerülésére a *Magyarországnak* birtokos jelző, mely az olaszban a mondat végére kerül, helyhatározóvá alakítható: *Magyarországon — in Ungheria*.

Ugyanez a változtatás megtehető a magyar mondatban is, sőt, ha kettőnél több birtokos jelző van a mondatban, nemegyszer ajánlatos is.

A birtokos jelző többszörös birtokviszonyon belül a szerkezetlánc utolsó előtti helyén, a többszörös birtokos szerkezet végső alaptagja előtt áll, tehát a láncolatossá birtokos jelzők közül ez az utolsó.

A magyar irodalom irányzatai és tagolódása felfogásának változása.

Il cambiamento della concezione delle tendenze e della divisione della letterature ungherese.

Az olasz szerkezetben hasonló változtatás tehető, mint az előző pontban tárgyalt példánál. A magyar nyelvben is lehetőleg kerülendő az ilyen láncolatossá birtokos jelzők.

A birtokos jelzős szerkezet a l a k i kérdéseit illetően összegezésként elmondható, hogy a magyar nyelv jóval több változatot ismer, mint az olasz nyelv. Ott a kötött szórend miatt (elől áll a birtok, utána a birtokos; a birtokszó és birtokos közé nem ékelődhet a birtokos jelzőre nem vonatkozó más mondatrész), valamint a *di* előljárósó kötelező kitétele miatt a szerkezetek egységesebbek. Tehát alaki szempontból is inkongruenciát mutatnak a magyar és az olasz birtokos jelzős szerkezetek, mely inkongruencián belül az olasz konvergencia a magyarhoz viszonyítva.

IV. Befejezésül tekintsük át, melyek azok a lényeges inkongruenciák, melyek a birtokos jelzős szó szerkezetek kontrasztív vizsgálata során mutatkoznak a magyar és az olasz nyelv viszonylatában.

1. A terminológiát, valamint a birtokos jelzős szerkezetek funkció szerinti felosztását illetően a magyar nyelv mondható divergensnek, mivel jóval több típust különböztet meg, mint az olasz, ahol ezen típusok egy része már a határozók közé tartozik.

2. A birtokos jelző szófaját vizsgálva, különösen a főnévi, melléknévi és számnévi névmások használatakor találunk inkongruenciát, tehát morfológiai síkon. Pl. A magyar személyes névmásnak mint birtokos jelzőnek az olasz „birtokos melléknév” felel meg ugyanazon funkciójú és szemantikai tartalmú szerkezetben.

3. A birtokos jelzős szerkezet képzését illetően a két nyelv szintaktikai (az olasz nyelvben fordított a szórend) és morfológiai (a magyar *-nak*, *-nek* rag + birtokos személyjel együttesen tölti be az olasz *di* prepozíció funkcióját) inkongruenciát mutat, ahol a magyar különösen divergens.

4. Alaki szempontokat figyelembe véve a magyar nyelv több variánssal rendelkezik, mint az olasz nyelv, mely e tekintetben konvergensebb, mint a magyar, kötött szórendje miatt.

Farkas Mária

Földrajzi nevek a magyar középkorból

A földrajzi nevek száma véges, de közelebről meghatározhatatlan. A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988-ban megjelent negyedik, bővített és javított kiadásának több mint 13 300 szócikkében a Kárpát-medence helynévanyagának ma is eleven, fontosabb részét szinte hiánytalanul bemutatom. Ám a kutatás még most sem állhat meg. Az elért eredményekre támaszkodva ki kell terjeszkednie azokra a régi vagy csupán szűkebb korban ismert nevekre is, amelyek mindeddig nem részesültek szakszerű és kielégítő vizsgálatban. Íme egy csokorra való.

Bizere. Az Arad megyei Maroscsicsértől (Cicir) délkeletre feküdt. (Lokalizálásához l. TörtAtl.⁵ 1988. 5.) Fontosabb adatai: 1183/1226/1270: naves mon-i de *Bisra* (Györffy 1: 173); 1211/1240 körül: *Bistriensis* (uo.); 1321: *Byscere* (uo.); 1391: *Byzere* (ZsigmOkl. 1: 402); 1410: *Byzere* (ZsigmOkl. 2/2: 349); 1528: *Bifere* (Lázár deák térképe). A helységben a Boldogságos Szűznek szentelt bencés apátság állott. A monostornak sószállító hajói voltak, amelyekkel évente háromszor sőt szállíthatott le a Maroson vámmentesen. (Az apátság történetéhez l. PRT. 12/B: 439–43.) A *Bizere* névről Márki Sándor (Arad tört. 1: 496; Virágh: MHnEr. 18) azt gyanította, hogy egy szláv *bizere* 'gyöngy' rejlik benne. A szláv nyelvek idetartozó szavaiból l.: óegyházi szláv *bistrǫ, bistrǫ, biserǫ*; bolgár *búcep*; szerbhorvát *biser*; ócseh *biser*; ólengyel *bisior*; orosz *búcep*; 'gyöngy' (Sadnik—Aitzetmüller: VerglWb. 1: 322). A szó keleti eredetű, és bizonyára a protobolgárok nyelvéből került át a bolgár-szlávokhoz, s az óegyházi szláv révén terjedt tovább. A rekonstruált török **büsre* azonban teljesen hipotetikus, sőt a végső forrásnak számító arab *busr*, *busra* 'üvegyöngy(ök)' is további vizsgálatra, megerősítésre szorul. Arra, hogy e szláv szavakból valahol is helynevek alakultak volna, nincs tudomásom. (A magyarban a *gyöngy*-ből képződött a többfelé is előforduló *Gyöngyös* víznév; l. FNESz.⁴ 1: 546.) Személynév azonban keletkezett belőlük, s a személynévből helynév is képződhetett; vö. orosz *Bucep* személynév :> *Bucepoo* helynév (VesOnom. 39).

Bizeré-nek *Bisz(t)ra* alakváltozata is volt, és ez adja kezünkbe a megfejtés kulcsát. Egy szláv *Bystra* helynévre vezethetjük vissza, amely eredetileg víznév volt 'sebes; tiszta, átlátszó vízű' jelentéssel: vö.: bolgár *Bucmpa* hn. (Zaimov: Pird. 116); szerbhorvát *Bistra* hn. (Dickenmann: Stud. 1: 52); szlovén *Bistra* hn. (ImMesta. 1973. 63) stb. L. még *Hegyesbisztra* (FNESz.⁴ 1: 578) szóikket. — Az Arad megyein kívül további *Bizere* ~ *Bisztere* nevű falvakról is tudunk; a) *Bizere* 'elenyészett helység a Krassó-Szörény megyei Csuta (Ciuta) szomszédságában' [1411: Johannes de *Byzere*: Milleker 165; 1491: *Byzere* in districtu Sebes comitatus Themesiensis: Suciú 2: 306; 1500: *Felsew Byzere*: uo.; 1537: *Alsó-Byzere*: uo. l. Erre folyik a Temes jobb oldali mellékvíze, a *Bisztra* és az ebbe ömlő kis *Bisztra* [1883/1910: Karánsebes und Resicabánya. 1: 75 000-es térkép]. — b) *Bisztere* 'helység Krassó-Szörény megyében Karánsebestől északkeletre, Ohaba—Bistra' [1430: *Bizthere*: Csánki 2: 28; l. még Suciú 2: 10 és Mező: HivHn. 251]. A helység a *Bisztra* folyó mellett fekszik [1884: Ruskberg (Ruszkahegy). 1: 75 000-es térkép]. — c)

Bizere 'elenyészett helység Temesvártól keletre' [1459: *Alsobyzere, Kezesebyzere, Felsebyzere*: Milleker 165]. A környéken, Girodától délre ömlik a Bégába a *Bistra* p. [1883/1910: Temesvár und Sándorháza. 1: 75 000-es térkép]. — d) *Bizere* 'Offenbánya és Lupsa határjárásakor a gyulafehérvári (erdélyi) káptalan birtokaként említett helység' [1437: Kenezius de *Byzere*: Csánki 5: 694; 1486: *Byzere*: uo.]. Csánki (i. h.) szerint: „A mai Bisztra helységnek felelhet meg, az Aranyos folyó felső völgyében, Offenbányától nyug., Torda-Aranyosvármegyében. (Úgy látszik, a középkorban Tordavármegyéhez számítható.)”

Aligha lehet kétségünk afelől, hogy valamennyi *Bizere* ~ *Bisztere* helységnevünk nyelvi forrása a szláv *Bistra*.

Eng. A középkorban jelentékeny város volt az egykori Valkó vármegyében Valkóvártól (Vukovár) délkeletre. (Lokalizálásához l. TörtAtl.⁵ 1988. 15.) Fontosabb adatai: 1240: iuxta villam *Eng* (Csánki 2: 281); 1279 körül: *Eng* in comitatu Wolkou (ÁÚO. 9: 265); 1310: Civitatem nostram *Eng*h uocatam (AnjouOkm. 1: 196); 1392: in comitatu Syrmieni prope *Nagengh* (ZsigmOkl. 1: 283); 1404—5: Civitas *Nougengh* (Csánki 2: 281; l. még ComSirm. 125).

Az *Eng* helységnév pusztá személynévből keletkezhetett magyar névadással. Vö. 1237—40: *Enge* személynév (PRT. 1: 775). Az előzményül szolgáló személynév a németből magyarázható; vö. német régi *Enge* személynév (Först.² 960).

Eső. A Pest megyei Tatárszentgyörgy határának északi részén található Esőpuszta. Nevének fontosabb adatai a következők: 1382: *Esew* (PestReg. 268); 1385: *Essew* (i. m. 275); 1407: *Esew* (Csánki 1: 28); 1562—90: *Eső* (Káldy-Nagy: BudSzandzs. 2: 233); 1808: „*Esső* h. Praedium” (Lipszky: Rep. 1: 168); 1851: „*Esső*, Pest-Pilis v. pusztá, Gyóntól délre, 22 k., 2 ev. 1. F.u.gr. Keglevics” (Fényes: MoGSz. 1: 309); 1885/1890: *F.-Esső* p., *A.-Esső* p. (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Pest-P.-S.-K.-k. vm.* a.); 1886: *Felső Essői mjr.*, *Alsó Essői mjr.* (Czepléd. 1: 75 000-es térkép); 1985: *Esőpuszta* [1980. jan. 1-i népességszáma:] 16 (Hnt. 1985. 403).

Az *Eső* helynév minden bizonnyal pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, ami azt jelenti, hogy a terület egykori birtokosának vagy valamely nevezetes lakójának a neve minden toldalékolás nélkül jelölni kezdte magát a területet, illetőleg az ott létesült települést is. Vö.: 1138/1329: „In villa Ecer. Hec funt nomina feruorum, qui dant panem . . . Matheus. Nue. Seter. *Efe*” (MNY. 32: 132); 1273: „*Marceus Ese* Mortunus Botyz et Iuanka filii Gurgus jobagiones Castri Ferrei de villa Suhtur” (UrkBurg. 2: 37). Az *Ese* személynév a magyar *es(ik)* ige *-e* képzős folyamatos melléknévi igeneveként magyarázható 'térdre eső, leboruló, esengő' jelentéssel. Gondoljunk az *es(ik)* igéből képzett *esd*, *esdekel*, *eseng* igékre (TESz. 1: 793, 794, 795). Az *-e* képzős *Ese* személynév mellett azonban élhetett *-ó* képzős *Eső* személynév is. (Az alaki kettősséghez l. a *leng* ige *lengé* és *lengő* származékát, a *peng* ige *penge* és *pengő* származékát, a *pereg* ige *perge* ~ *pörge* és *pergő* származékát stb.). Ez az *Eső* személynév lehetett a Tatárszentgyörgy környéki *Eső* helynév előzménye.

Ézsau bihari ispán egy többször átírt és erősen megrongált szövegű oklevélben *Eseu* névalakban szerepel; vö. 1181/1288/1366/XVI. század: „*Esew* Bichoriensi comite” (Sztpt. KritJ. 1: 44). A név szokásos Árpád-kori alakja *Esau* (EtSz. 2: 122). Az elszigetelt *Eseu*-t romlott alaknak kell tartanunk, amelyet az *Eső* helynévvel nem hozhatunk kapcsolatba. Ugyanúgy el kell tőle választanunk az *Illyés* ~ *Illyes* családnév *Es* (MNY. 38: 52) változatát.

Germenkés, Szepetnekkés, Kérkés stb. A régi magyar nyelvben a tizedkerületnek *kés*, a magyarországi és horvátországi latinságban pedig a magyar *kés* tükörfordításaként

keletkezett *cultellus* (tkp. 'kis kés, késecske') volt a tizedszedő kerületek neve. A *cultellus*-ra korábbiak az adatok. Elsőnek a Szent László királytól 1091 előtt alapított zágrábi püspökség területén bukkan fel. Vö.: 1227: „*cuttelli videlicet Zagrabiensis parochiae*” (Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Fasciculus II. Zagrabiae, 1971. 323). L. még 1240: „*de cultello de Poloznik*” (Fejér: CD. 4/1: 193). A magyar *kés* többnyire az egyes alesperességek székhelyének nevével alkotott összetételt; vö.: 1358: *Germentes* (Oklsz. 486; az előtaghoz l. Györffy 2: 291); 1446: *Zepethnekkées, Erekkées, Thapolczakes* (Oklsz. 486); 1448: *Wertheskees, Keerkes, Rigalchkees* (uo.); 1456: *Marzalkes* (Oklsz. 487); 1476: *Segesdkes* (Oklsz. 487); 1478: *Danch kees* (uo.); 1536: *Kyskees* (uo.); 1553: *Gelse kesbe* gr., *Komar kesbe* gr., *Kolon kesbe* gr. (uo.); 1557: *Kapornak kes* (uo.); 1566: *Korompa kes* (uo.); 1592: *Lochmankees* (uo.). De *cultellus* ~ *kés* volt a királyi adószedő-kerület megjelölése is. Mátyás király idejében az ország hat adózási *cultellus*-ra volt felosztva, s például Heves megye a kassai *cultellus*-hoz tartozott.

Tagányi Károly (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7 [1900.]: 234) megállapította, hogy a *kés* azért kapta szóban forgó jelentését, mert a természetben beszolgáltatott tizedek összegét késsel rótták fel a rovásra. Egy-egy kerület egy tizedszedőnek volt a működési körzete, s a tizedszedő rovókése az egész kerület jelképül szolgálhatott. (L. még: TESz. 2: 465 *kés* a.; NéprLex. 3: 175, 4: 276; Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Bp., 1986. 236 *kés* a.)

Számos példa igazolja, hogy valamely jellegzetes szerszám, munkaeszköz neve átvonódhat az illető szerszámmal kapcsolatos területre; vö.: *bárd* 'akkora erdőrészt, amekkorát egy ember egy nap alatt bárdal kivág', *eke* 'akkora földterület, amekkorát egy ekével meghatározott idő alatt fel lehet szántani', *kapa* 'akkora terület, amekkorát egy munkás egy nap alatt megmunkálhat' stb. Jellegzetes munkaeszköz volt a tizedszedő rovókése is.

Hajszentlőrinc. Az egykori Bodrog megyében feküdt Coborszentmihálytól (Zombor) északnyugatra. (L. TörtAtl.⁵ 1988. 15, 18.) Fontosabb történeti adatai: 1211: *Hosmundus S. Laurentii* prep. (Györffy 1: 718); 1226/1330/1407: *eccl. S. Laurentii de Hoy* (uo.) 1408: *Hajszenthlewrinch* (Csánki 2: 190). A *Szenilőrinc* helynév azzal a premonstrei prépostsággal kapcsolatos, amelyet III. Béla király első felesége, Chatillon-i Anna antióchiai hercegnő alapított 1173 és 1184 között Szent Lőrinc tiszteletére. A *Haj*-névelem bizonyára pusztja személynévből keletkezett. Az alapul szolgáló személynév a magyar *haj* 'Kopfhaar' főnévvel hozható kapcsolatba; vö. 1211: *Hoiud* személynév (PRT. 10: 504). L. még magyar *Hai*, *Hay*, *Háy* családnév (1988. évi budapesti telefonkönyv 1: 599) < német *Hay* családnév (Först.² 735; Bahlow: DtNam.² 215). Úgy látszik, hogy korábban a *Haj*-névelemet az ósláv **gajb* 'liget' > cseh, szlovák *háj* 'ua.' főnévvel hozták kapcsolatba. Csánki (2: 190) ugyanis megjegyezte: „A Gáj—Háj-féle kombinációtól minél hamarabb meg kell szabadulnunk.”

Harangozó. Györffy (3: 89–90) meggyőző fejtegetése szerint az így hívott egyházas falu a középkori Eger északnyugati peremén, a Szala-árokktól délre terült el. (A korábbi lokalizációs kísérletekre l.: Csánki 1: 63; BakFek. 2: 75; Nagy József: Eger története. Bp., 1978. 17.) Legfontosabb adatai: 1332–7: *Harangozen, Haranguzen, Harankozow* (Györffy 3: 89); 1336: *Haranguzow* (uo.); 1549: in platea *Harangozó* (i. m. 90). A falu az egri püspök birtoka volt, s nevét harangozó szolgálatú lakóiról kaphatta. Később a püspök átengedte a települést a káptalannak, az pedig a mindenkori örkanonok javadalmává tette. (L. Solymosi László, in: A Dunántúli településtörténete 4 [1989]: 281–90.) *Harangozó* nevű település másfelé is volt; vö. †1145/1443: *Harangozo* 'birtok a madocsai monostor környékén' (Sztp. KritJ. 1: 25); 1332–7: *Harangozo* 'Pécs egyik városrésze' (Györffy 1: 359).

Kurtó. Somogyvár belterületétől északkeletre egy határrésznek Kurtó (SMFN. 124) a neve. Ez az egyik legrégebb földrajzi nevünk. Vö.: 1002/interpolált másolat: „Et ne adhuc ecclesiae sancti Michahelif uacua esse uideretur, uel episcopus parrochianus iniuriaf querimoniafue in collectione decimationif pateretur, ei curtem, que uocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi” (PRT. 1: 589), *Curtov* (i. m. 1: 590); 1216/1225: *Curthou* (i. m. 1: 640; l. még i. m. 1: 255–6); 1332–7: *Kortho* (Csánki 2: 622); 1536: *Kortho* (uo.); 1852: *Kurtói kender földek* (SMFN. 124); 1864: *Kurtón* felüli, kívüli sz(ántó) (uo.); 1974: *Kurtó*, *Kurtói út*, *Kurtói-rét*, *Kurtói-híd* (uo.); 1978: *Kurtó* (MoFnT. 2/Somogy m. 19, 49).

A forrásokból kitűnik, hogy Szent István király a Veszprém mellett 997-ben legyőzött Koppánytól elfoglalt területen birtokába jutott Kortó udvarháznak. Ezt a király 1002-ben a veszprémi püspöknek adományozta, cserébe viszont a veszprémi püspök lemondott a pannonhalmi apátság javára a Dráván túli Szlavóniára is kiterjedő Somogy megye tizedeiről. Kortó tehát a kora középkorban fejedelmi udvarhely volt, amely a vándorló fejedelmi udvar ellátását szolgálta. Az udvarházak, XI–XII. századi latin nevükön *curtis*-ok, az egész Árpád-kori királyságot behálózták a Komárom megyei *Udvard*-tól keleten *Székelyudvarhely*-ig és délen a szerémségi *Udvari* > *Udvarhely*-ig (ComSirm. 191). Udvarházak azonban nemcsak az *Udvar* nevű helyeken lehettek. Györffy (IstvKir. 234) szerint a somogyi *Kortó* a latin *curtis* 'udvarház' szlávós változatát sejteti.

Vizsgáljuk meg közelebbről Györffy feltevését. A középkori latin *cortis* ~ *curtis* 'udvarház' a klasszikus latin *cohors* 'bekerített hely, udvar, cserény, karám; csapat, sereg, kíséret; cohors, zászlóalj' módosulata. A *curtis* alakváltozat *u*-ja a szonim *curia* hatással magyarázható. A klasszikus latin *cohors* a *hortus* 'kert' főnévvel tartozik össze etimológiailag. Mindkét szó a bekerítettség képzetét jelenti meg. A portugál *corte*, spanyol *corte*, francia *cour*, román *curte*: 'udvar' főnévben a latin *cortis* < *cohors* él tovább. Az újlatin nyelveken keresztül végső soron idekapcsolódik a magyar *kortés*, *kurizál*, *kurtizán* is.

A szláv nyelvek mai és középkori szókinésében a latin *cortis* ~ *curtis*-nak nincs nyoma. A szlávok az udvarhelyet a *dvorъ* főnévvel jelölték és jelölik; ebből való a magyar *udvar* is. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy az egykori Pannónia tartomány lakosságának romanizált rétege nem menekült el teljes számban a római uralom végén az V–VI. században, hanem itt-ott helyben maradt, és érintkezésbe került a Pannóniába betelepülő szláv csoportokkal. Egy-egy szót, nevet át is adhattak nekik a maguk (új)latin nyelvéből. E szavak, nevek némelyike akár a 900-at is megérhette, amikor a honfoglaló magyarok birtokba vették a Dunántúlt. Például *Keszthely* < *Kesztel* neve a pannóniai szláv **Kostelъ*ből származik, ennek előzménye viszont a latin **Castellum* volt, amely egy Keszthely területén vagy környékén emelt római erődítményre utalt. (L. FNEsz.⁴ 1: 724.) A zalai *Vindornya*-ban (l. FNEsz.⁴ 2: 766) újlatin alapszó (*vinitor* > **vinidor* 'szőlőmunkás' vagy – Makkai László: AgrSz. 16 [1974], Supplementum 49) szerint – *vinidator* 'boradásra kötelezett személy') és szláv *-nja* helynévképző kereshető. Efficie módon keletkezhetett – Györffy felfogása szerint – *Kurtó* is: latin *curt(is)* 'udvarház': > pannóniai szláv **Kurtovъ* > magyar *Kurtó*.

Nyilvánvalóan mindezt csupán munkahipotézisként kezelhetjük, amely további vizsgálatra, megerősítésre vagy cáfolatra szorul. Fel lehetne vetni például annak lehetőségét, hogy *Kurtó* pusztá személynévből is alakulhatott magyar névadással, s az alapjául szolgáló személynév az ómagyar *Kurt* (l. FNEsz.⁴ 1: 815) személynév kicsinyítő funkciójú -ó képzős származéka volt. Csakhogy e feltevés ellen tiltakozik a magyar hangtörténet, mert Szent István korában a *Kurt* személynév -ó képzős származékának még **Kurtach*-ként kellett volna jelentkeznie. (Vö. D. Bartha: Szóképz. 110.) De meglehetősen perspektívátlanok kellene tartanunk azt a kísérletet is, amely szerint *Kurtó*-ban a személynévként is használatos szláv szláv **krъzъ* 'vakondok' -ov képzős származéka rejlik; vö.

szerbhorvát *Krtova* helynév (HASz. 5: 660); cseh *Krtov* helynév (Profous 2: 420); fehér-orosz *Kpómasa* helynév (Žučkevič: KrTopSIBel. 185); ukrán *Kpómosa* víznév (SHUkr. 292); orosz *Kpomos*, *Kpomoso* helynév (RussGeogrNb. 4- 582). L. még orosz *Kpomos* családnév (VesOnom. 166).

Milkó. A domonkos rendi szerzetesek kun missziója eredményeként a Szerettől nyugatra, a Duna bal partvidékén tanyázó kun törzsek fejedelme, Barsz 1227-ben családjával és előkelőivel együtt felvette a keresztséget. Az új egyházmegye püspöke a domonkosok magyarországi rendfőnöke, Teodorik, székhelye pedig a Keleti-Kárpátokon túl, a Háromszék megyével átellenben fekvő Milkó városka lett. (Ennek fekvéséhez l. TörtAtl.⁵ 1988. 15.) Béla herceg személyesen is meglátogatta a Kárpátokon túli Kunországot, amely Magyarország kiegészítő része lett. A földművelő szlávok, valamint a pásztorokdó kunok és románok közé megindult az erdélyi magyar, székely és szász népfőlség kiáramlása a Kárpátokon kívülre. A moldvai csángók minden bizonnyal ezeknek a későbbi bevándorlókkal szaporodó magyar telepéseknek az utódai. A milkói püspökséget a tatárjárás pusztította el 1241-ben. (A kérdéshez l.: PallasLex. 12: 668; Makkai László: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.; Magyarország története I/2: 1343; Erdély története 1: 305–6.) Az 1279. és 1332. évi pápai bullák visszaállították a kun püspökséget, székhelyét is megnevezve; vö. 1279: *civitas de multo* (σ: *Mylco*) (Makkai: i. m. 26). L. még: 1471: *Milkouensis* (Szent-Ivány cs. Lt. 57); 1519: „civitatis et dyocesis *Mylkouiensis*” (Makkai: i. m. 56); 1838: „*milkói* püspökségnek” (Gegő: MMT. 91).

A dél-moldovai Milkó városka ma nincs meg. De megvan az a Nereju vidéken eredő és Focșani alatt bal felől a Putnába ömlő patak, amelynek völgyében a városka feküdt, s amelynek román neve *Milcov*. (L. a Kézdi-Vásárhely és a Focșani feliratú 1: 200 000-es katonai térképeket századunk elejéről.) A régi ukránban a patak neve az 1435-ből adatolt *Милковъ* (SIStaroukr. 1: 591) volt. A pataknevet az ukránból magyarázhatjuk az ukrán *милкіу* 'sekély' < ősszláv **mělkъ* 'ua.' származékeként. E tőből több víznév is keletkezett az északi szláv nyelvekben; vö.: lengyel *Miałkosz* ~ *Miałkusz* (HydrW. 1: 241); fehérorosz *Мѣлкі брод* (MikrBel. 155); ukrán *Milka*, *Milkiu* (SHUkr. 365); orosz *Мелково* (WbRussGn. 3: 251).

Moldováról lévén szó a *Milkó* pataknevnek az ukránból való eredeztetése nem igényel külön indokolást. Moldovában hemzsegnek az ukrán eredetű helynevek; ma is van egy *Milcov(ul)* nevű falu Focșanitól délkeletre, a *Milcov* partján (Indicatorul localităților din România. București, 1974. 179). *Milcov* alakú helységnevek azonban Románia más vidékein, a Havasalföldön is vannak, s ezeket már aligha lehet az ukrán nyelv számlájára írni. Jordan (TopRom. 178) mindezeket a bolgár nyelvjárási *милкав* 'kedves, kellemes' (RROD. 259; BEtReč. 3: 788) melléknévre próbálja visszavezetni, szóvégi *-av* > *-ov* módosulást tételezve föl. A bolgárból való származtatással a havasalföldi *Milcov* helységnevek esetében magam is egyetértek, de a tőben személynevet keresek; vö. bolgár *Милко* személynév: > *Milko*s családnév (Plčev: RIB. 334). Minthogy a románban maga a bolgár *Milko*, szerbhorvát *Milko* (Grković: RIS. 177) személynév is meghonosodott *Milco*-ként (Cioranescu: DOR. 109), elvileg nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a román *Milcov* helységnevek egyike-másika e románná vált személynévből román névadással alakult az *-ov* képzős szláv helységnevek nagy tömegének mintájára. — Személynévi eredetű a német *Milkau* 'helység az egykori NDK-ban Rochlitztól keletre' ószorb **Milkov* ~ **Mil'kov* előzménye (Eichler: OzSN. 1: 184), acseh *Milkov* helységnev (uo.), valamint a lengyel *Milków* helységnev (uo.) is.

Pósvár. Bükkszéktől északnyugatra egy 263 m magas domb emelkedik, tetején sáncnyomokkal. Tőle északkeletre, az Ecsér-patak jobb partján templomrom található.

(L. A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe. Bp., 1988—9. 1: 60 000.) E hely egykor Pósispán [1292/1382: c. *Pous* f. Marsa de Olsok; Györffy 3: 66 *Alsok* a.] birtoka volt. Pósispán a dombon tornyot építtetett, s az ennek tövében kialakult egyházas falu a *Pósis-torna-alja* [1332—7: *Pohosturnaalia*, *Poustornaalia*: Györffy 3: 127] nevet kapta. (A névadáshoz l. *Tornalja* szócikkét: FNESz.⁴ 2: 667.) A tornyot idővel várrá építették át. Ezzel kapcsolatos a település későbbi *Pósváralja* [1428: *Posuaralia*: Csánki 1: 68; 1549: *Poswaralya*: Dézsm. 90] > *Pósvár* neve; vö.: 1808: „*Pósvár* vel *Poósvár* h. *Praedium*” (Lipszky: Rep. 1: 526); 1851: „*Pósvár*, puszta, Heves megyében, Sirokhoz 1 1/3 órányira: 43 kath. lak. Van itt egy kastély, angolkert, vendégfogadó. F. u. b. Orczy-nő” (Fényes: MoGSz. 3: 259); 1887/1914: *Pósvár psz.* (Arló und K. Terenne. 1: 75 000-es térkép); 1936: *Pósvári psz.* (Özd és Kisterenye. 1: 75 000-es térkép); 1980: *Pósvár, Pósvárpuszta* (MoFnt. 2/Heves m. 18, 25); 1988—9: *Pósvár* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe). *Pósvárpusztát* ma már nem lakják.

A néphagyomány a maga módján értelmezi a *Pósvár* nevet: „*Pósvár* . . . Nevéről: Posványos vár. A monda szerint a pósvári domb mesterséges domb, ide még a török elleni háborúk idején egy vezért temettek, és rengeteg földet hordtak a sírra, hogy ne tudják azt felbontani. A II. világháború előtt fel akarták tární, de elmaradt” (MNyTK. 125. sz. 71). Jellegzetes helynévmagyarázó mondával van itt dolgunk, amelynek népetimológia az alapja: az ingoványos környezetben levő *Pósvár* előtagját összekapcsolták a *posvány* főnévvel.

Szapud. A középkorban egy tóközi helység viselte ezt a nevet Györsövényházától délre. Ma is használatos arrafelé többféle földrajzi név elemeként is. Fontosabb adatai a következők: 1489: *Szapud* (Pesthy: MoHn. 334, az adat közlése nélkül); 1580: *Szapud* (uo., az adat közlése nélkül); 1802—11: *P. Szapud* (Görög: Magyar Átlás Győr vm. a.); 1808: „*Szapud* h. *Praedium*” (Lipszky: Rep. 1: 623); 1880: *P. F. Szapud*, *P. Alsó-Szapud* (Hátsek: MegyTérk. Győr m. a.); 1882: *Szapud* (Juhos: Hnt. 314); 1887/1890: *F. Szapudi psz.*, *A. Szapudi psz.* (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. Győr m. a.); 1931: *F.-szapud psz.*, *A.-szapud psz.* (Győr. 1: 75 000-es térkép); 1978: *Alsószapudpuszta*, *Szapud-ér*, *Szapudi-határra dűlő*, *Szapud-Ószhelyi-csatorna* (MoFnt. 2/Győr-Sopron m. 9, 16). — Úgy látszik, hogy a települést egykor *Szent-Szapud*-nak is hívták, és ez összefüggött a birtokos mörchieidai és szendi Bán családdal (l. Nagy Iván 1: 134) előnévvel; vö.: „Újfalú és László, (Fejértó- és Kónynyal határos) Szent, másképp *Szent-Szapud*, most Sövényház határában foglalt puszták Szentí Bán család ellenében I. Mátyás királytól 1489-ben Ényingi Török János és Borbálának ítéltek, s az esztergomi káptalan által be is vezették” (Ráth Károly: TörtTár. 7 [1860.]: 25; 1. még: GyőrEgyL. 530; Lengyel: Győr m. 58; Pesty: MoHn. XII, 334).[†]

Úgy vélem, hogy a *Szapud* földrajzi név a szemes termények mérésére szolgáló régi űrmértéknek, a *szapu*-nak (TESz. 3: 676) a *-d* képzős származéka. A *szapu* különösen a Kisalföldön volt ismeretes; nagyságra nézve azonos volt a *köböl*-lel. (Ehhez l. *Köblény* szócikkét: FNESz.⁴ 1: 789.) Azzal számolhatunk, hogy a *szapu*-t egykor ’sekély talajmélyedés’ jelentésben térszínformák jelölésére is használták. Az 1931. évi 75 000-es térkép tanúsága szerint efféle talajmélyedés a környéken többfelé is van. A *Szapud* tehát szemléletbeli rokonságban lehet a talajmélyedések alakjára utaló *Süter*, *Söjtör*, *Süttör*, *Tekenye*, *Vödör-völgy* stb. helynevekkel. (Ezekre l. FNESz.⁴)

A középkorban Baranya és Tolna megye határán, Szekesőpeterd délnyugati szomszédságában is volt egy *Szapud* nevű település: 1181: de *Sopudh* (Györffy 1: 381); 1267/1380: *Zapud* (uo.); 1330: *Zopud* (uo.); 1463: *Zapud* (Csánki 3: 450). (E helység adatait Pesty: MoHn. 334 összekeverte a Győr megyei *Szapud*-éval.) *Szent Szapud*-ot Pesty (MoHn. XII: „1394. *Zapud* helynév, Bodrogh megyében”) Bodrogh megyébe tette, ellentétben azzal, amit ugyanannak a könyvének 334. lapján írt. Bodrogh megyében sem Csánki, sem Györffy nem említ *Szapud*-ot. (Igaz, Győr megyében sem.)

Vas megyében ma is vannak *Szaput* ~ *Szapud*-féle földrajzi nevek: *Szaput-árok* (Rábapaty: VMFN. 236), *Szaput-híd* (Rábasömjén: VMFN. 238), *Szapudallya* ~ *Szaput-aljai düllő* (Sárvár: VMFN. 242).

Nem kételkedem abban, hogy valamennyi *Szapod*-ra érvényesíthető az az etimológiai magyarázat, amelyet a Győr megyei *Szapud*-ról adtam.

Szompács. Az 1214-ben II. Endrétől Miska ispán részére kiadott adománylevelben szereplő „ad aquam *Ztumpach* [o: *Zcumpach*]” (ÁÚO. 6: 368; 1. még SztP. KritJ. 1: 95, Holub: *ZalaVízr.* 21 és *Ortvay: Vízr.* 2: 455) arra a ma *Berek-patak*-nak [1914: *Berek p.*: *Alsó Lendva und Lenti.* 1: 75 000-es térkép, 1. még MoFnt. 2/Zala m. 29, 31] hívtott vízfolyásra vonatkozik, amely Zala megyében Pusztaderics belterületétől délre ered, s észak felé haladva elfolyik Szompácspuszta mellett, majd délnyugatra fordulva Orthaházánál bal felől a Csertába ömlik. A pusztadericsi népnyelvben ma egyszerűen *Patak* (ZMFN. 211), a tófeji népnyelvben pedig *Szompácsi-patak* vagy *Gá-kuti-patak* (ZMFN. 207) a neve. A patak menti egyházas település fontosabb adatai a következők: 1342: „*possessionem Zumpach vocatam quam fertilem et utilem et ecclesiam habere in eadem esse referebant*” (ZalaOkl. 1: 391); 1382: „*Nicolaus filius Martini de Zompach*” (ZalaOkl. 2. 183); 1476: *Zompacz* (Csánki 3: 112); 1513: *Sompach* (uo.); 1748: „*Eremus Szompaciensis, ubi Capella partium ex muro, partim ex lignis constructa, in honorem Angelorum Custodum*” (Visitatio Canonica Districtus Szala-Egerszegiensis. VPL. A 8. 10. 435–6: Ördög Ferenc közlése); 1802–11: *Sompätz* (Görög: Magyar Átlás *Szala vm.* a.); 1808: *Sompác*z (Lipszky: Rep. 1: 601); 1882: *Szompács* (Juhos: Hnt. 331); 1914: *Szompácspuszta*, [egy 212 m magas dombon álló kápolna egyezményes jele mellett:] *Szt. Angyalok* (Alsó-Lendva und Lenti. 1: 75 000-es térkép); 1964: *Szompács* [*Szent Pács*] (ZMFN. 207 *Tófej* a.), *Szompács* [*Béke puszta*] (i. m. 211 *Pusztaderics* a.); 1978: *Szompácspuszta* (MoFnt. 2/Zala m. 18, 29); 1981: *Szompácspuszta, Szent Órangyalok-kápolna* (Göcsej turistatérképe. 1: 60 000).

Szompács etimológiájának megfejtésére elsőnek Tokos Sándor tett kísérletet 1860-ban: „Akadtam ezen kívül még egy más latin eredetű helység névre, mely azonban alig hanem újabb időből való. Ez: *Szompács*, vagy néha *szent Pács*, mely az ott levő: *fanum sanctae pacis* nevű kápolnától veszi nevét; tehát *sanct pac*, miből azután lett: *szent Pács*, vagy göcsejesen ejtve: *Szem pács* (mint szem Miklós, szem Péter stb.) 's azután a' hangvonzás törvénye szerint *szompács* mint *dölögtevő* e' helyett *dologtevő*” (MNyszet. 5: 373–4). Torkos vélekedését Pesty (HelynTört. 53–4) cáfolta meg 1878-ban: „Ederics zalamegyei falu mellett fekszik Szompács puszta. Erről azt mondja Torkos Sándor, hogy előbbi neve *Sancta Pax* volt, melyből a göcsej nyelvjárásban lett *Szompács*. Ez puszta állítás, melynek az oklevelek ellenmondanak. Magyarország területén tudomásom szerint *Sancta Pax* helynév soha nem létezett; a mi a zalai *Szompács*-ot illeti, erre azt jegyzem meg, hogy már 1213. évben Edelych — a mai Ederics — pusztának a zalai várispánság alóli kivétele alkalmával, és e puszta határai között aqua *Ztumpach* (helyesebb *Zcumpach*) említették, a patak nevének tehát semmi vonatkozását nem halljuk *Sancta Pax*-ra. Előfordul 1382. évben Miklós, Márton fia, királyi ember — de *Zompach*; a helynevet tehát mindig így ejtették, mint ma, — csak Görög térképén *Sompätz*-nak van írva a puszta, mely forma, ha ellenkezik is az oklevelek helyes írásából következtethető kiejtéssel, de a *Sancta Pax* alapnevet még kevésbé engedi meg. Különben találunk 1214. év alatt *Zumpad* nevű szolgát is, a miből sejthetni, hogy *Szompács* is személynévből lett.’ A helyes megoldást — mint sok más esetben is — Kniezsa Istvánnak (AECO. 2: 148, SztIstván-Eml. 2: 463, 469) köszönhetjük. *Szompács* régi szláv jövevénynév, mégpedig egy szláv **Sppač* helynév átvétele abból a korból (X. század), amelyben a magyarsággal érintkezésbe került dunántúli szlávok nyelvében még megvoltak a nazális magánhangzók

(*o*, *e*). A **Sopac̣b* helyénv a **sop̣o* 'keselyű' madárnév -*ac̣b* képzős származéka. Vö. szerbhorvát *Supac̣* 'helység Boszniában' (HASz. 17: 24). Az ősszláv **sop̣o* madárnév folytatásából némely szláv nyelvben személynév is alakult; vö.: ószorb *Supp* (Schlimpert: SLPn.² 136); cseh *Sup* (Beneš: ČPřijm. 195); lengyel *Sep* (SISNO. 5: 42). Stanislav (Slov.-Juh. 2: 490) Kniezsa véleményéhez csatlakozott *Szompács* szláv eredeztetésének kérdésében, de minthogy szerinte a pannóniai szlávok nyugati szláv (őszlovák) jellegűek voltak, ilyenek tekintette *Szompács* szláv előzményét is. Ez tévedés. A pannóniai szlávok déli szlávok voltak.

A szompácsi kápolna titulusa a Szent Őrzbangyalok (Tüske József lelkész, esperes közlése). Latinos—olaszos műveltségű értelmiségiek — Torkos Sándor és mások — a *Szompács* nevet népetimológián Szent-Pács-nak, a szent béke helyének magyarították. (Hasonló jelenségre l. *Márianosetra* szócikkét; FNESz.⁴ 2: 95.) Ezt a népetimológiás fel fogást tükrözheti az 1964-ben közölt *Béke-pusztá* névváltozat is.

Kiss Lajos

A szükség szó egy érdekes népnyelvi jelentése. A hagyományörző (így a paraszti) társadalmakban az emberi élet főbb fordulóit (születés, házasság, halál) szertartások, ünnepek kísérik (keresztelő, lakodalom, temetés, tor), és a népszokások, hiedelmek jelentős része ezek köré csoportosul. (A három legfontosabb pár mellé negyedikként a felnőtté válás és az avatás sorolódik.)

Érdekes módon a magyar köznyelvben — noha olyan átfogó jelentésű szavak, mint *világ*, *dolog*, *ember*, *esemény*, *ünnep* megvannak — nincs olyan külön szó, amely az emberélet fordulóit (Jung Károly [1978.] könyvcíméből kölcsönzött kifejezés) és/vagy az ezekhez kapcsolódó rítusokat átfogná.* Pl. az *esemény* szó fölérendeltje valamennyinek, de nem közvetlenül; az *ünnep* pedig (szintén nem közvetlenül) legfeljebb a *keresztelő* és *lakodalom* (esetleg az *esküvő*) fölérendeltje lehet. (A *születés*, *keresztelő*, *temetés*, *esküvő*, *lakodalom*, *tor* szók eseményeket jelölnek, a *házasság* és *halál* pedig eseményt és állapotot egyaránt jelölhet.)

Ezen vonásában, mely szerint tehát nincs olyan szava, amely a *születés*, *házasság* és *halál* szók közös közvetlen fölérendeltje (újkeletű műszóval hiperonimája) lenne, nyelvünk feltehetően a világ nyelveinek jelentős részével osztozik. Ezzel szemben legalább két helyről, Szeged vidékéről és a barkóságból ismeretes a *szükség* az említett „hiány” pótlására — e jelentését sem az értelmező, sem a tájszótárak ezidáig nem regisztrálták.

A *szükség* szó ilyen jelentése leginkább Bálint Sándor néprajzi leírásaiból ismeretes: „Az emberi élet három nagy *szüksége* a *születés*, *házasság*, *halál*, amellyel a maga módján minden ember szembenéz” (1943: 206). Bálintot idézi Jung Károly (1978: 15), majd nagyjából hasonlóan fogalmaz később maga Bálint (1980: 21) és Tárkány Szücs Ernő (1981: 179) is. Bálint Sándor révén tehát a *szükség* már-már néprajzi műszónak tekinthető. A *szükség* nagyjából hasonló jelentését közölte Komoróczy Miklós is (érdekes módon Bálint közlésében az emberi élet fordulóját, itt pedig a hozzá kapcsolódó szertartást jelöli): „a barkóság *első szükség*-nek a keresztelőt, *középső szükség*-nek a házassági esküvést és *utó'só szükség*-nek a temetést mondja” (1903: 525).

* E rítusok az ún. „átmeneti rítusok”, melyeknek közkeletű műszavát, a *rites de passage* kifejezést a néprajzban Robert Hertz (1881—1915) és Arnold Van Gennep (1873—1957) francia etnológusok honosították meg századunk első évtizedének második felében. Az angolban is egyaránt használatosak a *rites of passage*, *transition ritual* stb. kifejezések. A témakör újabb magyar összefoglalásai közül okvetlen meg kell említeni Tárkány Szücs Ernő (1981) és Nagy Olga (1989) munkáit.

Irodalom. — Bálint Sándor: A parasztlelet rendje. In: Bartucz Lajos, szerk.: A magyar nép. Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet 1943: 201–48. — Uő.: A szögedi nemzet. A szögedi nagytáj népelete. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79, 2. Szeged, 1980. — Jung Károly: Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék, Fórum, 1978. — Komoróczy Miklós: Tájszók a barkóságból. Nyr. 32 (1903.): 520–6. — Nagy Olga: A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák. Bp. Gondolat, 1989. — Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., Gondolat, 1981.

Kicsi Sándor András

Rizsmál, rizsmákol. Jó pár évvel ezelőtt figyeltem fel erre az igére Felső- és Alsó-zsolcán („Rizsmákolom, rizsmákolom, de soha se lesz vége” — tudniillik a piacra szánt sárgarépa összeválogatásának és csomóba kötésének), majd Hernádnémetiben („Össze-vissza rizsmákolja nekem azt a dohányt” — azaz a simított, száraz dohányleveleket nem nagyság szerint, hanem rendetlenül, össze-vissza szedi össze és csomózza) és legkésőbb Tiszalúcon („Megmondtam, hogy rendesen rizsmákolja, ott legyen az eszed meg a szemed” — vagyis figyelj oda és egyforma valamiket válogass és rakj össze).

Ahogy a példamondatokból is látható, a *rizsmál* igének csak a gyakorító formájával találkoztam. Úgy vélem, hogy a *rizsmál* alakot nem is használták, még kevésbé használják ma, amikor már a *rizsma* fn. sem ismeretes; szakkörökben, nyomdákban, papíripari üzemekben sem használják.

A ritka és ma már bizonyára a használatból kikopott igét mindhárom helyen idős emberektől hallottam, és mindig mezőgazdasági termények — dohány, sárgarépa stb. — összeválogatását, csomózását, kötegelését jelentette. A *rizsmákol* értelmezéséhez nyomdatörténeti kutatásaim vezettek el. A *rizsma* fn. jelentéséről, jelentésváltozásairól, használatáról öt évvel ezelőtt „Nyomdatörténeti adalék régi mértékeink kérdéséhez: a *rizsma*” címmel történeti-nyelvészeti cikket írtam (Nyomdász 22. 1985. 5. sz. 5). Cikkem sok vonatkozásban gazdagította, olykor helyesbítette a Czuczor–Fogarasi *Rizma* (5. 1870. 568. hasábj), Balassa J. *Rizsma* (A magyar nyelv szótára 2. 1940. 179), az ÉrtSz. *rizsma*, a TESz. *rizsma* szócikkeit.

Az olasz szótáriródlalom két, egymástól eltérő jelentésű *risma* szót is ismer. Először az olaszban is helyenként ’változó mennyiségű konc papírt’ jelentett, második jelentése melléknévi ,fajta’ (Gente di quella risma — Olyan fajta emberek is azok!). A „risma”-t az olasz nyelvészet is az arab „rizma-csomag” szóból származtatja (Körösi S.: Olasz — Magyar Szótár 2. Bp. Év n. 1094 p.). Ugyanezt mondja a német etimológia is a „Ries” arab rizma, „Pack”, „Büdel”, illetve itt „Papierpack, Packpapier” jelentésű szóról (Kluge, F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Straßburg, 1889. 280 p.). Csak a teljesség kedvéért említem meg, hogy a *rizsma* szót sem a MNYTSz. sem a MTSz. nem tárgyalta. Arról is szólnom kell, hogy szótáraink közül egyedül a MÉSz. említ egyetlen származékát, jobban mondva összetételét: „rizsmasúly”-t.

Jelentésstanilag nyilvánvaló, hogy a „rizsmákol”, illetve nem gyakorító formájában „rizsmál” a „rizsma” fn. igei származéka ’összeszed, összeválogat, összerak, összeköt, összekötöz, összecsomagol’ jelentéssel. Azt sem tartom véletlennek, hogy a „rizsmál-rizsmákol” ige ott alakult ki, terjedt el és ment át bizonyos jelentésváltozáson, ahol megfigyeltem, vagyis Alsó- és Felsőzsolcán, tehát Miskolc környékén, Hernádnémeti és Tiszalúc vidékén. Ugyanis a felvidéki (Dobsináról, Ochtináról, Nagyszlabosról, Rozsnyóról, Sajószentpéterről és Diósgyőrből) papírmalmok és papírgyárak rizsmázott termékeit ezen az útvonalon, a (tizza)-lúci és a (tizza)-csegei révén át szállították szekerekkel századokon át a debreceni nyomdába (Benda–Irinnyi: A négyszáz éves debreceni

nyomda, 1561–1961. Bp. 1961. 37., 87–90., 141, 170., 217–218.; Dankó I.: Papírgondok a debreceni nyomdában. Nyomdász 22. 1985. 6–7. sz. 6).

Dankó Imre

Morgó. A Nyr. 111. évfolyamának 1. számában Margócsy József a nyíregyházi köztemető, a 112. évfolyam 4. számában pedig Polgár Kálmán a csikvándi határ egyik dűlőjének nevével kapcsolatosan próbál magyarázatot adni a *Morgó* név eredetére. Mivel egyik cikk sem zárja le megnyugtatóan a kérdést, érdemes valamivel nagyobb névanyagon folytatni a vizsgálódást.

1. A *Morgó* és a hozzá valamiben is hasonló nevek esetében rendkívül fontos, hogy a névfejtő – okulva a részben egyező problémákat felvető *Bánom* példáján (vö. Szabó D.: NytudÉrt. 70. sz. 111–6) – a rendelkezésére álló adatokat nagy kritikával kezelje, hisz gyakran előfordul, hogy „az adatközlők nem a névadás tényleges indítékát jelölik meg, hanem az adott névhez fűződő népi magyarázatot közlik: a névalakhoz kapcsolódó anekdotát jegyzik le” (uo. 114).

E hiba kivédésének egyik lehetősége az, ha figyelembe vesszük, hogy a keletkező névnek mindig kapcsolata van a korábbi névkészlettel; vagy ahogy Eero Kiviniemi megfogalmazta (Väärät vedet. Helsinki, 1977.): „A névkeletkezés a rendszerhez tartozó típusok alapján azt jelenti, hogy az elnevezési alapot nem is választják, nem is önkényesen jelölik ki, hanem ugyanolyan módon alakul, mint más ilyenfajta helyek nevében” (id.: M. Rainto ismertetésében: NéprNytud. 22–23: 259–60; hasonlóan vélekedik Sebestyén Á.: NévtudVizsg. 83).

Az országszerte több helyen előforduló *Morgó* név elterjedtsége arra mutat, hogy létrejöttében a helyi sajátosságokon túl a magyar névrendszer által kialakított névadási szokások, a névmodell is fontos szerepet játszott, s épp ezért várható, hogy a más-más helyen található nevek adásának motívuma azonos volt a helybeli magyarázatok eltérései ellenére is.

2. A *Morgó*-kat denotátumuk alapján három nagyobb csoportba sorolhatjuk. Ezek közül a néveredet szempontjából nagy valószínűséggel csak két csoport nevei tekinthetők elsődlegesnek, a csárdák és kocsmák neveként előforduló *Morgó*-k, továbbá a határrészek neveként élők. Rajtuk kívül még külterületi lakott helyek (puszták, majok, telepek stb.) viselik nagyobb számban e neveket, de a magyar névadási szokásokat figyelembe véve ezeket inkább másodlagosnak, a néveredet kérdésében a mi szempontunkból kevésbé lényegesnek tekinthetjük, hisz valószínűleg egy ott lévő *Morgó* kocsmáról vagy a hasonló nevű környező területről vették nevüket.

A helységnévtárak bizonyossága szerint *Morgó* nevű külterületi lakott hely volt, illetve van Boldván (a Hnt-ak 1933-tól 1973-ig adatolják), Bozoson (1893), Derecskén (1882–1985), Erdőkürtön (1882–1973), Érszőlősen (1944), Feleden (1893), Mezőkeresztesen (1956), Mezőterebesen (1907), Nagysurányban (1907–1944), Ósdarmán (1893–1907), Szokolján (1882–1983) és Zalaboldogfán (1892–1973; vö. Zala megye földrajzi nevei 14/16).

Ez a korántsem teljes lista bővíthető még az úgyszintén másodlagosnak látszó *Morgó utcá*-val (Dunaegyházán 1864-ből: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye. Szentendre, 1984. 112; Keszüben: Baranya 153/19) és esetleg a *Morgós-ház*-zal (Csepreg: Vas 5/63).

3. A *Morgó*-ra vagy ebből alakult nevekre a következő adataim vannak:

3.1. Kocsmák, csárdák neveként:

Morgó (csárda/kocsmá): 1809: Ártánd (Hajdú-vihari kéziratos térképek. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1972. 288); Bánffyhunjad: *Morgo Kert* (1824) 1864-ben

még állt rajta egy ilyen nevű fogadó (Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei I. Kolozsvár, 1942. 24, 26); Debrecen, a Szentanna és a Kiscsapó utcában is volt (Zoltai: DebrKépKal. 1937. 6), 1807 (HBKézT. 39), 1810 (uo. 44); Jászberény: *Morgó* (*iskola*) eredetileg kocsmá volt (Szolnok m. I. 8/592); Karcag (Barna G., Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp., 1979. 234; Bellon: SzolMúzÉvk. 1973. 132; Szűcs S., Puztai szabadok. Bp., 1957. 74, 132). Györffy István is bizonyára a leghíresebbre, a karcagi csárdára gondolt a *Morgó* nevet említve (A csárda: Alföldi népelet. Bp., 1983. 368); Kisújszállás (Nyr. 1: 230; MNy. 14: 213), 1841, 1868 (Bencsik: Hajdúsági MúzÉvk. 1975. 236–7), 1875 (Képviselőgyűlési jegyzőkönyv 82/1875); Nyíregyháza, 1803 (Nyr. 111: 116); Túrkeve, 1864: „a’ korcsmáknak itt is dívatoznak az ő kanonikus neveik, mint . . . *Morgó*” (Pesty, Jászkunság, Kecskemét—Szolnok, 1978. 187).

Révész Imre névgyűjteménye mint „több helyen” ismert csárdanevet említi a *Morgót* (MagyNévtDolg. 21. sz. 38).

3.2. Határrészek neveként:

Morgó (általában szántóföld, rét vagy legelő): Békás, 1912 (Veszp. II. 34/60 Bernecebaráti (MNyTK. 176. sz. 195); 1864: Csátár, Bihar vm. (P); Csikvánd (Veszp. II. 1/83); Csót, 1913 (uo. 31/46); Derecske, 1864: „úgy nevezett, *Morgó* hajdani dézsmá kert’ (P); Kemenesmagasi, 1856, 1910 (Vas 104/172); Naggyimót, 1857, 1864, 1916 (Veszp. II. 30/51); Szend, 1886 (Kom. 60/102); Vanyola (Veszp. II. 24/151).

Pissics-morgó, *Csuhis-morgó*: Vönöck (Vas 107/103); — *Morgó-Kopár*: Csót (Veszp. II. 31/46); — *Széles Morgó*: 1864: Malomsok (uo. 2/138).

Morgó-dűlő: Ács, 1887, 1959 (Kom. 52/205); 1857: Békás (Veszp. II. 34/60); Csikvánd (uo. 1/83); Kemenesszentmárton, 1857, 1913 (Vas 109/27).

Morgói dűlő: 1864: Ács (Kom. 52/205); 1864: Csikvánd (Veszp. II. 1/83); 1857: Csót (uo. 31/46); 1857: Takácsi (uo. 18/58); 1857, 1864: Vanyola (uo. 24/151).

Morgósi: 1864: Békás (uo. 34/60).

Morgó-rét: Takácsi, 1913 (uo. 18/58).

Morgós, *Morgós-rét*: Csákánydoroszló (Vas 179/115, 71); — *Morgós-kert*: Pórszombat (Zala 130/30).

Morgó-völgy: Kötese (Som. 57/122); Nádudvar (HBKézT. 320); Somogygyeme (Som. 61/56); Zalaboldogfa (Zala 14/20); — *Morgó-völgyi árok*: uo. (uo. 14/22).

Morgós-völgy: Pórszombat (uo. 130/30).

Morgó (szőlőhegy): Kettesd (Szabó, Kalotaszeg helynevei I. 65); 1853: Pele és Zilah (MagyNévtDolg. 21. sz. 38); — *Morgóhegy*: Szatmárhegy (SzamSz. 2: 137).

Morgó út: Kéttornyulak (Veszp. II. 45/94); Nöráp (uo. 50/41); Vönöck (Vas 107/105); — *Morgói út*: Naggyimót (Veszp. II. 30/80).

4. A *Morgó* nevek feltételezhetően a *morog* ige folyamatos melléknévi igenevéből származnak eredetileg, de — mivel a névadás indítéka vitatható — a név eredetének vizsgálatakor is célszerű a két nagy jelentésbeli csoport különválasztása.

Először a kocsmá- és csárdanevekről szólnék, de előljáróban el kell mondanom, hogy — bár a *Morgó*-knak erről a csoportjáról koránt sincsenek olyan jól körvonalazható elképzeléseim, mint a határrésznevekről — az eddigi vélemények elfogadhatatlansága miatt szükségesnek látom ellenvéleményemet leírni, még akkor is, ha helyébe egy biztos etimológia helyett legfeljebb csak bizonytalan ötleteket állíthatok.

5. Margócsy József Urbán Teréz vélekedésével szemben (MagyNévtDolg. 8. sz. 47) meggyőzően bizonyítja, hogy a nyíregyházi *Morgó*, amely először egy kocsmá neve volt, nem keletkezhetett a francia *morgue* ’tetemnéző’ szóból (Nyr. 111: 116–7). [A francia eredetű *morgó* ’a törvényszéki orvosintézet halottas kamrája’ jelentésű szó egyébként Budapes-

ten a századfordulón elterjedt volt (Nyr. 26: 226; vö. még Nyr. 27: 86—6 és 181—2.)]

Margócsy érveivel e téren teljes mértékben egyetértek, a teljesség kedvéért azonban megjegyzem, hogy mai kocsmaneveink alapján bátran kijelenthetjük: a temetők melletti italmérő helyek kaphatnak morbid, akár 'hullaház' jelentésű közszókból alakult nevet is; vö. *Hullamosó* (Budapesten a Farkasréti temetővel szemben); *Sírató* (Jászapáti: Szol. I. 10/48); *Halálkocsmája* (Püspökladány: Kecskés, Püspökladány újkori története helyneveiben. Pladány, 1974. 79); *Hullabár, Kriptacsárda* (Sárvár: Vas 82/75); *Fekete koporsó* (Törökszentmiklós). Debrecenben pedig egy *Hullaház* nevű vendéglő állt valaha, de tudtommal ez nem a temető mellett volt.

Nehezen hihető azonban Margócsynak a francia eredeztetés elvetése után adott magyarázata, amikor is hajlik arra, hogy a *Morgó* név felbukkanása (1803) után jóval később (1854, 1867) lejegyzett „*Morgó Medvé*”-ből magyarázza a nevet. Eszerint a *Morgó* a cégérnév jelzett szavának, a *Medvé*-nek az ellipszisével jött létre. Ez rendkívül szokatlan jelenség volna, hisz a jelzős szerkezetű cégérnevek a névhasználat során épp fordítva, a jelző elhagyásával szoktak megrövidülni. Emellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Nyíregyháza város jegyzőkönyvei, bérleti szerződésai stb. bizonyára előbb említettek volna a „*Morgó Medvé*”-t, azaz a hivatalosabb nevet, mint a feltételezhetően a népi névhasználat során kialakult *Morgó*-t.

A *Morgó Medve* név esetében sokkal inkább az utólagos „cégérnevesítésről” lehet szó, ami a vendéglátóipari egységek neveinél még manapság sem szokatlan jelenség. Legismertebb példa rá a debreceni *Bika-vendégfogadó*, amelyik nevét építetődjéről, Bika István tőzsérről kapta, ám ezen motívum elhomályosulása után — mivel a bika egyébként is gyakori cégérállat — *Arany Biká*-vá egészítették ki a nevet. Valószínűleg ez történt Nyíregyházán is, és az alliteráló *Medvé*-vel egészült ki a *Morgó*.

A „*Morgó Medve*” a cégérnevek rendszerébe se igazán illik bele, ami szintén a Margócsy József feltételezte eredetét cáfolja. Alakja ugyan megegyezik a jelzős cégérnevekével (vö. Gundel—Harmath: A vendéglátás emlékei. Bp., 1979. 57), és a *Medve* is előfordul — ha ritkán is — a cégérnevekben mint vadászatra emlékeztető szó [Csatkai: Cégérek. Bp., 1971. 9; vö. *Fekete Medve* (Csatkai i. m. 24, 39, 44); *Arany Medve* (uo. 30); *Két Medve fogadó* (Nyr. 91: 487); *Medve-csárda* (Som. 152/17); *Medves korcsma* (Nyr. 91: 486, 487). Adat van arra is, hogy 1839-ben Kolozsvárt Barabás Miklós festett egy cégért, melyen egy medve kutyákkal viaskodott (Csatkai i. m. 30)], de épp a vizsgált *Morgó* nem tehető be a cégérnevek rendszerébe. A kéttagú, többnyire minőség- vagy mennyiségjelzős szerkezetű cégérnevek előtagja szinte mindig szín- vagy számnév (vö. Gundel—Harmath i. m. 56—8; Csatkai i. m.), míg a folyamatos melléknévi igenév inkább a névkeletkezéssel létrejött népi neveket jellemzi (vö. ilyen kocsmanevekkel, mint *Búsintó*, *Csepegtető*, *Dübörgő*, *Dühöngő*, *Huggyantó*, *Jajgató*, *Koplató*, *Kostató*, *Köpködő*, *Kucorgó*, *Kúdorgó*, *Villogó* stb.).

Ezek alapján tehát Margócsy névmagyarázatát nem tudom elfogadni, ám a *Morgó* kocsmák és csárdák nevééről ennél többet nem is igen tudok mondani.

Az az — általam Kisújszálláson hallott — népi névmagyarázat, mely szerint a kocsmában előforduló veszekedések, verekedések volnának a névadás indítéka, nem nagyon jöhet számba, hisz ez esetben a morgás nem fejezi ki eléggé az esemény hangosságát. (A régebbi idevonatkozó névanyag ismeretének hiányában itt csak olyan mai nevekre utalhatok, amelyek sokkal inkább mutatnak erre, mint például a *Döngő*, *Dübörgő*, *Hepaj*, *Jatetőrom*, *Dühöngő*, *Kélfény*, *Csikágó* stb.)

Ártándon mit zenés helyre emlékeznek az 1920 körül megszűnt *Morgó*-ra, ahol gyakori volt a bőgő- és dudaszó.

A népi magyarázatok mellett kellő támpontok híján csak különböző ötletek jöhetnek számításba, amelyeket aztán a későbbiekben előkerülő adatok megerősíthetnek vagy megcáfolhatnak.

Ha elterjedtebb lett volna a 'pálinka' jelentésű közszből keletkezett *Papramorgó* csárdanévé, akkor esetleg az ebből való rövidülésre (redukcióra) is gondolhatnánk. Ennek ellene szól azonban, hogy eddig csak egy lokalizálatlan adat van rá (MNY. 46: 168), s ráadásul a kocsmanevek rendszeréből is „kilóg”, ugyanis – nem tekintve a *Borivó*, *Söröző*-féle neveket – ez az egyetlen italáról elnevezett italmérő hely.

Valamivel valószínűbb talán, hogy a *Morgó* csárda- és kocsmanevekben a 'természeti jelenség' mozgás közben olyan hangot ad, mint a kutya morgása' jelentésű *morog* igenévével van dolgunk. Ez esetben a névadás oka a szél morgása lehetne, ami a régi, szabadkéményes épületekben bizonyára jobban hallatszott, s így talán azonos volt a motiváció a *Szeles* csárdákéval [vö. Debrecen 1737 (DebrSzle. 8: 179), 1812 (HBKézT. 222–3), 1820 (uo. 67), 1835 (Szücs I., DebrTört. 3: 861); Hajdúbosszörmény 1893 (MNYTK. 102. sz. 104); Karcag 1797 (SzolMúzÉvk. 1973. 128); 1868 (Bencsik, HajdMúzÉvk. 1975. 267); Kisújszállás 1841, 1868 (uo. 236–7; l. még Nyr. 1: 230; MNY. 14: 213); Furta és Zsáka közt (Osváth, Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei. Bp., 1905. 103); Nádudvar (Ethn. 78: 270); Tiszaszentimre 1864 (Pesty, Külső-Szolnok. Kecskeném–Szolnok, 1979. 133); Túrkeve 1864 (Pesty, Jászkunság. 187); lokalizálás nélkül (Nyr. 10: 144). Ezt a feltevést látszik igazolni, hogy mindkét csárdanévé csak a Tiszántúlon fordul elő, és hogy – mint az adatokból kiderül – *Morgó* és *Szeles* néven gyakran egy településen is található csárdák.

6. A határbéli *Morgó*-k megfejtéséhez már több biztos pontot találunk.

Ezekre a nevekre a leggyakoribb magyarázat, amivel Polgár Kálmán is szolgál (Nyr. 112: 483; Csikvándról ugyanezt a Veszp. II. is közli: 1/83), hogy rossz, gyenge föld volt, távol esett a falutól, és emiatt az ott dolgozók gyakran dühösek voltak, morogtak. Ezt az elég „kántorosan” hangzó vélekedést mondta el az adatközlők Nagygyimóton (Veszp. II. 30/51) és Takácsiban is (uo. 18/58). A kéttornyúlaki *Morgó út* állítólag rossz és sáros volt, ezért morogtak az arra járók (uo. 45/94), míg a szendi *Morgó* nevét a hagyomány szerint egy ott talált gyermekről kapta, aki csak morogni tudott (Kom. 60/102).

Ezek a magyarázatok – a szendi kivételével, amely egész biztosan valami naiv etimologizálásból származik – a *morog* ige 'visszafojtottan kifejezi elégedetlenségét' jelentéséből vezetik le a nevet. Sokkal hihetőbben hangzanak azonban azok a magyarázatok, amelyek a *morog* igének a természeti jelenségekre használt hangutánzó jelentéséből indulnak ki: Csóton a *Morgó* a köztudomás szerint rendkívül szeles hely volt: morogott rajta a szél (Veszp. II. 31/46). A kötcei *Morgó-völgy*-et elnevezésének helyi magyarázata szerint az itt erősen visszhangzó vonatzakatolás miatt nevezik így (Som. 57/122). Kemenesszentmártonban régen egy hatalmas vizes nádas volt a *Morgó-dűlő*-ben, ahonnan szélfúvaskor behallatszott a faluba a száraz nád suhogása, morgó hangja (Vas 109/27), Kemenesmagasiban pedig azt a vizenyős helyet hívták így, ahol a Marcal áradása morogva tört be (uo. 104/172).

Ezeknek az egy-egy névhez kapcsolódó helyszíni magyarázatoknak a helyességét és valóságtartalmát természetesen csak a nevet hordozó hely és annak történetének ismerete döntheti el, ám az eltérő vélemények nem adnak magyarázatot arra, hogyan terjedt el szélesebb körben a név, mi volt az az első lépcsőfok, ahol a név-rendszerbe belépett, és mint a nyelvi tudatban élő név újabb nevek modelljéül kezdett szolgálni.

Ezt a közös motívumot keresve fel kell figyelniünk a *Morgó* nevek egy eddig nem tárgyalt típusára is: egyes adatok szerint a *Morgó* előfordul víznévként, patakok vagy azok egy részének neveként is. *Morgó* a neve a Nógrádnál eredő és a Dunába Verőce-

marosnál ömlő pataknak (hivatalosan *Morgó-patak*: Földrajzinév-tár I. Bp., 1984. 25), és *Morgó-ér*-nek nevezik más néven a *Mocsolai-er*-et is (Veszp. II. 24/152). Hegymagasnál a *Morgós* a Tapolca-patak erős folyású részének a neve (Veszp. I. 43/41), és *Morgó*-ként említi a CzF. Erdélyben a Vásárhely melletti Maros vízágak összeszakadását (i. m. 4: 613). *Morgó-pataknak* hívják Bernecebaráti vízfolyását is (MNYTK. 176. sz. 195).

A *Morgó* a víznevek rendszerébe tökéletesen beleilleszkedik. Több olyan nevet is ismerünk, amely a vízfolyást valamilyen hangutánzó ige folyamatos melléknévi igenevével nevezi meg. (Pusztán érdekességként jegyzem meg, hogy a finn névrendszerben is pataknévként él a legtöbb hangutánzó igéből született I. participiumot tartalmazó i — *-va/-vá* végű — név; vö. Kiviniemi, Suomen Partisiippanimistöä. Helsinki, 1971. Ism. Keresztes: MNYj. 18: 159 — 63.) Legismertebb ilyen nevünk a *Sió*, tő a *si*, *sív* (géből ered (FNESz.⁴ 2: 476), de ilyen még a *Sugó*, (*Fejér*)nyikó, *Dörgő* mély, *Fortyogó* Gyallay: MNY. 52: 356; vö. Pais: uo. 357, valamint uő. a víz „súgásáról”: MNY. 39: 236). A Gyallaytól ismert *Morgó* vagy *Mondó* hegy neve is a bent zajló és kihallatszó vízáramlásból származik (i. h.).

A megyei földrajzinévi kötetek vízrajzi szempontból elég hiányos térképábráit megnézve kiderül, hogy a tiszántúli településeken levő *Morgó*-kat, valamint az ácsit, kötcseit és a somogyegyesit kivéve a 3.2. pontban számba vett határrészek mind valamilyen vízfolyás, patak melletti helyek nevei. A pápai járás (Veszp. II.) érintett kilenc községének mindegyik *Morgó* nevű helye — bár ez a kötet térképábráiból nem mindig derül ki, mint erre Hoffmann István volt szíves figyelmemet felhívni — vízfolyás mellett van (Vízfolyás mellett található a *Morgó* Békás, Csákánydoroszló, Csikván, Csót, Kemenesmagasi, Kemenesszentmárton, Kéttornyúlak, Malomsok, Nagygyimót, Nóráp, Pórszombat, Szend, Takácsi, Vanyola, Vönöck és Zalaboldogfa községekben.)

Valószínűleg nem véletlen, hogy a legtöbb *Morgó* határrésznevén egy patakokban hajdan gazdag területen, a pápai járásban és a vele szomszédos Vas megyei településeken van. Érdekes, hogy ezen a vidéken több hangutánzó igéből létrejött víznév is található, s külön figyelemre méltó, mint Hoffmann Istvántól megtudtam, hogy a békási *Morgó* szántó a *Csörgető* patak (vö. Veszp. II. 34/39; a névre még l. uo. 23/25) mellett van, a Nóráp—Kéttornyúlak közötti *Morgó-út* pedig a *Zörgő* patak (vö. uo. 50/86) mellett, vele párhuzamosan halad.

Ezen tények alapján megkockáztatom, hogy a *Morgó* határrésznevek eredete a víznevekhez kapcsolódik. Feltételezésem szerint eleinte vízfolyás melletti helyek kaphatták ezt a nevet, esetleg metonimikusan, a patak hasonló nevérről, és ezen az úton került a *Morgó* a helynevek sorába. A névadás eredeti motivációjának eltűnése (pl. a patak kiszáradása stb.) vagy elfelejtése után elképzelhető, hogy a névrendszerben meglevő nevet egyéb, világos igei alapszavának másik jelentésárnylatából következő motivációban kezdték használni.

7. A *Morgó* kocsmanevek és határrésznevek kapcsolatáról jelenlegi ismereteim alapján nem szólhatok, és könnyen előfordulhat, hogy nincs is kapcsolat közöttük. Erre mutat az éles területi elkülönülés is: a *Morgó* csárdák és kocsmák a Tiszántúlon, a *Morgó* határrészek pedig a Dunántúlon fordulnak elő nagyobb számban. A csárdanevek esetében a víznévi eredet nem bizonyítható, hisz víz közelsége a karcagi *Morgót* kivéve (a múlt században még egy tó partján állt; azóta már körülötte a város) tudtommal nem jellemzi az említett csárdákat.

A két csoport esetleges kapcsolatát, miként a *Morgó* név biztos etimológiáját is, a későbbi kutatásoknak kell feltárniuk. Az ezekben az újabb kutatásokban előkerülő további adatok aztán igazolhatják vagy megcáfolhatják az eddigiekben előadott, főként a névrendszer által támogatott névmagyarázataim helyességét.

Kis Tamás

Büky László: Képpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Akadémiai Kiadó 1989. 233 oldal

Büky László könyve, amely 1984-ben megvédett kandidátusi értekezésén alapul, egyedülállóan érdekes és sikeres kísérlet a lexikográfia módszerének a költői stílus vizsgálatában való alkalmazására. Szinte egy ideális írói szótár kinagyított részletének tekinthető. Az írói szótárak, mint ismeretes, egy szerző egész életművének (Soltész—Szabó—Wacha: Petőfi-szótár), életműve egy részletének (Benkő László: Juhász Gyula-szótár) vagy egy jelentős művének (Pásztor Emil: Toldi-szótár) teljes szókincsét lexikai egységekre, címszavakra bontják le és szócikkekben tárgyalják; a szócikkek — ha a címszó több jelentésben fordul elő — jelentések, jelentésárnyalatok szerint tagolódnak, amelyeket behelyettesíthető értelmezés vagy a használatra vonatkozó körülírás világít meg, s e szakaszokon belül sorakoznak az idézetek, amelyek a címszó használatát, képekben, alakzatokban, nyelvtani szerkezetekben való előfordulásait mutatják be. Büky László elhatárolja ugyan művét az írói szótáraktól, hiszen célja is más, nem a teljes szókincsnek, nem is az egyes szavak teljes használati körének elemzése, hanem „az egyéni képvilág funkcionális leírása” (9), meghatározott számú szó képes és köznyelvi használatainak mélyreható és az összefüggéseket is feltáró vizsgálata; a műfaji, módszerbeli hasonlóság ennek ellenére szembeötlő. Könyve „tárgyaló rész”-ének tíz fejezete egy-egy szócikk, amelynek felépítése a jelentések elkülönítésével és számozásával, a jelentésárnyalatok betűjelzésével (1. || a. stb.), a stílusminősítésekkel és főleg a meghatározásokkal híven követi az Értelmező Szótárt, hívebben, mint a Petőfi-szótár, amely a szócikkek tagolásában a feldolgozott szöveganyaghoz alkalmazkodott. A fejezetek kidolgozása Bükynél természetesen nem szótárszerű, hanem részletes leíró elemzés.

A vizsgált szavak a következők: *szív, lélek, mély, kód, sötét, örvény, tölcser* főnevek, *zöld, sötét* melléknevek, *fut* ige. Ránézésre is látszik, hogy ezek Füst Milán költői szókincsének jellegzetes elemei, „kulcsszavai” nem statisztikai értelemben — hiszen az *örvény* szóra csak négy, a vele rokon értelmű *tölcser*-re mindössze két adata van —, hanem a költő képpalkotásában és képrendszerében betöltött központi szerepük alapján. Nem érdemes fennakadni azon az apró következtetlenségen, hogy a *sötét* főnév és a *sötét* melléknév külön fejezetet kapott, míg a *zöld* melléknév fejezetében van példa a *zöld* főnévre is — igaz, Karinthy Frigyesről —, a *mély* főnév mellől pedig hiányzik a *mély* melléknév, Karinthy-adatok sincsenek. Figyelemre méltó azonban, hogy a címszók nagyobbik felében megtalálható az *ö* hang: *kód, sötét, örvény, tölcser, zöld*. A fonémastatisztika és a hangszimbolika tudósai talán ki tudják mutatni az *ö* „kulshang” jellegét Füst Milán költői nyelvén. („A feleségem története” című regényének hőstét *Störr* kapitánynak hívják.) Az egyes fejezetekben a szerző a címszó összetételeinek és származékainak használatát is vizsgálja, pl. a *szív* szócikkében ezeket: *emberszív, szive-csendje, szívszakadás, szívszakító, szívettépő, vajszívű, lágyszívű, gonosz-szívű, nehéz szívű, komoly szívű, jószívű, a fut* igéében: *átfut, befut, elfut, körülfut, lefut, megfut, futás, futni, futó, futva, futkos, futkosás* (a *futni* és *futva* igenév külön tárgyalása nem áll összhangban a szótárak szokásos eljárásával).

Büky László elemzési eljárását „A köd főnév használata” című fejezet tartalmi kivonatával mutatom be (a többi szócikk is hasonló szerkezetű). A köd 1. jelentése az ÉrtSz.-ban „A föld felszíne közelében lebegő parányi vízcseppecskéknek a látás távolságát korlátozó, a páranál sűrűbb, felhőszerű tömege.” Ez a jelentés van meg pl. a következő szövegrészben: „... S a nehéz gondolat oszolta könnyű köddé...”. Az alapmetafora: **gondolat köddé oszol*, amelyben együttesen érvényesül az *oszol /oszlík* igének ’para eltűnik’ és ’érzés, (lelki)állapot szűnik’, a köd főnévnek fent idézett és átvitt, „V mely lelki v. természeti tényező okozta bizonytalanság a látásban, gondolkodásban” jelentése, továbbá a *nehéz* : *könnyű* kontraszt, szintén egymásba játszó jelentésekkel: ’súlyos’ és ’nyomasztó’, illetőleg ’kis súlyú’ és ’kis mértékű’. Ugyanebben a jelentésben, de közvetlen köznyelvi használatban, képalkotás nélkül jelenik meg a köd szó többek között a „Habok a köd alatt” című versben: „Kiváltak [ti. az uszályhajók] a ködből, majd eltűntek benne nyomtalan” stb. A versben hajók elsüllyedéséről van szó, így annak ellenére, hogy közvetlenül kimutatható szóképet a költő nem használ, a köd a halál metaforás kifejezésévé, szimbólumává válik: „Úgy fusson el kis életünk is, mint a hab fut el, amelynek nyoma vész / A köd alatt, a gomolygás alatt...”. A szokatlan névutós kapcsolatok: *köd alatt*, *köd mögül*, *köd alól* is a képszerűség irányába mutatnak. A 2. jelentés „A levegőben lebegő porszerű anyagoknak... látást akadályozó tömege”: „... a Teremtés Ős-álmába öltözött, / Hol mindent elborít az Ősi köd...”. Ebben a jelentésbe belejátszik ’a csillagközi térben levő por és gázfelhő’-re vonatkozó előismeret, a világmindenség keletkezésével kapcsolatos ’ösköd’ fogalma. A 3. jelentéshez: „(átv, vál) V mely lelki v. természeti tényező okozta bizonytalanság a látásban, gondolkodásban” tíz idézet tartozik, pl. „... Ne hagyj tehát, hogy elmerüljön, visszasüllyedjen a ködbe, amelyből [! pontatlan, helyesen: melyből] származott / E nemes-szép alakzat [ti. a magyar nyelv].” Az e csoportba vont előfordulásokat megújított képeknek minősíti a szerző; az előbbi idézet képe a *múlt köde* állandósult kifejezésre vezethető vissza, amelyből az *elmerül* és *visszasüllyed* igék átvitt jelentésének következtében („eltűnik vmiben”, illetőleg ’<Átmeneti felemelkedés után> ismét előbbi, régebbi, alantas helyzetébe v. siralmas állapotába kerül’) eltűnhetett az alapképek az azonosított jelölő *múlt* eleme. Más idézetekben a köd-ön kívül a tanulmányban vizsgált egyéb szó is előfordul, pl. a *szív*: „S szívem a fájdalom legmélyebb ködébe merít el...” vagy a *lélek*: „... mely városból kelt fel ez a köd / Vonulni a lelked elé?” Ezeket elemezve a szerző a *szív*, illetőleg a *lélek* fejezetének megfelelő pontjára is utal; így bontakozik ki a motívumok összefüggése a képrendszerben.

A köd szó összetételei Füst Milán költeményeiben: *ködkép*, *ködköntös*, *köd-vár*, *köd-görgeteg*, *ködruha*; előfordul a *ködös*, a *ködlepte* és a *ködülte* melléknév is (az utóbbiak idézetei nem kaptak külön számozást, mintegy el vannak bújtatva a *köd-vár* metaforához kapcsolódó fejtegetésekben). A Füst Milán-idézeteket kiegészítik a Karinthy Frigyes-idézetek. Karinthy Frigyes nevét a könyv címe is feltünteti, az ő költészetéből vett példák azonban csak az összehasonlítási alap, a kontrollanyag szerepét töltik be. Önállóan vizsgálva az ő szókincsét feltehetőleg nem ugyanazok a szavak emelkedtek volna ki kulcsszó gyanánt. Így is kirajzolódik azonban a két költő stílusának, képalkotásának különbözősége, ugyanakkor sajátos szellemi, szemléleti rokonságuk is, többek között éppen a köd szócikkében: Karinthynek abból a verséből olvashatók itt részletek, amelynek ajánlása „Füst Milánnak, emlékezéssel a Nyugatban [...] megjelent »Habok a köd alatt« című versére”. Maga az is Büky László érdeme, hogy felfedező utat tör a lírikusként mindig háttérbe szoruló Karinthy Frigyes költői világának megismeréséhez.

Füst Milán költői eszközei mindenesetre közel kerülnek az olvasóhoz a látszólag keskeny szöveget bemutató tanulmány elolvasása útján. A tíz szóhoz tartozó csaknem 400 idézet elemzése az utalásokkal, kitekintésekkel, az összefüggések megvilágításával olyan hálózatot alkot, amely átfogja a költő élettartamához képest csekély terjedelmű

életmű egészét. Ebben az összefüggés-hálózatban jelenik meg egyebek között a víz és a tenger motívuma, amely rendszerszerűen kapcsolódik a *szív* és a *lélek* főnevekhez (pl. „áradni fog / Szívemből éneke, akár a nagy vizek . . .”; „A tengerek a szívben, a tengerek . . .”; „A lelkük vízfenéken alszik, mint a hal . . .”; „. . . megholt lelkem mélységes és titkos / Tengerszemére rátalált . . .”, vö. 91, 121–2), valamint a *zöld* melléknévhez (pl. „zöld, zuhogó vizeken”; „. . . ott ahol a síma tenger domborúl, / Vagy zöld hegyet vet, ha jó a vihar”); kis számú előfordulása ellenére e rendszerkapcsolat miatt kulcsszerepű az *örvény* főnév, s a víz mozgása fontos jelentéseleme a Füst Milánnál különösen gazdag metaforatartalmú *fut* igének.

A megismerés teljesebb lehetne, ha az idézetek mellett nemcsak a lelőhely, hanem a költemény címe is fel volna tüntetve. Nem sokat segített ezen a hiányon a függelékben levő címmutató sem, ugyanis — szokatlan módon — csak azokat a verscímekeket tartalmazza, amelyeket a tanulmány szövege megemlít; így hiába próbáljuk azonosítani pl. a 107. oldalon olvasható idézeteket: ez a lapszám elő sem fordul a mutatóban. Ez a csonka címmutató azt a félrevezető látszatot kelti, mintha a szerző nem dolgozta volna fel Füst Milán „Szelleme utcája”, „Öregség”, „Oh holdözyön!”, „Önarekép”, „Copperfield Dávidhoz” és más költeményeit, pedig mindezekből vannak elemzett idézetek a könyvben. Ugyanez vonatkozik Karinthy Frigyes költeményeinek címmutatójára is.

A szakirodalmi hivatkozások széles körű és korszerű tájékozottságról vallanak. Büky László mindazonáltal egyéni úton jár. Nem előregyártott elméletekből, nem önkényesen értelmezett fogalmakból indul ki, hanem a költői szövegek tényeiből, s ezeknek összefüggéseit a jelentéselemzés lexikográfiai módszerével vizsgálja, bebizonyítva, hogy ez a száraznak, szórészálhasogatónak látszó módszer alkalmas a költői képalkotás és képrendszer titkainak feltárására is.

J. Soltész Katalin

Antti Iivonen—Terttu Nevalainen—Reijo Aulanko—Hannu Kaskinen: Puheen intonaatio. (Linguistica Philologica-Sarja. Helsinki; Gaudeamus 1987.)

A Helsinki Egyetem Fonetikai tanszékén az 1980-as években több, az ún. szuprasegmentális beszédtevékenységekkel foglalkozó munka jelent meg. A tanszék munkáját a 80-as évekig a hazánkban is elismert, a magyar nyelvet is jól beszélő Antti Sovijärvi professzor irányította, aki kutatásaival a nemzetközi élvonalba állította a finn fonetikai eredményeket. A beszédritmika, majd a beszédszintézis, a mesterséges beszéd kutatása terén kimagasló eredményeket ért el. Jó kapcsolatban állt a magyar kutatókkal, többször járt a budapesti és a debreceni egyetemekre finn, illetve finnugor tanszékein előadóként, s több Magyarországon rendezett nemzetközi fonetikai kongresszuson tartott előadást, mutatott be felvételeket, regisztrátumokat a Helsinkiben folyó kutatásokból.

A helsinki Egyetem Fonetikai tanszékén 1981-től Antti Iivonen lett Sovijärvi professzor utóda. Intézetében ma az oktatás mellett a beszédkutatást tekintik fő feladatuknak. Sajnálatos, hogy az 1989-ben Budapesten megrendezett Beszédkutatás '89 konferencián csak a turkui kutatók képviselték Finnországot, holott az intonációkutatásban — mint erről ottjártamkor személyesen is meggyőződhettem — a Helsinki Egyetem Fonetika tanszéke jelentős eredményeket mondhat magáénak.

Erről tanúskodnak az utóbbi évek publikációi. A prozódia tanulmányozása a nyelvhasználat, a nyelvtanulás, a nyelvismeret megszerzése céljából az egyik legfontosabb feladatuk volt (Prosodiikka kielitaidon osatekijänä). Ezen a szélesebb témán belül elsősorban a leginkább megragadható mondathangsúly elméleti kérdéseit vizsgálták négy világnyelvben: az angolban, a franciában, a németben és az oroszban (Lausepaino-

teorioista. 1981., Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 34). Hasonló törekvés mutatkozott az MTA Nyelvtudományi Intézete Fonetikai Osztályán hazánkban megjelentetett munkákban is (Magyar Fonetikai Füzetek sorozata) és a Fejezetek a magyar leíró hangtanból című tanulmánygyűjteményben (Szerk.: Bolla Kálmán. 1982., Akadémiai Kiadó).

A hangsúlykutatás része az intonációkutatásnak, annak empirikusan és műszeresen is legjobban megragadható ága volt. A hangsúly kutatása mellett azonban a többi ún. szupraszegmentális tényező kutatása is fontossá vált a beszédkutatásban (vö.: Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. 1976. Akadémiai Kiadó; A beszéd hangszerelése 1989. kézirat. Tankönyvkiadó). Elsősorban a dallamkutatás irányában erősödtek fel a kutatások mind nyelvészeti, mind irodalomelméleti oldalról. A hangléjtés az intonáció meghatározó, önállóan is érzékelhető és regisztrálható összetevője, több tudományos disszertáció tárgya vagy részeleme lett (Fónagy Iván: La vive Voix. Bp. 1989.; Kecskés András: A magyar vers hangzásszerkezete. Opus 8. 1987. Akadémiai Kiadó; Varga László: A beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai (Magyar anyag alapján). Kézirat, 1989. ELTE), valamint Deme László, Wacha Imre és az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyamatban levő élőnyelvi kutatásainak anyaga: A norma-nyelvi konferencia előadásai. 1989. MTA, Nyelvtudományi Intézet).

A finn kutatások is ebbe a nemzetközi áramba kapcsolódtak be, s 1984-ben megjelentetett munkájukat továbbfejlesztve 1987-ben kiadták a Beszérintonáció című válogatást (Puheen intonaatio).

Az Antti Iivonen által irányított csoport az intonációkutatás legfőbb kérdéseit állította könyve fókuszába, s igyekezett képet adni az e területen folyó nemzetközi kutatás történetéről is. A főbb fejezetek a következők, a finn kutatásokat részletesebben bemutatva:

1. Fogalmak: 1.1. Intonáció és prozodika. 1.2. Fogalomtörténet: prozódia, akcentus és intonáció.

2. Az intonációkutatás fejlődéséről: 2.1. A kutatás kezdeti szakasza. 2.2. Jespersen hagyatéka az 1800-as évekből. 2.3. A kutatás megszilárdulása az 1900-as években.

3. Az intonációkutatás szempontjai: 3.1. A kutatómunka tagolása. 3.2. Az intonáció funkciói. 3.3. Az intonáció hatóköre és típusai. 3.4. Az intonációs jelölésrendszer. 3.5. Az intonáció diakrón, szocio- és idiomatikus (nyelvjárási) változatai. 3.6. Az intonáció nyelven kívüli tényezői. 3.7. Az intonációs korreláció és interakció több jegye együttesen. 3.8. Az intonáció folyamata és a beszédlánc. 3.9. Kontrasztív kutatás és intonációdidaktika. 3.10. Az intonáció kutatási módszeréről. 3.11. Patologikus (kóros) intonáció.

4. Az angol intonáció.

5. A német intonáció.

6. A finn mondathangsúly és intonáció. 6.1. Kutatótörténet. 6.1.1. Vihtori Peltonen: Puhetaito (Beszédtan/Szónoklattan). 6.1.2. Más kutatók. 6.2. Beszédtagolódás és hatókörei. 6.3. Mondathangsúly és a közlemény nyomatókfajtái. 6.4. Az intonáció. 6.4.1. Mondatfajták (beszédfunkciók). Kijelentő mondatok, deklináció és félbehagyott, hiányos mondatok. Eldöntendő kérdőintonáció és emelkedő intonáció. 6.4.2. Szövegkötöttség, összefüggés, társalgás, pragmatika. 6.4.3. Alkotók és a stílus. 6.4.4. Expresszív intonáció.

7. A svéd intonáció.

8. Példák más nyelvek intonáció leírásából. 8.1. Holland intonáció. 8.2. Dán intonációs modell.

A fejezetekhez bő irodalomjegyzéket, szerző- és tárgymutatót is csatoltak a finn kutatók. A kiváló összeállításnak azonban van egy számunkra — magyarokra nézve — fájdalmas hiányossága. A szakirodalmi jegyzékben Magdiés Klára, Fónagy Iván, Kiefer

Ferenc, Hirschberg Jenő korábbi munkáin kívül semmiféle bibliográfiai adattal nem szerepeltetik a mai magyar intonációkutatást és eredményeit. Nem foglalkozik külön fejezet a rokon nép, a magyar intonálási sajátosságaival, s arra sem történik utalás, hogy más országokban foglalkoznak-e gyűjtéssel és feldolgozással ebben a vonatkozásban. Az erősen germanista indíttatású összeállítás számunkra elsősorban intonációtörténeti és módszertani szempontból hasznos. Érdeemes lenne azonban finn kollégáink figyelmét jobban ráirányítani a magyar kutatásokra, s különösen azokra az ágakra, amelyekben közös kutatómunka is elképzelhető. Nemcsak a beszédszintézis, hanem a két nép nyelvének hangzásszerkezetében is lehet találni közös jegyeket. A kutatások kiszélesítése, a nemzetközi teamek létrehozása napjainkban a humán tudományokban is nélkülözhetetlenné vált.

A beszédintonációval való foglalkozás még egy, szótártudományunkban mutatkozó hiányosságra is fényt derített. Érdeemes lenne a jelenleg forgalomban levő két nyelvű (Finn–magyar és Magyar–finn) szótárakat élőnyelvi és szaknyelvi gyűjtésekkel felfrissíteni és egy újabb kiadás kapcsán kibővíteni, mert a felgyorsult nyelvi, szókincsbeli változások ezt megkövetelik. Mivel a Helsinki Egyetem tanárai elsősorban egyetemi hallgatóiknak ajánlották a Beszédintonáció című kötetet, célszerű lenne a magyar egyetemek finn nyelvet tanuló diákjaival is megismertetni. Ehhez azonban jól használható, korszerű két nyelvű szótárak kellene, amelyek a magasabb szintű nyelvelsajátítást lehetővé teszik. A beszédintonáció elméleti kérdéseit így a gyakorlat során tisztázhatjuk és ellenőrizhetjük. Ez mindkét rokon nép közös érdeke.

Kincses Kovács Éva

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1978

A napi- és hetilapok nyelvművelő tevékenységét elemző jelen összefoglalás folytatása a Magyar Nyelvőr alábbi évfolyamaiban megjelent szemléknek: 1953: 229–35; 1954: 26–33, 191–6; 1955: 242–6, 359–65, 466–76; 1956: 161–73, 381–6; 1957: 496–503; 1961: 356–65; 1963: 477–89; 1967: 80–91; 1969: 147–59; 1972: 105–20; 1975: 95–105; 1976: 479–98; 1981: 236–51; 1984: 108–26; 1988: 100–117, 492–503.

19 újságból 503 közleményt dolgoztunk föl az egeri főiskola magyar szakos hallgatóinak szíves közreműködésével. A cikkek megoszlása a következő (zárójelben a továbbiakban használandó rövidítés, utána a megjelent írások száma): Magyar Hírlap (MH – 61), Magyar Nemzet (MN – 65), Népszabadság (Nszb – 48), Népszava (Nszv – 5); Déli Hírlap (DH – 4), Észak-Magyarország (ÉM – 12), Kelet-Magyarország (KM – 7), [Heves megyei] Népújság (HN – 65), Petőfi Népe (PN – 20), Szolnok Megyei Néplap (SZN – 40), Élet és Irodalom (ÉI – 44), Élet és Tudomány (ÉT – 72), Kortárs (Kt – 10), Köznevelés (Kn – 18), Magyar Tudomány (MT – 4), Napjaink (N – 2), Népművelés (Nm – 12), Rádió- és Televízióújság (RTV – 6), Typographia (T – 8).

E tekintélyes cikkmennyiség az 1977-es évihez hasonló, de az 1975–76-os esztendőkhöz összehasonlítva számottevő emelkedést mutat. 1977-hez képest nőtt a nyelvi írások száma a következő lapokban: MH (10-zel), Nszb (21-gyel), ÉI (24-gyel, azaz megduplázódott), ÉT (11-gyel), Kn (8-cal, majdnem megkétszereződött), T (6-tal); illetve csökkent: MN (15-tel), Nszv (14-gyel), PN (25-tel, tehát a felére), MT (12-vel, a negyedére), RTV (4-gyel).

Szemlékben külön nem foglalkozunk azokkal a rövidebb közleményekkel, hírekkel, amelyek a nyelvművelés szempontjából kevésbé fontosak, vagy egyedi voltak miatt nem illeszkednek témáink sorába.

I. A nyelvről — általában

Figyelemre méltó vita zajlott le a Kortárs hasábjain. Kolozsvári Grandpierre Emil szenvedélyes, keserű hangú vitaindítójára (Kt 1977. 8.) heten válaszoltak. Anyanyelvünk jelenkori állapotát többen gyatrának minősítették, okolva elsősorban a tömegtájékoztató eszközöket, majd a hivatali nyelvet, végül pedig az iskolát. A herderi jóslatot idézve megdöböntő példákkal szembesítik az olvasókat az ígék pusztulásáról, nyelvünk szegényedéséről, a mondatszerkesztés, valamint a mondatfonetikai eszközök helytelenségeiről. Szóhoz jut a jogász, aki a saját szemszögéből védi a hivatalos nyelvet; a nyelvész, aki érti napjaink változásait, sőt meg is érti azokat; a pedagógus, aki taglalja az iskolai anyanyelvi nevelés buktatóit; a filozófus, aki megpróbálja fölvázolni a nyelvi változások társadalmi hátterét (Károly Sándor: Anyanyelvünk helyzete és a nyelvművelés. 1. 143; Szádeczky-Kardoss Imre: Herder árnyéka — a jogász szemével. 2. 310; M. Fazekas Tibor: Hozzászólás a Herder-vitához. 4. 651; Buvári Márta: Akinek inge . . . 5. 812; Salamon Lajos: Herder árnyéka. 6. 975; Szilágyi Imre: Herder árnyéka. 7. 1142; Tolnai Gábor: Gondolkozás — irodalom — nyelvhelyesség. 8. 1306). — A vitáról részletes összefoglalás jelent meg (N 4. szám 30.)

Keresztury Dezső — talán az előzőektől nem függetlenül — szintén föleleveníti Herder jóslatát. Történelmünkön végigtekintve meg is fogalmazza a végleges választ: a magyarság nincs létében fenyegetve, élni akar (ÉI ápr. 15. 1). — Az iménti gondolatsor folytatásaként Király István Ady lírájában követi nyomon a baljóslat hatását (uo. ápr. 22. 5). — Lőrincze Lajos arról ír, hogy a nyelv összetartója a közösségnek, a közösség pedig megtartója a nyelvnek (Nemzetben él a nyelv. Uo. máj. 27. 4). — Deme László bebizonyítja, miért helyesebb napjainkban a következőre módosítani az ismert szállóigét: Nyelvben él a nép (Anyanyelvünk kettős arca. Uo. júl. 1. 5).

Sütő András válaszolt Mezei Andrásnak arra a kérdésére, hogy szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni (ÉI ápr. 29. 3). — Lőrincze Lajos a nyelvi norma meghatározását adta meg példák segítségével (uo. jan. 21. 2), melyhez Jólesz László fűzött megjegyzéseket (uo. febr. 4. 2).

Illyés Gyula az Anyanyelvi Bizottság ülése kapcsán szintén elemezte nyelvünk helyzetét, és eltévelyen szolt a rádió és a televízió kiejtés-, valamint nyelvrömbölő hatásáról (MN ápr. 28. 5). — A magyar nyelv hetén rendezett nyelvművelő anketon hét nyelvész is szolt az iméntiekről, de arról is, hogy a nyelvművelés lehetőségei kiszélesedtek (Nszb ápr. 9.).

Vitakultúránk fejletlenségére jellemző, hogy a felek gyakran sértő kifejezésekkel illetik egymást. A durva szóhasználat társadalmi hátterét vázolja E. Fehér Pál (Nszb okt. 22. 11). — Ugyanennek a témának szentel vezércikket Zay László (MN máj. 26. 1). — Ipper Pál szerint nyelvünk helyzete politikai kérdéssé is, hiszen a politikai nyíltság, őszinteség és felelősségvállalás a legjobb orvosság a hivatalos és mozgalmi zsargon vadhajtásai ellen (Kiss István; PN márc. 7).

Huszár Ágnes cikke általános nyelvészeti jellegű, a nem verbális kommunikáció eszközeit mutatja be (MH aug. 26. 6). — A rádió felelős az elhangzott szóért, a riporter felelős a kérdezett válaszáért nyelvi értelemben — erről polemizál két írás (Mágori Erzsébet; ÉI nov. 25. 13 és Csurka István; MN ápr. 16. 5).

II. Kiejtés

Bár az első fejezetben tárgyalt írások közül több szóvá tette a helytelen kiejtést, igazi nyelvművelő cikk továbbra is kevés, akárcsak az előző években. Ruffy Péter átfogó írásában rendszerezi a leggyakoribb helytelenségeket: a kiejtési hibákat, a rossz hangsúlyo-

zást, a beszédhibákat. Külön szól az ünnepi beszédek és szónoklatok siralmas akusztikai megjelenítéséről, valamint a fölösleges hangskodásról (MN okt. 22.).

Mehler tanulmányában arra figyelmeztet, hogy ismernünk kell a gyerekek hang- és beszédérzékelésének minden mozzanatát ahhoz, hogy ha érteni akarjuk a nyelv elsajátításának, a hangképzésnek a mibenlétét, menetét (MT 11. 853).

A Kelet-Magyarország sorozata bővebben megmutatta a fonetika részterületeit. A beszédhangok képzéséről, a helyes légzésről Tóth László írt (KM febr. 26.). — Számba vette a jellegzetes beszédhibákat (uo. márc. 5.), szól a beszéd zeneiségéről, a hangszín érzelmkifejező erejéről (uo. márc. 12.), a hangerő és a hangsúlyozás problémáiról (uo. márc. 19.). — Bachát László az egyes szófajok jellegzetes hangsúlyozási tudnivalóit gyűjtötte egybe (uo. szept. 24.). — Szűts László szintén a beszédhibákról írt (MH okt. 28. 10).

Fischer Sándor a rádió és a televízió műsoraiban elhangzott hangsúlyozási vétségeket tesz szóvá (RTV 15. 9). — A tömegtájékoztató eszközök által terjesztett hibás hanglejtésformákra figyelmeztet szerzőtársa (-ue-; RTV 24. 3). — Telegdi Polgár István az idegen nevek ejtésének modorosságaira hívja föl a figyelmet (ÉI dec. 9. 9). — Hasonló helytelenségekre utal Ladó János (MH szept. 16. 5).

Kiváló színészeink példaértékű kiejtését dicséri Thurzó Gyula (ÉI szept. 2. 13).

III. Szókincs

1. Hány szót használ egy ember, és hogyan következtethetünk erre? — teszi föl a kérdést Benkő László (ÉT 1093). — A jövevényszavak és az idegen szavak közötti határt húzza meg Szűts László (MH aug. 19. 6). — Ugyanő két írásában vizsgálja az ifjúság nyelvét. Hiányolja a rokon értelmű szavak árnyalt használatát; utal a szókincsbővítés két módjára, a belső szóalkotásra és a tolvajnyelvből való kölcsönzésre (MH jan. 21. 6 és MH nov. 18. 6).

Kevés cikk foglalkozik a sz a k n y e l v e k szókincsével. Czeizel Endre arról számol be, hogyan igyekeznek közelíteni az orvosi nyelvet a köznyelvhez (ÉI ápr. 15. 4). — Ehhez fűzi gondolatait Grétsy László, aki támogatja a szükséges szakszavakat, de fékezni igyekszik a szakmai túlkapasokat (uo. ápr. 29. 2). — Rövid írás szól a kohászat műszaki szavairól (Felde Györgyi; ÉT 1349) és az államigazgatás nyelvezetéről (Török Gábor; uo. 1451). — Pásztor Emil vitába száll Kolozsvári Grandpierre Emil azon megállapításával, hogy a *buzgár* szakszó helytelen (MH máj. 6. 6).

2. I d e g e n s z a v a k. A Magyar Tudományban folytatódott és lezárult az előző évben kezdődött vita, melynek keretében 1977-ben 15 cikk foglalkozott az idegen szavakkal (1.: Sajtószemle; Nyr. 1988: 405). Az 1978. évi 3. számban Ladó János arra figyelmeztet, hogy indulatok nélkül kell mérlegelni az egyes szavak szükségességét. Magyarító szótárt is javasol (195). — A vitát Benkő Loránd és Lőrincze Lajos zárta le. Sajnálattal állapították meg, hogy több hozzászóló nem érezte a problémakör mélyebb összefüggéseit. A „nyelvi környezetvédelem” társadalmi szintű kérdés (uo. 197).

Mizser Lajos olyan példákat hasonlított össze, amikor hosszabb ideig egymás mellett élt az idegen szó és a magyar megfelelője (Nszb máj. 28. 8). — A publicisztikában az érthetőség miatt különösen fontos a fölösleges idegen szavak kerülése (Huszár Ágnes; uo. dec. 10. 14). — A *kemping* szó már beleilleszkedett nyelvünkbe, szócsaládot is alapított (Mizser Lajos; uo. okt. 1. 14).

Bakos József a Heves megyei Népjátság rovatában a következő idegen szavakat tárgyalta: *pacemaker* (febr. 19. 9), *frusztrál* (márc. 12. 9), *sznob* (ápr. 3. 13), *outsider* (ápr. 23. 9), *up-to-date* (szept. 3. 9). Ugyanő foglalkozott a *partner* szükségességével (ÉT 1274). — Hernádi Sándor a *konvertál* szóalakot elemezte (uo. 1035). — Görög szavak vissza-

latinizálásáról írt Sz. Nagy Zoltán (MH máj. 20. 6). — Kipellengézték néhány francia szóalak hibás használatát, írását (Sz. J.; ÉI dec. 16. 9).

3. **N e v e k — n é v a d á s.** Az **u t c a n é v a d á s** fővárosi rendeletével ismerteti meg olvasóit Berkó Pál (MH jan. 3. 5). — Eger új utcaelnevezéseit két írás taglalja (HN júl. 8. 5 és Csörghe Géza; uo. júl. 15. 5). — A rangokat általában a régi történelmi személyiségekről elnevezett utcákban szokás föltüntetni, pl. *Őrs vezér tere, Nagy Lajos király útja* (Mzser Lajos; ÉT 1176).

Az *Ortutay* vezetéknevet vizsgálja Ladó János (ÉT 1071). — A *Solt*, a *Zsolt* és a *Zoltán* fejlődéstörténetét Soltész Sándor vázolja föl (MN máj. 30. 10). — A *Balaton* nevéről Posgay Ildikó elmélkedik (ÉT 954). — Folyik a **f ö l d r a j z i n e v e k** mentése Bács-Kiskun megyében (Halász Ferenc; ÉI 17. 7 és szerző nélkül; Nszb júl. 20. 9). — Az iménti megye személynévből eredő helyneveit értelmezi Kiss István (PN aug. 29. 6). — Fölvetődik, hogy *Berettyóújfalut* visszakereszteljék-e *Berettyóra* (Z. Szász István; ÉI 36. 2). — Nehéz eldönteni, hogy a régies helyesírású személynévek esetében milyen forma mellett döntsünk (Ladó János; MH jún. 3. 6). — Az állatvilág egyedei nemi megkülönböztetésének nyelvi eszközeit mutatja be Ladó János (MH ápr. 15. 6).

A **m o z a i k s z a v a k** három csoportját különböztethetjük meg: a magánhangzót is tartalmazó szavakat, a csak mássalhangzót tartalmazó szavakat és a panelszavakat, azaz a szóösszevonásokat (Huszár Ágnes; MH aug. 12. 6). — A *gyes* térhódításáról számol be Mizser Lajos (uo. jún. 8. 10). — Az árucikkeket jól reklámozza a hangzatos fantázianév, melyeknek még híján vagyunk (Jólesz László; MN jún. 11. 13).

Az Élet és Tudomány rovatában gyakran dolgoztak föl szókinestani vonatkozású nyelvi eseteket: *mokka* (Mizser Lajos; 133), *kamra* — *kamara* (Ladó János; 245), a téli sportok rokon értelmű szavai (Ruzsiczky Éva; 280), a hideggel kapcsolatos rokon értelmű szavak (uő. 343), a szókinés változása — lépéstartás az újjal (Felde Györgyi; 376), *palimadár* (Bakos József; 597), testrészek neve egyes szólásokban (Sámbokréthy Péter; 629), halak neve (Huszár Ágnes; 917), a testmagasságra utaló kifejezések Ruzsiczky Éva; 1546), *fuszítás* — *kontárkodás* (Karcsey Sándor; 1589), neologizmusok (Búvári Márta; 1611).

IV. Szavak jelentése és használata

Az előző évekkel ellentétben nem találhatunk olyan nyelvművelő cikkeket, amelyek kifejezetten a **s z ó t ö r t é n e t t e l** foglalkoznának, a jelentésmagyarázat egybefonódik a helyes használat szabályainak bemutatásával, a rokon értelmű tagok fölsorakoztatásával.

A Népszabadság 1977 óta élő **Mondd és írd!** című rovatában 4 alkalommal közöl szóhasználati és nyelvhelyességi észrevételt. Kemény Gábor fölfigyel arra, hogy napjainkban bizonyos tartózkodással fogadjuk az újsütetű szóképzéseket, azonban az összetételek aránylag zökkenőmentesen beleilleszkednek szókincsünkbe. Két olyan képzett szóalakat mutat be példaként, amely hivatalos nyelvünket gazdagítja: *pontosít* és *felvetés* (jún. 18. 6). — Grétsy László arra int, hogy nemcsak a bőbeszédűség, hanem a szűkszavúság is hibaforrássá válhat (márc. 19. 8). — Tompa József a *magas* melléknév túlságosan gyakori használatát kárhóztatja (ápr. 2. 8). — A fiatalok szóhasználatának egyes példáit szemlélteti Huszár Ágnes, majd kitér a tegezés elterjedésére (febr. 19. 8). — A megszólítások bizonyos formái (*betegtárs*, *asszonytárs*) késztették írásra Köves Rózsát, aki az egyik illetéktankönyvben elítélő véleményt olvasott a fenti szóalakokról, pedig szerinte elfogadhatók (MN ápr. 21. 4). — A megszólításokról Benkő László azt tartja, hogy érződjék bennük az embertársaink iránti megbecsülés, udvariasság és tisztelet (MH jún. 10. 6).

A **h i v a t a l i n y e l v** szóhasználatának fonákságaira mutatnak rá a következő írások. A nyelvi vétségek között gyakori a **szótévesztés** (*felszólalás* — *felszólamlás*) és a

felé névutó hibás alkalmazása (Kemény Gábor; Nszb jan. 22. 8). — Kiss István bebizonyítja, hogy miért *nem tehetjük helyére a hiányosságokat* (PN febr. 7. 5). — Fischer Sándor nyílt levélben szólít föl mindenkit a hivataloskodó stílus érthetlenségeivel szembeni harcra (RTV 8. 8). — Baróti Géza hiányolja a hivatali nyelvből az egyéniséget, a frissességet, hiszen a nyilvánosság előtti megszólalások általában panelekből állnak (uo. 24. 3). — Konkrét példák: *végrehajt* (É. Kiss Sándor; MH okt. 14. 7), *totálkár, rendelkezik, igény* (Szombathy Viktor; uo. szept. 2. 6), *részesül* (Wolf Tibor; uo. aug. 5. 6), *állampolgár* (Kovalovszky Miklós; MN szept. 10. 13), *miután* (Rácz Endre; aug. 13. 13).

A doktori cím használatának szabályaival nem mindenki ért egyet. Nem egységes a nők névviselelése, téves formákban is hisznek az érintettek, erről győz meg bennünket a Magyar Nemzet kis vitája (Ladó János; júl. 9. 13 — Veress Sándor; szept. 27. 9 — Ladó János; okt. 8. 6).

A töltelők szavak kialakulásában nagy szerepe van a hivatali zsargonnak (T. P.; PM febr. 16. 7). — Érdekes kérdés, hogy élhetünk-e töltelékiszavakkal, ha éppen megakadunk beszédünkben (Barcsa S.; ÉM jan. 19. 4). — A fiatalok nyelvét nagyon elcsúfítják a vattaszavak (Paulovits Ágoston; uo. febr. 12. 6). — Az ilyen beszédmód neveltségessé is válhat (Tiszamarti Antal; ÉT 843). — Helytelen a *gyakorlatilag* és a *tulajdonképpen* túlzásba vitele (Bakos József; ÉT 186 és 965).

A hasonló hangzású szavak, a hasonló nyelvi formák összekeverése gyakori hiba, képzavarhoz is vezethet (Kemény Gábor; Nszb okt. 29. 15). — Szép számmal találunk konkrét példákat: *munkavédelem — munkásvédelem* (Szántó Jenő; uo. júl. 2. 14), *rákérdez — megkérdez* (Kemény Gábor; uo. szept. 10. 14), *alig — csaknem* (Rácz Endre; uo. nov. 26. 14), *kezdeti — kezdetleges* (Szabó Ernő; Nm 12. 37). — Ugyancsak pongyolaság azonos szótövek, szavak és toldalékok egy-egy szövegrészen belüli ismétlése (uő. Nm 6. 11). — Szabó Ernő szerint primitív hiba ugyanazon fogalomnak másik, azonos jelentésű szóval történő megismétlése (uo. 7. 47).

Az Élet és Tudomány Nyelv és élet című, minden héten megjelenő rovatában szívesen foglalkozott szóhasználati nehézségekkel: *használ vagy alkalmaz* (Cs. Pintér Rita; 1402), *fizetett vagy fizető néző* (Grétsy László; 1291), *óvoda- és bölcsőde kombinát* (Pásztor Emil; 569), *birtok és tulajdon* (Karácsony Sándor; 311), *elsődleges, másodlagos, külsődleges* (Benke István; 1221), a *maszek* új jelentése — *remek, kiváló* (Gombó Pál; 818), *igény* (Nagy Tibor; 779). — Kovalovszky Miklós fölveti, hogy mondhatjuk-e *ékszereknek* a jogart, az országalmát és a palástot. Nem, mivel ezek koronázási *jelvények* (MH júl. 15. -6).

Bakos József jelentésmagyarázatai a Heves megyei Népújsgából (a 9. lapon): *lecikiz* (jan. 8.), *ódkodik* (márc. 5.), *tökmindegy* (ápr. 9. és MN jún. 11. 13), *pátyol* (ápr. 30.), *prectz* (jún. 25.), *sörbár* (aug. 13.), *keresztyén* (dec. 24. 11). — Más cikkeiben kitért a helyes szóhasználatra: *obulus* (febr. 5.), *nuku* (márc. 19.), *talmi* (márc. 26.), *árgus szemű* (máj. 7.), *lurkó* (máj. 28.), *nyílászáró szerkezet* (jún. 11.), *kárgyul* és *gárgyul* (jún. 18.), *pucérkodik* (júl. 16.), *komplex* (Szigethy András; júl. 16. 5), az utónevek használata (júl. 23.), *hályog* (júl. 29. 5), *micc, miccenés* (júl. 30.), *facér* (aug. 6.), *mokka* (aug. 20.), *kuss* (aug. 27.), *vájt fülű* (szept. 24.), *miszlik* és *mismás* (okt. 1.), *topis* és *toprongyos* (okt. 15.), *tótumfaktum* (nov. 6.), *fancsali* (dec. 31.).

Ugyancsak a Népújsgában Bakos József vizsgálta a szólások használati értékét, jelentését. Az alábbiakkal foglalkozott: *a pont az i-n* (júl. 4.), *Simon bíró hajítja a lovat* (szept. 10.), *sziszifuszi munka* (okt. 8.), *szólások a rosseb* szóalakkal (okt. 23.), *farkasszemet néz* (okt. 29.), *Augiász istállója* (nov. 19.), *palira vesz, tamaskodik* (nov. 26.), *fokhagymás az orra* (dec. 10.), *a Deákné vászna* (dec. 17.).

A szólások és a közmondások bölcséleti értéke kopik, sőt elavulttá is válnak bizonyos tartalmi vonatkozásaik. Horváth József szerint ezért kevésbé fordul hozzájuk a ma

embere (Nszb febr. 12. 6). — A Petőfi Népe Nyelvőr című rovatában Kiss István három cikket szentelt e témának. Megfigyelte újabb fejlemények jelentkezését, melyek közül több a sportnyelvben gyökeredzik (júl. 4.), föltárta a szóláskeveredések típushibáit (jún. 7.), érzékeltette a szólások tematikai sokszínűségét, valamint utalt stilisztikai szerepükre (ápr. 11.). — Bakos József számokkal kapcsolatos szólásokat gyűjtött össze (MH jún. 24. 6). — Az asszonyokkal összefüggő szólások legtöbbször egy letűnt világ értékrendjét tükrözik, hiszen bennük sokszor becsmérő, csúfos, elítélő hangon szólnak a nőkről (Huszár Ágnes; MH ápr. 22. 6). — Újságokban föllelhető szóláskeveredéseket kifogásol Balabán Péter (ÉI 38. 9). — Mizser Lajos a gyerekekkel és a gyermekkorral kapcsolatban levő kifejezéseket szedett csokorba: *tisztába tesz, egy tejen nőttek fel, az anyatejjel szívta magába, nem nőtt be a feje lágya* (MH szept. 9. 6).

Az *elvtárs* szó eredetét, használati körét, rövidített formáját adja meg Mizser Lajos (Nszb aug. 27. 14). — Millner Pál kiegészítést fűz az MN egyik korábbi cikkéhez, amelyben beszámolt a Magyar Nyelvatlasz megjelenéséről. Szerinte a *mulí* palamentes széntömböt jelent (MN máj. 14. 14). — Molnár Zoltán Miklós újabb szóalkotásainkról mond véleményt, és elfogadásra ajánl olyan fejleményeket, mint a *vicsege, citrancs, burizs* (uo. okt. 8. 14). — Bakos József megállapítja, hogy az utóbbi időben kiszélesedett a *piszlicsár* melléknév használati köre, hiszen a bizalmas nyelvből bekerült a köznyelvbe (uo. dec. 10. 14). — Ugyanő vizsgálja, mikor fogadható el a *hájfejű* szóalak használata (MH máj. 13. 6).

V. Alaktan

Rozslay György azt szemlélteti, hogyan árnyalják beszédünket az *igekötők* (ÉI 742). — Az idegen szavak helytelen igekötő-használatát kifogásolja Galla-Kováts Ágnes (MN júl. 18. 8). — Néhány furcsaság adott ötletet Bakos Józsefnek cikke megírásához (HN jan. 1. 9).

Az igeneves szerkezetek és a szóösszetételek germanizmusát taglalja É. Kiss Sándor (MN máj. 14. 13). — Lőrincze Lajos az igeneves szerkezetek helyes és helytelen alkalmazására mutat rá (ÉI márc. 4. 6).

A Heves megyei Népújságban Bakos József négy olyan cikke jelent meg, amely alaktani vonatkozású. Ír a továbbképzett szavak furcsaságairól (jan. 29. 9), a megrövidült és kicsinyítő képzővel ellátott szóalakok használatáról (máj. 14. 9), az idegen szavak toldalékolásának hangrendi problémáiról (máj. 21. 9), valamint a szenvedő igék mai szerepéről (dec. 3. 9). — Felde Györgyi rámutat arra, mikor célszerű élni a főnévi igenév személyragos alakjaival (Nszb márc. 5. 8). — Huszár Ágnes igen szemléletesen érzékelteti az igekötők jelentéssűrítő és -árnyaló tulajdonságait (MH dec. 23. 6). — A *körül-* és a *be-* igekötők összecszerelésének hibájára hívja föl a figyelmet É. Kiss Sándor (MH dec. 9. 6). — Mizser Lajos megállapítása szerint az *-i* kicsinyítő képző használata divatossá vált. Helytelenít új szóalkotásokat: *ropi, rugi* (MH szept. 30. 6).

Tompa József gyűjteménye azokat a példákat mutatja be, amelyekben az eredetileg önállóan nyelvi elemek: toldalékok, névutók, névmások, kötőszók önálló életre kelnek (MN dec. 10. 14). — Honffy Pál szóvá teszi az *optimális* nyelvünkben helytelen fokozását (uo. szept. 10. 13). — Az egyes szám második személyű, alanyi ragozású, felszólító módú igealakok rövidebb és hosszabb formáit veti össze Bakos József (uo. ápr. 9. 13). — Az ugyanazon szóalakokhoz járuló kétalakú toldalékok jelentés-megkülönböztető szerepére mutat rá Tompa József (uo. máj. 14. 13). — A szerző másik cikkében magyarázatot ad a *férfi* szóhoz járuló toldalékok hangrendi különbségeiről (Nszb nov. 12. 14). — Ugyanő taglalja nyelvünk változását a mutató névmásokban észlelt hangtorlódások feloldásával kapcsolatban (uo. szept. 24. 14).

Kiss István a Petőfi Népe Nyelvtör c. rovatában hat alkalommal választott alak-tani témát, és mindannyiszor szak szerű, részletes magyarázatokat adott. Szólt a rend-hagyó ragozású létigéről (jan. 4.), a *-sza*, *-sze* nyomósító szócska nyelvtörténeti szerepéről a *nosza*, *nesze*, *addsza* alakokban (jan. 24.), a visszaható igék *dz*-vel és *z*-vel alkotott képzőjéről (febr. 21.), a *legfelső* melléknév rendhagyó fokozásáról (márc. 21.), a névszók ragozási furesságairól (okt. 31.), a *-beli* és az *-i* melléknévképzőről (dec. 12.).

A körülményes fogalmazások egyik hibája a vonzattévesztés. Nem mindegy, hogyan használjuk a ragos vagy névutós vonzatokat (Bachát László; KM dec. 3. 6). — A bel- és külviszonyragok fölcserélésének veszélyeire figyelmeztet Szabó Ernő (Nm 3. 38). — Nem helyettesíthetjük egymással a *két* és a *kettő* szóalakokat sem (uő. Nm 4. 29). — A többszörösen továbbképzett szavak elkerülésére hívja föl a figyelmet Benda István (ÉT 473). — A melléknévek fokozásának buktatóit tárja föl Rozslay György, különös tekintettel az idegen eredetűekre (uo. 54). — Helyes-e a *legfelsőbb tanács* használata? — teszi föl a kérdést Sámbockréthy Péter (uo. 1504).

VI. Mondattan

Kemény Gábor kifejti, hogy a nyelvünkre jellemző egyszerűség nem azt jelenti: mindenáron egyszerű mondatokat használjunk, hanem bátran éljünk a változatos össze-tett mondatokkal (Nszb ápr. 29. 8). — A ma már csak harmadik személyű névszói állít-mányok korábban első és második személyben is megvoltak, s napjainkban ezt az állapotot egyes mondókáink még őrzik (Bakos József; HN szept. 17. 9). — Típushiba az egymás melletti tagmondatok és mondatok megfogalmazásakor, hogy nem jelölik egyértelműen az alanyt (Felde Györgyi; Nszb jún. 11. 8). — A túlzott pontosság jegyében fogant az a gyakori vétség, amikor egyetlen tagmondatba akarnak minél több információt sűríteni határozós bővítmenyek formájában (Szántó Jenő; Nszb ápr. 16. 8). — Ugyanő vizsgálja a helyhatározók mondatbeli szerepét és helytelen alkalmazásukat (uo. jan. 8. 8). — Bíró Ágnes észrevételezi, hogy újabban mind többször találkozhatunk a gondolatjeles közbe-vetés mondat szerkezettel kifogásolható alkalmazásával (MH márc. 18. 6). — Másik cikkében megállapítja, hogy az idegen mintára népszerűvé vált szerkesztésmód ugyan nem veszélyezteti komolyan nyelvünket, mégis kerülendő (uo. febr. 4. 6).

Rádióban, tévében jellemző logikai és nyelvi pongyolaság az összetett mondatok megfogalmazásakor, hogy a főmondat utalószava többes számú, ellenben a mellékmondat kötőszava egyes számban marad (Tompa József; MH okt. 21. 6). — Félreértésekhez vezet a nem kellő helyen szereplő minőségjelző (Honffy Pál; MN jún. 11. 13). — Az ok- és a célhatározó kifejező eszközeit elemzi Tompa József (Nszb aug. 13. 14). — T. Urbán Ilona a *bár*-, *csak*-, *mint*-előtagú összetételek mondattani sajátosságairól, helyesfrásuk jellem-zőiről tesz néhány megjegyzést (uo. júl. 30. 14). — Napilapjaink nyelvéből vett pontat-lanságokat javít a rovat korábbi írása (Felde Györgyi; uo. júl. 16. 14). — Kiss István igen részletesen taglalja az igeneves szerkezettel kifejezett állapothatározókat (PN nov. 14. és 28.). — Dancs Sándor a középfok melletti összehasonlító szerkezet szabályos és elfogadhatatlan toldalékait veti egybe (KM máj. 21. 5).

Az igekötős igék szórendjének tudnivalóit összegzi Rozslay György (ÉT 1484). — Konkrét mondat szerkesztési hibákat tárgyal Szombathy Viktor (uo. 1415). — Az előző évhez hasonlóan Kemény Gábor tovább folytatta nyelvi rovatát az Élet és Tudomány hasábjain. M o n d h a t t a v o l n a s z e b b e n címmel 25 alkalommal jelentek meg közönségfeladatként javítandó mondatok, amelyeket alapos elemzés, javítás, értékelés követett. Bár korábban szinte kivétel nélkül mondattani hibák elemzésével foglalkoztak, 1978-ban mind többször érintettek egyéb nyelvművelő területeket is. A főbb mondattani

témák: a szórend, a kötőszók helye, a közbeékelés, az igeneves szerkezetek, a túlsúfolt mondatok, a tautológia, a névutós szerkezetek, a névelők használata, a megengedő alárendelő összetett mondatok.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a mondattani témájú cikkek száma valamelyest nőtt a korábbi évekhez képest, amikor is a nyelvművelés igen mostohán kezelt területe volt.

VII. Helyesírás

Az előző esztendőhöz viszonyítva örvedetesen megnőtt a helyesírási témájú cikkek száma és aránya. Bár a vizsgált közlemények mennyisége sajtószemlékben változatlan, az 1977. évinek két és félszerese tartozik most ebbe a nyelvművelő kategóriába. Leszámítva az *Élet és Irodalom* 9 írásból álló vitasorozatát, még úgy is elég cikk jelent meg a legkülönbözőbb lapokban.

Az *Élet és Irodalomban* Lőrincze Lajos gondolatai sarkallták hozzászólásra a nyelv hivatásos használóit és művelőit. L. L. a helyesírás egységének megbolygatását helytelenítette, ugyanakkor megértéssel szólt az írói szabadságról, sőt igényelt bizonyos fokú rugalmasságot, dialektikus szemléletet, mint azt az alakváltozatok megléte is bizonyítja (16. 6). — Másik cikkében az értelemzavaró szóösszetételek írásmódját vizsgálja, pl. *tejjelvásárlás* lehet *tej-felvásárlás* és *tejjel-vásárlás*. Ismerteti a *t* végű igék műveltető képzővel való ellátásának helyesírási szabályait (17. 4). — Pásztor Emil helyesli a kettős szóalakoknak a helyzethez igazodó alkalmazását, pl. *fel* — *föl*, a hangzás monotonijának feloldására (19. 2). — Nagy Tibor fölteszi a kérdést, hogy törvény-e a szabályzat? Így válaszol: „Ne tekintjük tovább törvénynek, csakis egy rendezett példatárnak” (22. 2).

Szilágyi Ferenc a lap ugyanezen számában szembehelyezkedik az AkH. *t* végű, műveltető képzős, múlt idejű igealakjairól szóló szabályával. Fonetikai vizsgálatokra hivatkozva azt mondja, hogy a *sejtettem*, *rejtettem* alakokban a szótő végi *t* hangot megnyomjuk, hosszan ejtjük, így a toldalék műveltető képző *-tat*, *-tet*, nem pedig *-at*, *et* (uo.). — Tompa József védelmébe veszi az érvényben levő szabályzatot, nem tartja szükségesnek a műveltető igék írásmódjának módosítását, bár Lőrincze Lajos is inkább hajlott a változtatásra a 17. számban közölt cikkében (uo.).

A hetilap másik vitája az *ly* megtartásához kapcsolódik. Pásztor Emilt Buvári Márta Magyar Nyelvőr-beli javaslata készítette hozzászólásra. P. E. pontokba szedve, érvekkel alátámasztva polemizál a gyakran visszatérő újítás föllevenítőjével, s kiáll az *ly* — *j* kettősség megtartása mellett (uo. 8. 6). — Varga Tamás arra hivatkozik, hogy az *ly* helyes használatának elsajátítása szinte lehetetlen, sőt időpocsékolás is, alkalmazása pedig következtelen. Pásztor Emillel szembehelyezkedve kijelenti, hogy az *ly* nem nemzeti ereklje (uo. 10. 2). — Buvári Márta véleményét kifejti itt is: logikusnak tartja az *ly* eltörlését, mert ez következetes helyesíráshoz vezetne. P. E. érveit érzelmi töltetűeknek tartja. „Akkor kellett volna sajnálni az *ly*-t, amikor az ejtését elfelejtettük” (11. 2). — Az év során egyetlen olyan újságcikk jelent meg, amely konkrét példán mutatja be az *ly* és a *j* összekeverését (Szemes; HN júl. 22. 5).

A *t u l a j d o n n e v e k* írásával kapcsolatos cikkek főleg egyedi példákat javítanak. A *Kálvin tér* magyaros formája nem nyeri el mindenkinek a tetszését (MN febr. 28.). — Szabó Ilona ragaszkodik az eredeti írásmódhoz: *Calvin* (uo. ápr. 18. 10). — Glatz Géza a *Kálvin* mellett érvel (uo. máj. 23. 8). — Pásztor Emil bebizonyítja, miért helytelen a *Lövei* személynév első magánhangzóját hosszúnak írni (uo. máj. 7. 14). — Bölöny József *Hippolyte Taine* nevének pontos írására hívja föl a figyelmet (uo. máj. 9. 8). — Bakos József a családnevek végén levő *y* hagyományos használatának történetét tárja föl,

illetve szól annak társadalmi vonatkozásairól (MN nov. 12. 14). — Ladó János a kettős családnevek kötőjeles, valamint a szerzőpárosok nagyköötőjeles írására tér ki (ÉT 1. 6). — Hernádi Sándor hiányolja az AkH. 10. kiadásából a hosszú mássalhangzóra végződő földrajzi nevek toldalékolásának pontos szabályozását, ezért megmagyarázza a speciális eseteket, mint *Bonn-nál* (uo. 203).

Pásztor Emil megcáfolja az e g y b e- és k ü l ö n í r á s egyik gyakori babonáját, miszerint azt kell összetett szónak tekinteni, ami egy fogalom (Nszb máj. 14. 6). — Heltainé Nagy Erzsébet a többszörösen összetett szavak nehézségeit ecseteli (ÉT 1323). — T. Urbán Ilona rendszerezi, mikor írjuk egybe és mikor külön a *fél* szót előtagként (MH ápr. 1. 6).

Több cikk részletezi az í r á s j e l e k tudnivalóit. Lőrincze Lajos az idézőjelek alkalmazásának eseteit sorra véve bemutatja az idézés három lehetséges módját (ÉI 14. 6). — Csontos Magda kiegészítéseket fűz az iméntiekhez. Kitér arra, mikor kezdjük kis-, illetve nagybetűvel az idézeteket (uo. 15. 2). — Raisz Rózsa a gondolatjel szabályait szemlélteti (ÉT 1132). — Pásztor Emil a vesszőhasználat furcsa helytelenségeiből idéz (uo. 1106). — Az írásjelhasználat egyedi hibáit javítja Kócsagh Árpád (ÉI 34. 2).

Szántó Jenő sokallja a n a g y b e t ű s írást bizonyos fantázia- és márkanevek esetében, hiszen minden egyes betűjét szükségtelen nagygal írni az alábbiaknak: *Omnia*, *Volán* (Nszb okt. 15. 14). — Terjed a nagybetűs írásmód az intézményeken belüli szervezeti egységek nevében (Szűts László; MH júl. 29. 6). — Tompa József ezt a folyamatot járványnak nevezi, annyira elharapódzott a nagybetűk fölösleges használata (uo. febr. 18. 6).

Nyolcszor jelentek meg cikkek a Typographia c. szaklap Helyesírási kérdések elnevezésű rovatában. Az olvasók által beküldött helytelenségeket pellengérezett ki Somogyi Dezső és T. Urbán Ilona (4–5. szám, valamint 10–12. szám). — A Népművelés nyelvi rovatában Szabó Ernő rendszeresen foglalkozott a helyesírással. Olvashattunk a kérdőjel használatáról (1. 31), az egybe- és különírásról (2. 33 és 5. 27), az intézménynevekről (10. 30 és 11. 33), az ünnepek és a rendezvények nevének írásáról (9. 36); egy alkalommal pedig konkrét hibákat javított Sz. E. (8. 31).

Évek óta visszatérő témát elevenített föl Korenchy Pál: az frógépeken a magánhangzók hosszúságát továbbra sem lehet jelölni (ÉT 996). — T. Urbán Ilona a Ki mit tud? versenyére hívó plakátok súlyos hibáira figyelmeztetett (Nszb dec. 31. 14). — Számjeggyel hogyan írjuk a *nullás* szóalakot — kérdezte Tompa József —, mivel sokszor fölöslegesen kiteszik a kötőjel után az *á* betűt (Nszb febr. 5. 14).

VIII. Stilisztika

Nagyon kevés a stilisztikai témájú cikk, bár az előző évvel összehasonlítva valamelyest emelkedett a k ö l t ő i n y e l v szépségeit föltáró írás. Lőrincze Lajos igyekszik megérteni az alkotók nyelvhasználatát. Úgy érzi, napjainkban több gond van ezzel, mint korábban, bár fölteszi a kérdést, hogy mennyiben tekinthetjük mértékadónak fróink nyelvhasználatát. Vajon mitől varázslatos mester Tersánszky, amikor nyelvi hibák sokaságaival találkozunk műveiben? (ÉI júl. 22. 15). — Rab Zsuzsa helyteleníti L. L. kérdését, és egy Zelk Zoltán-idézettel védi Tersánszkyt: „Rútságokkal volt gyönyörű . . .” Éppen az a szokatlan a jó műveiben, ami felráz, eszméltet (uo. júl. 29. 2).

Harsányi Zoltán a vers és a próza jellegzetességeit veszi számba, föltárja a közös és eltérő jegyeket, valamint az átmeneti formákat (MN ápr. 9. 13). — Kovalovszky Miklós kevésbé elemzett területnek tartja Krúdy stílusát. Vizsgálja leírásait, jellemzéseit (MN nov. 11. 14). — Benkő László Ady verse, Az eltévedt lovas alapján értelmezi a

szimbólumokat, a kommunikáció ezen ősi eszközeit (MH jan. 7. 6). — Bakos József Ady meglepő asszociációival foglalkozik (HN jan. 22. 9).

Ketten is témául választották Madách Az ember tragédiájának Arany Jánostól származó kiigazítását, „lektorálását”. Pásztor Emil egyetlen négy soros idézetet elemez (ÉT 76), Lőrincze Lajos pedig bemutat több változtatást. Szemlélteti az igazi lektori munkát, a nyelvhelyességi hibák kiküszöbölését (ÉI szept. 16. 4). — Egyik későbbi cikkében visszaul az iméntiekre, de tovább boncolgatja a lektorálás különböző formáit. Magyarázatot ad a sokat bírált Szomory Dezső drámai nyelvhasználatának furesaságaira. Óvatosságra int az írói stílus megítélésében: az elutasítás vagy a kritikátlan rajongás helyett a megértést ajánlatos választanunk (uo. okt. 28. 5).

Mostohán kezelt terület a műfordításoké is. A Magyar Hírlap 3 alkalommal fontosnak tartotta, hogy foglalkozzék velük. A Rákos Sándorral folytatott beszélgetésből kitűnik, hogy hazánkban minden ötödik könyv fordítás. Helyteleníti a műfordítás-kritika hiányát, nem értékeli megfelelően a műfordítók olykor többéves munkáját (Vinkó József; MH ápr. 23. 9). — A Magyar Írók Szövetségében magyar—lengyel fordítói konferenciát tartottak, melyről csupán ez a lap tájékoztat (uo. ápr. 26. 6). — Berkó Pál áttekinti a nyelvtudás és -tehetség lehetséges szintjeit, és ismerteti, milyen kívánalmakat fogalmazhatunk meg a fordítókkal, műfordítókkal szemben (uo. jún. 8. 5).

Szűts László bemutatja az irodalmi nyelv, a köznyelv, a népnyelv és a nyelvjárás viszonyát, részletezi a nyelvjárástípusok stílusbeli jellemzőit (MH okt. 7. 6). — Ez utóbbiról Kiss István is szólt (PN szept. 19. 8). — Ugyanő fölhívja a figyelmet a népnyelv gazdagságára, arra, miként bővíti köznyelvünket a színes tájnyelv (uo. okt. 3. 8).

IX. Nyelvészeti munkák

Magyar szinonimaszótár (O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva): ÉT 683; PN jún. 21.; SZN júl. 4.; ÉI máj. 27.; ÉM máj. 24.; MN máj. 20.; MN máj. 28.

Földrajzi nevek etimológiai szótára (Kiss Lajos): MN máj. 20. és jún. 4.; ÉM máj. 24.; ÉI júl. 15.

Az alábbi munkákról csak elszórtan jelent meg ismertetés: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (Grétsy László); MH máj. 14. — Békés István: Napjaink szállóigéi; MH jan. 24. — Deme László: Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség; MN okt. 15. — Nyelvünk világa (Kovalovszky Miklós); Kn 33. — Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII.; Kn 34. — Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon; MN jún. 29. — Fábrián Pál—Graf Dezső—Szemere Gyula: Helyesírás mindenkinek; Nszb dec. 8. — Magyar—cseh nagyszótár; ÉI nov. 11. — Világ és Nyelv; Nszv jún. 23. — Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai (tanulmány); Nszv ápr. 16. — Hernádi Sándor: Helyesírási önképző; ÉI aug. 5. és Kn 44. — Szilágyi Ferenc: A magyar szó költészete; Kn 25. — Antal László: A jelentés világa; Kn 27. — Zsilka János: Jelentés-emigráció; Kn 27.

Magassy László: A szóbeli kifejezőképesség fejlesztése az általános iskolákban; Kn 32. — Anyanyelvünk művelése (Gálffy Mózes és Murádin László); Kn 41. — Magyar Irodalmi Folyóiratok (a Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai füzetek); ÉI nov. 4. — Versegly Ferenc latin nyelvű nyelvtana (a Szolnok Megyei Könyvtár készül kiadványáról); SZN ápr. 11. — Az első osztályosok új ábécékönyvéről; SZN jún. 8. — A finnugor népek népművészete; SZN dec. 3.

X. Egyéb

1. Tudósítások, beszámolók a magyar nyelv hetéről
MN ápr. 6. és 11.; MH ápr. 6.; Nszb ápr. 6., 11., 12., 16.; Nszv ápr. 11.; ÉM ápr. 16.; DH ápr. 7., 11., 13., 16.

2. Hírek, riportok nyelvi, nyelvművelő jellegű eseményekről

Létrehozták a nyelvművelő közönségszolgálatot a Nyelvtudományi Intézetben (Nszb jún. 30.). — A Magyarok Világszövetsége tíznapos előadássorozatot rendez Debrecenben a külföldi egyetemeken magyar nyelvet oktató pedagógusoknak (Nszb júl. 19.). — Szabolcsi Miklós lett a Modern Nyelvek és Irodalmak Tudományos Szövetségének alelnöke (Nszb szept. 13.). — Szántó Jenő méltatja a Kossuth Kiadó értékes nyelvművelő tevékenységét (Nszb okt. 7.). — Az MTA rendezésében tartották az első nemzetközi szöveg-gondozási és szövegkritikai konferenciát (Nszb okt. 18.). — Országos nyelvészeti konferencia Nyíregyházán az anyanyelv és az idegen nyelvek egymásra hatásáról (Nszb nov. 4.). — Riport a magyar nyelvi érettségiről (ÉM máj. 16.). — Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvészeti gyűjtőpályázatot hirdet (ÉM febr. 22.). — Az MTA tiszteleti tagjává választották Szabó T. Attilát (MH febr. 1.). — Beszámoló a magyar nyelvészek 3. nemzetközi kongresszusáról (MT 209). — Szolnok megyében összekapcsolták a magyar nyelv hetének rendezvényeit a költészet ünnepével (SZN ápr. 9., 18., 19.). — Szónokképző tanfolyam indul Szolnokon (SZN ápr. 2.) és Kunhegyesen (uo. máj. 5.).

3. Riportok nyelvi versenyekről

Beszámolók a Kazinczy-versenyről: ÉM ápr. 22. és 25.; Nszv márc. 17.; SZN márc. 17.; ápr. 22. — Édes anyanyelvünk országos középiskolai verseny Sátoralja-újhelyen (Nszb okt. 21.). — Szolnokon a Verseygy Ferenc Könyvtár nyelvművelő versenyt hirdetett általános iskolásoknak (SZN ápr. 29.). — Miskolcon is tartottak hasonló rendezvényt, de itt kisdobosok részére (ÉM ápr. 28.).

4. Az anyanyelvi oktatás ügye

Ladó János arra figyelmeztet, hogy a nyelvtanórákat sok diák nem szereti. A hiányos ismereteknek viszont majd később látják kárát (MH ápr. 29. 6.). — A fővárosban nem is olyan nehéz frástudatlanokat találni. Marton Mária a dolgozók általános iskolájába látogatott (uo. jan. 19. 9.). — Varsányi István pedagógiatörténeti példákkal illusztrálja a régi iskola eredményességét a grammatika oktatásában. Javasolata szerint a 4. és az 5. osztályban heti 6–8 nyelvtanóra volna szükség (MN júl. 30. 14.). — Egykori magyartanárát állítja elének példaként Móra László (MN máj. 14. és 19. 9.). — Sajnos napjainkban alig találni igazi tanáregyenységeket. Ezzel szemben a gyér nyelvi intelligencia sokak jellemzője. E tarthatatlan helyzet megváltoztatása részben az önképzés, részben a továbbképzés útján lehetséges. Minden tanárjelölt kollokváljon, sőt szigorlatozzon magyarból (Szerémy Csaba; Kn 34. 20.). — Pásztor Emil saját tapasztalatából csak megerősíti a fentieket (uo. 38. 9.).

1978 szeptemberétől anyanyelvi foglalkozást vezetnek be az általános iskolák első osztályaiban. Az új tanterv nagyobb lehetőséget és a beszédgyakorlatokra és a szabályalkalmazásra (SZN jún. 24. 5.). — Az új ábécéskönyvről részletesen olvashatunk a borsodi lapban (ÉM jún. 8. 8.). — Szintén új a szakközépiskolák első évfolyamának nyelvtankönyve (Kn 32. 13.). — Pásztor Emil megállapítja: igen fontos az érdeklődés fölkeltése a nyelvtanórákon, ezért minél többször alkalmazzunk játékos tevékenységformákat. Példákat idéz a szokincs játékos fejlesztésére (Kn 2. 7.). — Lukács András arról elmélkedik, hogy milyen idegen nyelvet a legcélszerűbb oktatni hazai intézményeinkben. Bár szükség lenne a latinra is, ő azonban az eszperantóra szavaz (ÉI dec. 9. 2.). — Melczer Tibor viszont a latinra voksol (uo. dec. 16. 2.). — Ruffy Péter beszámol az MTA Anyanyelvi

Bizottságának üléséről, amelyen az egyik fő téma az ifjúság nyelvhasználata volt. Graf Rezső értékelt a tankönyvek nyelvezetét, majd bizottságokat alakítottak a tankönyvek nyelvhelyességi-stilisztikai hibáinak fölülvizsgálatára (MN dec. 3. 14).

5. A nyan nyelvünk a világban — nemzetiségeink nyelve

A szovjetunióbeli Csebokszáriban magyar nyelvtanfolyam indult (HN dec. 1. 5). — Burgenlandi magyar pedagógusok látogattak hazánkba (Nszb márc. 24. 5). — Varsóban 1952 óta működik a Magyar Filológiai Tanszék (Hegyi Gyula; MH ápr. 19. 6). — Svédországban érettségizhetnek is magyar nyelv és irodalomból (ÉM máj. 31. 8). — Jugoszláviában Szarvas Gábor nyelvművelő napokat rendeztek (Nszb okt. 17. 9). — Szabó Andrásné ismerteti azokat a gondokat és eredményeket, amelyek a külföldön élő magyarok gyerekeinek tartott táborok működtetésével kapcsolatosak (Kn 12. 12). — Vati Papp Ferenc azt kérdezte a párizsi Keleti Nyelvek Intézetének finnugortanszék-vezetőjétől, hogy nehéz-e a magyar nyelv (uo. 34. 21). — Lőrincze Lajos beszámol a kolozsvári egyetemen tett látogatásáról (ÉI jan. 21. 1). — Pásztor Emil foglalkozik a Csehszlovákiában folyó magyar nyelvművelés legfontosabb feladataival (ÉI febr. 11. 6). — Dobay Béla részletes áttekintést ad arról, hogyan haladt a magyar nyelvtudomány fejlesztése északi szomszédainknál az utóbbi 30 évben (N 12.).

Javaslatok születtek, hogy Magyarországon minél több nemzetiségi állampolgár művelhesse anyanyelvét (MH márc. 2. 11). Pécssett megteremtik annak a lehetőségét, hogy a nemzetiségi állampolgárok az óvodától a főiskoláig tanulhassák anyanyelvüket (uo. márc. 10. 9). — Kutatják a délszláv családneveket Baranyában (uo. febr. 8. 6). — Ugyanitt kétnyelvű feliratokat helyeznek el a közintézményeken (uo. febr. 3. 8). — Nemzetiségi pedagógusoknak kéthetes továbbképzést tartanak (SZN jún. 18. 4). — A nemzetiségi pedagógusok országos tanácskozásának programját részletezi a Köznevelés (20. 3).

Zimányi Árpád

A Nyelvőr postája

Hej azok az írásjelek! Nagyon sokan nem törődnek az írásjelekkel, nemcsak a ritkán frogatók, hanem azok sem, akiknek mindennapi foglalkozásukhoz tartozik a kézzel vagy géppel való írás. És mindez vonatkozik az ékezeteknek, továbbá a pontnak, vesszőnek, kettőspontnak, felkiáltójelnek stb. a szabályos, célszerű és hatásos alkalmazására egyaránt.

Ismeretes, hogy beszédünk, az úgynevezett hangos stílus milyen mérhetetlenül gazdag különböző értelmi és érzelmi árnyalatokat kifejező, megéreztető változatokban, hangsúlyokban, hangletjtésformákban stb. és az is köztudott, hogy az írott nyelv, az írás milyen keveset tud ezekből rögzíteni. De ha ezt a viszonylag keveset — ami azért a közlés, a kommunikáció szempontjából mégis nagyon fontos — az írásban ielezni tudjuk, abban legfőbb részük az írásjeleknek van. Lássunk néhány valós példát. Egy, régészeti ásatásról szóló beszámolóban szerepelt a következő mondat: „Még csak sejtelmünk sincs arról, hogy mi volt a jelentése ezeknek a szabályos, színes mintákat alkotó agyagcsomóknak.” Nos, attól függően, hogy a *színes* után van-e vessző, vagy nincs, a „szabályos színes mintákat alkotó agyagcsomóknak” kifejezést kétféleképpen érthetjük. Ha ott a vessző, akkor a *színes* az *agyagcsomók* jelzője, ha nincs ott, akkor pedig a *minták*-é. Tehát vagy úgy értjük, hogy „szabályos, színes, (itt a beszédben, felolvasásban szünet van) mintákat alkotó agyagcsomók”, vagy pedig így: „szabályos, színes mintákat alkotó agyagcsomók”. És nyilván nem mindegy, hogy a „minták” vagy az „agyagcsomók” színesek.

Egy, sporttal foglalkozó újságcikkből való másik példánk: „Ami azonban a szokatlan események után feltűnik, tulajdonképpen nincsenek az élvonalban úgynevezett stabil csapatok”. A *feltűnik* után vessző van, sokkal célszerűbb lenne azonban kettőspont, vagy pedig e néhány szó beszúrása: „azaz, hogy . . .”. Tudniillik a jelenlegi — vesszős — írásmóddal éppen a mondanivaló lényege sikkad el, vagy esetleg ha vesszük magunknak a fáradságot, a másodszori olvasás során értjük meg. Sokkal kifejezőbb tehát a mondat így: „Ami azonban a szokatlan események után feltűnik: tulajdonképpen nincsenek az élvonalban stabil csapatok”. Vagy így: „Ami azonban a szokatlan események után feltűnik, az az, hogy tulajdonképpen nincsenek az élvonalban stabil csapatok”.

Törődjünk tehát az írásjelekkel!

Szathmári István

Barbár. *Barbár* szavunk ma melléknévként azt jelenti, hogy 'műveletlen', illetve 'kegyetlen, erőszakos, embertelen' személy vagy dolog. Például: *barbár ember, barbár intézkedés*, vagy Aranyánál: „Eposz és lírai költészet otthon van mindenütt, hol az emberi elme kihatólt a *barbár állapotból*.” Ezeket a jelentéseket együtt tükrözteti Móricz balladás jellegű, páratlan hatású novellájának a címében, illetőleg a befejező soraiban szereplő

barbárok szó, amely híven utal a régi pusztai életnek és a pusztai embereknek a sajátos, gyakran kegyetlen világára.

Ezekből a jelentésekből — mint láttuk — nem derül fény a szó eredetére. Van azonban a mai nyelv szó- és kifejezőkészletét bemutató Értelmező Szótárban egy eddig nem idézett jelentés, amely a származása felé mutat. A *barbár* harmadik „történettudományi”-nak jelzett jelentését ugyanis így írja körül a szótár: „(A régi görögök felfogásában) olyan (személy), aki nem görög vagy nem részese a görög kultúrának, illetve (a rómaiak felfogásában) olyan (személy), aki nem római vagy nem görög . . .” Majd ilyen példákat hoz: *barbár harcosok, barbár hordák*.

Ebben tehát az eddig említett jelentéseken kívül, már az is kifejeződik, hogy 'idegen, nem az illető néphez tartozó'. Valóban ez az érdekes sorsú szavunk a görög *βάρβαρος* (olv.: barbarosz)-ra megy vissza, amely eredetileg hangutánzó szó volt, körülbelül azt jelenthette, hogy 'dadogó; hebegő-habogó', és a nem értett idegen nyelvű beszédre vonatkozott. Tehát a létrejötté mögött — egy kissé leegyszerűsített megfogalmazásban — az a szemlélet húzódott meg, amely szerint „aki nem úgy beszél, mint én vagy mi, az csak hebeg-habog, dadog, azaz valójában nem tud beszélni”. Aztán innen már csak egy lépés a 'műveletlen' és még tovább menve az 'embertelen, kegyetlen' jelentés. A Történeti-etimológiai Szótár egyébként utal rá, hogy hasonló szemlélet alapján használták az óind 'dadogó' jelentésű *barbara* szót nem indoírani népek megnevezésére.

A görög szó aztán átkerült a latinba 'külföldi', 'idegen', illetőleg 'durva, műveletlen' jelentésben. Majd innen és részben a görögből vették át az indoeurópai nyelvek, s így jutott el a magyar szókészletbe.

A *barbár* szónak latinos továbbképzése: a *barbarizmus* egy időben nyelvészeti műszó volt. A nyelvi idegenszerűséget jelentette. Ez azonban ma már elavultnak tekinthető.

Szathmári István

Nejlon. Úgy érzem, írnom kell a *nejlon* írásmódjáról, helyesírásunk legújabb változtatásai között szereplő, szerintem és — ahogy hallom — még sokak szerint helytelen módosításról. Írnom, sőt tiltakoznom kell, hogy nyoma maradjon: nem hagytak szó nélkül egy melléfogást. De nemcsak a *nejlon*-t kell hibáztatnom, hanem az okát is, azt, ami mögötte rejlik.

A kiindulópont közismert. A magyarországi német nyelvhasználatban (az osztrák esetet, feltehetőleg az egyik forrást nem említtem, mert — úgy tudom — ez nyelvjárási szintű) egészen elterjedt, valósággal „megrögzött” jelenség az, hogy az *ei* betűkapcsolatot nem *áj*-nak, hanem *ej*-nek ejtik: *eine* (ejne), *keine* (kejne). És ez a magyar beszédre és írásra is hat, hisz a német tulajdonneveket így ejtik: *Einstein* (ejnstejn), *Weimar* (vejjár).

A helyes, a német irodalmi nyelvi normának megfelelő ejtés ez lenne: *ájnstájn*, *vájjár*. Írásban a ragok hangalakja árulkodik erről a hibáról: *Braunschweigben* (helyesen: *Braunschweigban*). Hogy ez a hiba mennyire állandósult, az is bizonyítja, hogy Magay Tamás munkájában (Idegen nevek kiejtési szótára) nemcsak hogy nem hibáztatja, hanem mintha nyelvi szabályként, normaként szentesíteni akarná a német tulajdonnevek (pl. *Freiburg*, *Leipzig*, *Weinheim*, *Zeiss*) helytelen ejtését, hiszen mindegyik esetben a kritikus hangként az *ej* szerepel. És teszi ezt a szerző a szótárában közölt forrásmunkák, a bennük közölt ejtési norma ellenére. Úgy jár el, mintha nem is lenne német irodalmi nyelv és ejtési norma. Ezzel szemben a Nyelvművelő kézikönyv szerzői jelzik a tényleges helyzetet: hallható az *-ej*-jel való ejtés, de az *ej* „nem felel meg az egységes német ejtésnek” (1: 128). Természetesen ez ügyben nem szeretnék német nyelvművelő lenni, bár nem ártana legalább tudatosítani, hogy német ejtésünknek van egy nagy hibája. Nem

lephet meg, hogy elcsodálkozunk azon, hogy német anyanyelvűek (pl. az NSZK-ból vagy az NDK-ból érkezett turisták) ejtésében van valami szokatlan, furcsa, amire (főleg sznob) magyarok gúnyosan reagálnak, esetleg (ilyesminek is voltam fültanúja) mint helytelent ki is javítják. Elismerem persze, hogy ezt a hibát aligha lehetne megszüntetni. Szélmalomharc lenne ellene küzdeni.

Valóban annyira erős ez az ejtés, hogy problémát jelentő magyar nyelvhelyességi kérdéssé is lett (ami viszont már érinti nyelvművelésünket), minthogy a magyar nyelvhasználatban valóságos (generatív értelemben vett) „kompetenciaként” hat, hisz például Svájcot sokan magyar szóként is *svejc*-nek ejtik. És mint erőteljes ejtési „tendencia” angol szavakra is kiterjed: *sztrejk*. Vagy Magay szótárában, nehéz elhinni, de Eisenhower neve így szerepel: *eizenhauer*. Így lett aztán a *nylon* (nájlon) *nejlon*, amit az új helyesírási szabályzat szentesített. És tulajdonképpen ilyen esetek, azaz a magyarban meghonosodott szavak miatt kellene megálljt mondani ennek a hibának. Félő ugyanis, hogy valamikor majd „megej” lesz e magyar ige helyesnek előírt ejtése és írása.

Szabó Zoltán

Marcali vagy marcalii? — A címben megfogalmazott helyesírási problémát Minya Károly vetette föl nemrégiben „A név tisztelete” (Nyíregyháza, Kelet-Magyarország 1990. április 14.) című írásában. Szerinte ugyanis a *Marcali* településnévből képzett melléknév *marcali* írása nem kielégítő, mert nem lehet belőle visszakövetkeztetni teljes biztonsággal az alapalakra, minthogy ez a melléknév utalhat a *Marcal* folyónévre éppúgy, mint a *Marcali* településnévre. Ezért a szerző azzal az ötlettel áll elő, hogy a *Marcali*, *Nyírcsászári*, *Olcsvaapáti*, *Pócspetri*, *Túristvándi* stb., tehát *i* végű településnevekből képzett melléknéveket, ellentétben a mai helyesírási gyakorlattal, kettőzött *i*-vel lenne célszerű írni, vagyis így: *marcalii*, *nyírcsászárii*, *olcsvaapáti* stb.

Abban tökéletesen igaza van Minya Károlynak, hogy a *marcali* formában írt melléknév félreértésre adhat okot. Hiszen egy *marcali* halász-féle szerkezet például jelölhet olyan halászt, aki ugyan Marcaliban lakik, de nem a Marcal folyóban halászik; ám jelölhet olyat is, aki a Marcal folyóban halászik ugyan, de nem lakik Marcaliban. Ilyenfajta megfontolással a *marcali* ~ *marcalii* írásbeli elkülönítés talán indokolt is lehetne.

Én azonban ennek ellenére sem találok célszerűnek egy jól használható helyesírási szabály megváltoztatását. A Minya Károly példatárából ugyanis csak a *Marcal* ~ *Marcali* adat mutat párhuzamot, a többinek nincs *Nyírcsászár*, *Olcsvaapát*, *Pócspetr*, *Túristvánd* változata, s ezért a *nyírcsászári*, *olcsvaapáti*, *pócspetri*, *túristvándi* melléknévekből a helyesírási szabályt ismerő egyértelműen visszakövetkeztethet az alapnévre. Indokolatlan tehát egy kivételes és egyedi eset miatt az amúgyis nagyon bonyolult magyar helyesírást még jobban bonyolítani.

Vannak természetesen más érvek is az érvényben levő helyesírási szabály fenntartására. Minya Károly ötletének elfogadása ugyanis azzal a messzemenő következménnyel járhatna, hogy az e g y s z e r ű s í t é s e l v é r e épülő *marcali* típusú helyesírási szabály föladásával, el kellene vetni az erre az elvre épülő többi szabályt is. Így például a *nyíregyházi*, *szamostatárfalvi* stb. melléknévek helyett is *nyíregyházai*, *szamostatárfalvai* stb. formát kellene írunk, vagy — ami már teljesen abszurdum — a *rosszall*, *jóbbal* stb. toldalékos szavainkat is *rosszall*, *jóbbal* alakban lennének kénytelenek írni.

De van olyan nyelvetztétikai érv is, ami Minya Károly ötlete ellen szól. A magyar nyelv nemcsak a mássalhangzótorlódást nem tűri el, hanem a hiátusnak nevezett hangűrt sem. Ez utóbbit *j*, *v*, *h* hangok beiktatásával igyekszik feloldani. Itt Szabolcs-Szatmár-Beregben a *j* járatos hiátustöltőként. Ezért a Minya Károly által javasolt *marcalii*,

nyírcsászárvi stb. formákat mi csak *marcaliji*, *nyírcsászáríji* hangalakban tudnánk kiejteni, ami fülsértő, ízléstelen még azoknak az egyszerű embereknek is, akik nyelvjárásban beszélnek. Jó példa erre a *Nyírtjákó* és *Vaja* földrajzi nevekből képzett *i* képzős melléknevek használata. Az itteni emberek szabálytalanul ugyan, de szerintem jó esztétikai érzékkel *jáki*, *vaji* formában ejtik ezeket a mellékneveket a szabályos *jákói* és *vajai* helyett.

Véleményem tehát az, hogy maradjunk meg helyesírási szabályzatunk előírása mellett, s írjunk csak *marcali*-t.

Balogh László

Csokonai Vitéz Mihály nevérl. Csokonai Vitéz Mihály eddig ismert apai ági őseinek, nagyapjának, Csokonai László (16??–1762) református lelkésznek, és apjának, Csokonai József (1747–1786) „chirurgusnak”, azaz sebész borbélynak nevében nem volt benne a *Vitéz*. Azaz — mint Kilián István gondos kutatása (a Déri Múzeum 1976-i évkönyvében) kiderítette, egyetlen egyszer, mégpedig éppen Mihály fiának a keresztelési anyakönyvbe való bejegyzésekor, tehát 1773. november 26-án, Csokonai József így diktálta be nevét: *Csokonai Vitéz József*. Sem előtte, sem utána! Mindig csak Csokonai Józsefként szerepel az iratokban. Mihály valamennyi öccsét is csak Csokonaiként írták be: Józsefet (1877), Benjámint (1779), első Lászlót (1781), a második Lászlót (1784). Mind a két László meghalt: az első 1783-ban, a második 1787-ben. A halotti anyakönyvben is csak *Csokonai* a vezetéknevük.

Domby Márton Csokonai-életrajzában (1817) a költő közlésére hivatkozva azt állította, hogy a család igazi neve a *Vitéz* volt, és a *Csokonai* csak azért ragadt rá, mert őseik a Somogy megyei Csokonából (a mai Csokonyavisonta egyik részéből) kerültek Debrecenbe. Ezt Kilián megcáfolta, mivel a *Vitéz* vezetéknevű nemes családok egyike sem származott Csokonyából. Még egyszer használták a *Vitéz* nevet: Csokonai Józsefné-*nak* (1755–1810), a költő édesanyjának halálát így vezették be a halotti anyakönyvbe: „Néhai Csokonai V. József özvegye, Diószegi Sára, ama nagy hírű Csokonai Vitéz Mihály-*nak* édes Anyja.” Ebből a megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy itt a *Vitéz* név csak a költőről sugárzott vissza az apjára.

Hogy került hát a *Vitéz* a költő nevébe?

A családban élt a nemesi származás tudata, és Csokonai József első fia születésekor ezt szerette volna kifejezésre juttatni. A jeles borbély, sebész, fogorvos, aki engedéllyel olykor orvosi (belgyógyászati) tevékenységet is folytatott, nemesi címert is őrzött föl-jegyzései között. A Csokonai-irodalom egy része ennek ismeretében és a költő szóbeli nyilatkozatai alapján el is fogadta a család nemesi eredetét.

A költőt 1805. január 30-án *Vitéz Csokonai Mihály* néven vezették be a halotti anyakönyvbe. Honnan a *Csokonai Vitéz Mihály* sorrend?

Mészöly Gedeon nemcsak kitűnő nyelvtudós volt, hanem jeles műfordító is. Puskin Anyéginjának fordításában (1945) az egyik nevet *Voronszki hódító Nina* alakban ültette át magyarra. Jegyzetben magyarázta meg, miért: „Voronszki hódító Nina olyan szórend, mint Bánffy szép Ilona, Görög szép Ilona (a régi magyar nyelvben).”

Ilyen a közismert *Tinódi lantos Sebestyén* is. Hibásan szokták nagy *L*-lel írni, mintha vezetéknevű volna, holott egyszerű — a foglalkozásról keletkezett — jelzős ragadványnév, mint Mészöly példáiban a *hódító* meg a *szép*. Hibásan, de nem véletlenül; Tinódi ugyanis egyetlen egyszer („A szalkai mezőn való diadalról”) költött éneke szerzőjeként) maga is így nevezte magát: *Tinódi lantos Sebestyén*, tehát a *lantos* jelzőt vezetékneve és keresztnéve közé tette, de természetesen kisbetűvel kezdte.

Ez a sajátos névadási hagyomány — Csokonai Vitéz Mihály nevének tanúsága szerint — még a 18. században is élt.

Péter László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám: 19 711
Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) iv terjedelemben
HU ISSN 0025 – 0236

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi nevek a magyar középkorból	254
<i>Kicsi Sándor András</i> : A <i>szükség</i> szó egy érdekes népnyelvi jelentése	261
<i>Dankó Imre</i> : Rizsmál, rizsmákol	262
<i>Kis Tamás</i> : Morgó	263

Szemle

Büky László: Kópalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében (Ismereteti: <i>J. Soltész Katalin</i>)	268
Antti Iivonen—Terttu Nevalainen—Reijo Aulanko—Hannu Kaskinen: Puheen intonaatio (Beszédintonáció) (Ismereteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	270
<i>Zimányi Árpád</i> : Nyelvművelő cikkek sajtószemléje, 1978.	272

A Nyelvőr postája

<i>Szathmári István</i> : Hej, azok az írásjelek — Barbár	284
<i>Szabó Zoltán</i> : Nejlön	285
<i>Balogh László</i> : <i>Marcali</i> vagy <i>marcalii</i> ?	286
<i>Péter László</i> : Csokonai Vitéz Mihály nevééről	287

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre 140 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (II-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 35 Ft
Évi előfizetés: 140 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rác Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft